

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису**

ПОГУЛЯЄВ ОЛЕКСАНДР ІГОРОВИЧ

УДК 94 (477.4) «1917/1921»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ **О. І. Погуляєв**

**Науковий керівник
Кордон Микола Володимирович
кандидат історичних наук, доцент**

Житомир – 2019

АНОТАЦІЯ

Погуляєв О. І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917–1921 рр. – Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Дисертація присвячена вивченню соціально-економічного становища, суспільно-політичних рухів та культурно-освітнього розвитку етнічних меншин Правобережної України напередодні та у добу Української революції, форм, методів та результатів діяльності їх політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств. Розвиток демократичних свобод в Україні обумовлює актуальність обраної теми дослідження та вимагає вивчення історії і національних особливостей народів, що проживають на її території.

В ході роботи над дисертацією було виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з восьми архівних установ України, які мало або зовсім не використовувалися раніше, що дало можливість автору дисертації по-новому осмислити соціально-економічні, громадсько-політичні та культурно-освітні процеси на Правобережній Україні, які до цього або не вивчалися зовсім, або ж досліджувалися фрагментарно.

У дослідженні комплексно проаналізовано національну, соціальну та освітню структуру організації євреїв, поляків, німців та чехів Правобережжя напередодні у період Української революції. Охарактеризовано соціальне життя етнічних меншин краю, розкрито роль впливу революційних подій на їх економічне становище.

Проаналізовано регіональні особливості процесу політизації громадського руху етнічних меншин на Правобережній Україні, його місце в житті етнічних меншин. Простежено форми, методи та засоби реалізації програм політичних партій та громадських організацій етнічних меншин на території правобережних губерній напередодні та у добу Української революції. Автор розглянув

концептуальні підходи політичних сил етнічних меншин Правобережжя у розв'язанні питання міжнаціональних відносин у роки боротьби за українську державність, вплив зовнішньополітичних чинників на формування національних вимог політичних партій та громадських організацій.

Доведено, що політизація суспільного життя у процесах міжетнічних відносин, прийняття закону про національно-персональну автономію Українською Центральною Радою отримало позитивну оцінку з боку етнічних меншин та активно підтримувалося їхніми національними політичними партіями та організаціями.

У дисертації представлена специфіка культурно-освітньої діяльності єврейської, польської, німецької та чеської меншин Правобережжя напередодні та в 1917–1921 рр. Доведено, що вона була важливим фактором збереження їх національної самобутності в умовах революційних подій та частої зміни влади в Україні. Висвітлено роль національних установ освіти етнічних меншин, місцевих громадсько-культурних організацій у їхньому культурному розвитку. Проаналізовано механізм реалізації культурної діяльності національних установ, гуртків, театрів, клубів, товариств та спілок етнічних меншин Правобережної України.

У дисертації доведено, що причиною нестабільних міжнаціональних відносин на Правобережжі напередодні та у період Української революції була нерозв'язаність низки соціальних, національних та культурно-освітніх проблем етнічних меншин. Головною метою соціальних вимог євреїв, поляків, німців та чехів були гарантії захисту, зміцнення їх економічного становища та стабілізації його розвитку.

Громадсько-політична активність етнічних меншин Правобережжя залежала від їх чисельності, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей, рівня їх національної самосвідомості. Специфіка культурного розвитку етнічних меншин на Правобережжі зумовлювалася низкою чинників, серед яких боротьба за владу в Україні різних

політичних сил, окупація більшовицькими, німецькими, польськими, денікінськими військами, низька фінансова забезпеченість освітніх закладів.

Ключові слова: етнічні меншини, Правобережна Україна, Українська революція, євреї, поляки, німці, чехи, Українська Центральна Рада, гетьманат, Директорія, колоністи, Бунд, Поалей-Ціон, польські легіони, Мацеж Польська.

SUMMARY

Pogulyayev A. I. Ethnic minorities of the Right-bank Ukraine in the period of the Ukrainian Revolution 1917–1921 years. – Qualified scientific work on the rights of manuscripts.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine.

The thesis is devoted to the study of the socio-economic situation, socio-political movements and cultural and educational development of the ethnic minorities of the Right-Bank Ukraine on the eve and in the era of the Ukrainian Revolution, the forms, methods and results of their political parties, public organizations, cultural and educational societies. The development of democratic freedoms in Ukraine determines the relevance of the chosen topic of study and requires the study of the history and national characteristics of the peoples living on its territory.

During the work on the thesis, a considerable body of documentary sources from eight archival institutions of Ukraine were discovered, processed and introduced into scientific circulation, which had been little or not used before, which enabled the author of the dissertation to comprehend a new way of socio-economic, socio-political and cultural-educational processes in the Right-Bank Ukraine, which until now have not been studied at all, or were investigated fragmentarily.

The study analyzes the national, social and educational structure of the organizations of Jews, Poles, Germans and Czechs in the Right Bank on the eve of the Ukrainian Revolution. The social life of ethnic minorities of the region is characterized, the role of influence of revolutionary events on their economic situation is revealed.

The regional features of the process of politicization of the social movement of ethnic minorities in the Right-Bank Ukraine, and its place in the life of ethnic minorities are analyzed. The forms, methods and means of realization of programs of political parties and public organizations of ethnic minorities on the territory of right-bank provinces on the eve and in the day of the Ukrainian Revolution were traced. The author examined the conceptual approaches of the political forces of ethnic minorities of the Right Bank in resolving the issue of interethnic relations during the struggle for Ukrainian statehood, the influence of foreign policy factors on the formation of national requirements of political parties and public organizations.

It has been proved that the politicization of public life in the processes of interethnic relations, the adoption of the law on national-personal autonomy by Ukrainian Central Rada was positively assessed by ethnic minorities and was actively supported by their national political parties and organizations.

The thesis presents the specifics of the cultural and educational activities of the Jewish, Polish, German and Czech minorities of the Right Bank on the eve and in the years 1917–1921. It was proved that it was an important factor in preserving their national identity in the conditions of revolutionary events and the frequent change of power in Ukraine. The role of national institutions for the education of ethnic minorities, local community-cultural organizations in their cultural development is highlighted. The mechanism of realization of cultural activity of national institutions, circles, theaters, clubs, societies and unions of ethnic minorities of the Right-bank Ukraine is analyzed.

In the thesis it was proved that the reason of unstable inter-ethnic relations on the Right Bank before and during the Ukrainian Revolution was the failure to resolve a number of social, national, cultural and educational problems of ethnic minorities. The main objective of the social demands of Jews, Poles, Germans and Czechs was to guarantee protection, strengthen their economic situation and stabilize its development.

Public-political activity of ethnic minorities of the Right Bank depended on their number, the features of social structure, compactness of settlement, material and financial possibilities, level of their national consciousness. The specificity of the

cultural development of ethnic minorities in the Right Bank was determined by a number of factors, including the struggle for power in different political forces in Ukraine, the occupation of the Bolshevik, German, Polish, Denikin troops, and the low financial security of educational institutions.

Key words: ethnic minorities, the Right-bank Ukraine, the Ukrainian revolution, Jews, Poles, Germans, Czechs, Ukrainian Central Rada, Hetmanate, Directorate, Colonists, Rebellion, Poalei-Zion, Polish legions, Maciej Polish.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Погуляєв О. І. Громадсько-політичний рух поляків Правобережної України у добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. І. Погуляєв // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 18. – С. 7–20

Погуляєв О. І. Єврейська національна меншина Правобережної України у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. І. Погуляєв // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 10. – С. 89–94.

Погуляєв О. І. Культурно-освітній розвиток поляків Правобережної України у роки Української революції (1917–1921 рр.) / О. І. Погуляєв // Драгоманівські історичні студії: Збірник наукових праць. – Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2014. – Вип. 2(6). – С. 394–402.

Погуляєв О. І. Національні меншини Правобережної України напередодні Української революції / О. І. Погуляєв // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 25. – С. 65–72.

Погуляєв О. І. Національні меншини Правобережної України у добу Української революції 1917–1921 рр.: історіографія проблеми / О. І. Погуляєв //

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – С. 232–238.

Погуляєв О. І. Німецька національна меншина Правобережної України у період зміни українських урядів (1917–1919 років) / О. І. Погуляєв // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Т. 11. – С. 55–59.

Погуляєв О. І. Соціально-економічне життя поляків Правобережної України у добу Української революції (1917–1921 рр.) / О. І. Погуляєв // INTERMARUM: Історія, Політика, Культура. – Житомир, 2014. – С. 204–214.

Погуляєв О. І. Становище національних меншин Правобережжя в умовах зміни урядів в Україні протягом 1917–1919 років / О. І. Погуляєв // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 128–134.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	10
ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
1.1 Історіографія	18
1.2 Джерельна база	34
1.3 Методологія дослідження	40
РОЗДІЛ 2. ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	48
2.1 Розселення етнічних меншин на Правобережній Україні та відмінності їхнього соціально-економічного становища	48
2.2 Виникнення перших політичних партій і громадських організацій етнічних меншин та їх програмні засади	62
2.3 Збереження культурно-освітньої спадщини в у мовах імперської політики російського уряду	73
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ	86
3.1 Етнічні меншини в умовах зміни українських урядів	86
3.2 Зміни в соціальній структурі та економічному житті етнічних меншин Правобережної України із приходом до влади більшовиків.....	103

РОЗДІЛ 4. ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 118

4.1 Суспільно-політичний рух етнічних меншин у період діяльності Центральної Ради, Гетьманату та Директорії на Правобережжі 118

4.2 Громадсько-політична активність етнічних меншин із встановленням радянської влади в Україні..... 152

РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ 164

5.1 Культура та освіта етнічних меншин в 1917–1919 рр. 164

5.2 Духовний та культурно-освітній розвиток етнічних меншин Правобережної України у 1920–1921 рр..... 177

ВИСНОВКИ..... 189

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ..... 198

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄГР – Єврейська громадська рада

ЄКДЖВ – Єврейський комітет допомоги жертвам війни

ЄСДРП – Єврейська соціал-демократична робітничка партія

КВДЄ – Київське відділення допомоги євреям

КНС – Комітет незаможних селян

НЧР – Народна чеська рада

ОЄСРП – Об’єднана єврейська соціалістична робітничка партія

ПВК – Польський Виконавчий Комітет

ПДЦ – Польський Демократичний Централ

ПНДЦ – Польський Націонал-Демократичний Централ

ПОВ – Польська Організація Військова

ППС – Польська Партія Соціалістична

РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків

РСДРП (м) – Російська соціал-демократична робітничка партія меншовиків

СДКПіЛ – Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви

СЄРП – Соціалістична єврейська робітничка партія

ССП – Сіоністська соціалістична партія

ССРП – Сіоністська соціалістична робітничка партія

СТП ЦЦ – Сіоністська трудова партія «Цейрей Ціон»

ТРП – Товариство ремісничої праці

УНР – Українська Народна Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЧКДЖВ – Чеський комітет допомоги жертвам війни

ЧНО – Чехословацьке народне об’єднання

ЧСНР – Чехословацька Національна Рада

ВСТУП

На території України завжди проживали різні народи. Розвиток демократичних свобод в Україні вимагає вивчення національних особливостей народів, що проживають на її території. Для мирного співіснування етнічних меншин необхідно враховувати усі мовні, культурні та ментальні відмінності. Етнічні особливості не повинні ставати бар'єром у співіснуванні між народами, а навпаки взаємодоповнювати один одного та збагачувати культурні надбання України.

Впродовж багатьох років Правобережну Україну заселяли українці, росіяни, поляки, євреї, німці, чехи та інші народи. Їх життя було постійно пов'язане з процесами, що відбувалися в Україні. На початку XX століття етнічні меншини разом з українцями, як підданими Російської імперії, були втягнуті у Першу світову війну, а потім настала доба Української революції 1917–1921 років.

Становище Правобережної України у 1917–1921 рр. визначалося політикою Тимчасового уряду Росії, Української Центральної Ради (далі – УЦР), уряду гетьмана Павла Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки (далі – УНР) та більшовицької влади. Зокрема, перебіг Української революції став основою для формування української державності та нових умов соціально-економічного, політичного та культурно-освітнього життя. Законодавчі та соціально-економічні зміни торкнулися також і представників етнічних меншин, які заселяли на початку XX ст. губернії Правобережної України.

Після Лютневої демократичної революції у 1917 р. новостворена Українська Центральна Рада взяла курс на демократизацію, а також на задоволення потреб національних меншин. Глобальні політичні зміни не могли залишитися осторонь їхнього життя. Різним було відношення національних меншин Правобережної України до УЦР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, Тимчасового уряду та більшовиків, їхнє місце у боротьбі українців за власну державність, рівень толерантності між народами. Також різними були настрої серед етнічних меншин Правобережжя у ході окупації України німцями у 1918 р., денікінцями у 1919 р. і захоплення її території поляками у 1920 р.

Актуальним є питання відстоювання національних інтересів, участь у виборчих кампаніях 1917 року та роль меншин у органах місцевого самоврядування і вплив їх діяльності на державотворчі процеси. Недостатньо розкритим залишається рівень активності політичних партій та громадських організацій етнічних меншин у період боротьби за українську державність. Вагоме наукове значення становить дослідження національної свідомості меншин, знання української та рідної мов.

Перша світова війна, а потім революційні події не могли не торкнутися соціально-економічного становища етнічних меншин. Особливо це стосується Правобережної України, де проходили бойові дії та розташовувалася російська армія. Тому необхідно дослідити соціальний стан, порівняти рівень добробуту етнічних груп у суспільстві та наскільки він відрізнявся у різних місцевостях Волинської, Подільської та Київської губерній. Цей регіон також особливий іншим геополітичним та правовим становищем напередодні Української революції в порівнянні з Лівобережжям та Півднем України. Адже саме на Правобережжі, через дискримінаційну «смугу осілості», сконцентрувалася найбільша чисельність євреїв колишньої Російської імперії. Польська меншина проживала переважно в правобережних губерніях. У роки Першої світової війни з Правобережжя депортували майже всіх німців, які отримали змогу повернутися лише у 1918 р. Представники чеської меншини оселилися на Волині. На Лівобережжі та Півдні України проживали менш чисельні етнічні меншини.

Водночас, період Української революції 1917–1921 рр. був особливо важливий для культурно-освітньої та політичної самореалізації. Він значною мірою визначив подальшу долю етнічних меншин, адже, незважаючи на те, що революція так і не досягла своєї головної мети – утвердження державної незалежності України, проте прискорила перетворення українського етносу (разом із етнічними меншинами) на модерну політичну націю.

Саме у цей час етнонаціональні питання знайшли своє законодавче закріплення у нормативно-правових актах УЦР та Директорії, які були систематизованими й безпосередньо торкалися забезпечення самовизначення

української нації та етнічних меншин. Також одним із найвагоміших здобутків діяльності Центральної Ради є законодавче закріплення інституту національно-персональної автономії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах наукової теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, національні і державотворчі аспекти» (номер державної реєстрації 0111U008523).

Мета – здійснити комплексне дослідження суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя найчисельніших національних меншин Правобережної України у добу Української революції. У контексті загальної мети поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу теми дослідження;
- висвітлити соціально-економічне становище етнічних меншин напередодні Української революції;
- дослідити роль політизації суспільного життя у процесах міжетнічних відносин протягом 1917–1921 рр.;
- розкрити концепції ідейних прагнень політичних партій та громадських організацій етнічних меншин у період Української революції;
- з'ясувати форми культурно-освітнього і громадського життя російської, єврейської, польської, німецької та чеської меншин.

Об'єкт дослідження: етнічні меншини в Україні 1917–1921 рр.

Предметом дослідження є політичне, соціально-економічне становище та культурно-освітній розвиток етнічних меншин Правобережжя у період Української революції.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період боротьби за українську державність 1917–1921 років. В окремих епізодах хронологічні межі роботи дещо розширені та містять матеріали напередодні Української революції. Це продиктований потребою відстежити витоки національних та культурних

прагнень політичних партій, громадських організацій та культурно-освітніх товариств етнічних меншин, соціально-економічних вимог польських поміщиків, а також німецьких та чеських колоністів. Верхня межа співпадає з остаточною поразкою Української революції в кінці листопада 1921 р.

Територіальні межі роботи охоплюють Правобережну Україну, а саме Київську, Подільську та Волинську губернії. Сьогодні це територія Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, північна частина Одеської, правобережна частина Київської та Черкаської областей України.

Методологією дослідження є основні методи науково-історичного дослідження, сучасні підходи до вивчення соціально-економічної, політичної та культурно-освітньої історії розвитку етнічних меншин України. В дисертації використано такі традиційні принципи: історизму, об'єктивності, системності. Вони стали основою застосування універсальних методів дослідження: аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Також використано інструментарій, притаманний не лише історичній науці, а й політології, етнодемографії, статистиці тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці*:

- виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з архівних установ України, що дало можливість автору дисертації осмислити соціально-економічні, громадсько-політичні та культурно-освітні процеси на Правобережній Україні, які до цього або не вивчалися зовсім, або ж досліджувалися фрагментарно;
- охарактеризовано соціальне життя етнічних меншин регіону, розкрито роль впливу революційних подій на економічне становище росіян, євреїв, поляків, німців та чехів Правобережжя;
- проаналізовано регіональні особливості процесу політизації суспільного життя на Правобережній Україні, його вплив на життя етнічних меншин;
- висвітлено роль освітніх установ етнічних меншин Правобережжя, місцевих громадсько-культурних організацій у їхньому культурному розвитку.

Уточнено:

- форми, методи та засоби реалізації програм політичних партій та громадських організацій етнічних меншин на території Правобережжя напередодні та у добу Української революції;
- вплив зовнішньополітичних чинників на формування національних вимог політичних партій та громадських організацій етнічних меншин;
- механізм реалізації культурно-освітньої діяльності національних установ, гуртків, театрів, клубів, товариств та спілок етнічних меншин Правобережної України.

Отримали подальший розвиток такі твердження:

- причиною нестабільних міжнаціональних відносин на Правобережжі у період Української революції була нерозв'язаність низки соціальних, національних та культурно-освітніх проблем етнічних меншин, головними їхніми вимогами були гарантії захисту та зміцнення економічного становища;
- громадсько-політична активність етнічних меншин Правобережжя залежала від їх чисельного складу, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей, рівня їх національної самосвідомості;
- специфіка культурного розвитку етнічних меншин на Правобережжі зумовлювалася низкою чинників, серед яких боротьба за владу в Україні різних політичних сил, окупація більшовицькими, німецькими, польськими, денікінськими військами, низька фінансова забезпеченість освітніх закладів.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації та зібраний фактичний матеріал можуть бути використані для вивчення суспільно-політичних рухів та міжнаціональних відносин у період Української революції 1917–1921 рр., створення цілісної картини громадсько-політичного, соціально-економічного й культурно-освітнього становища на Правобережжі у роки боротьби за українську державність.

Матеріали роботи можуть використовуватися вченими-істориками в науково-педагогічній практиці, зокрема при підготовці лекційних курсів,

підручників, навчальних посібників з новітньої історії України, розробці спецкурсів із проблем історії української культури ХХ ст.

Висновки, сформульовані в дослідженні, можуть бути корисними для органів державної влади, місцевого самоврядування при виробленні загальнодержавної та регіональної концепції національної політики.

Особистий внесок здобувача. У представлений дисертації проведено комплексне дослідження соціально-економічного, громадсько-політичного та культурно-освітнього становища етнічних меншин на Правобережній Україні у добу Української революції 1917–1921 рр. На основі широкого кола документальних джерел та за допомогою сучасних науково-теоретичних і методологічних підходів досліджено основні компоненти життя етнічних меншин: національна, освітня, культурна діяльність правобережних росіян, євреїв, поляків, німців та чехів, їхні основні форми культурно-мистецького розвитку, національне шкільництво, діяльність громадсько-культурних організацій і товариств у зазначений період. Критично проаналізовано соціально-економічного становища етнічних меншин Правобережжя у роки боротьби за українську державність.

Апробація дослідження. Усі сформульовані висновки дослідження апробовані під час його обговорення його на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка. Результати дослідження було оприлюднено автором на п'ятих науково-практичних конференціях, з них дві міжнародні: XIII Міжнародна наукова конференція «Государство, общество, церковь в истории России XX века» в Івановському державному університеті 12–13 березня 2014 р. (м. Іваново, Російська Федерація); Міжнародна наукова конференція «В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» в Житомирському державному університеті ім. І. Франка 20–21 червня 2014 р. (м. Житомир); Шості Всеукраїнські драгоманівські читання «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу» в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова 30 жовтня 2014 р. (м. Київ);

«VI Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція» в Житомирському державному університеті ім. І. Франка 15–16 листопада 2013 р. (м. Житомир); «VII Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція до 95-річчя заснування ЖДУ ім. І. Франка» в Житомирському державному університеті ім. І. Франка 7–8 листопада 2014 р. (м. Житомир). Також основні результати дисертації оприлюднено у восьми фахових виданнях, з них – три включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів (дванадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 244 сторінок, з них обсяг основного тексту становить 187 сторінок. Список використаної літератури та джерел охоплює 478 найменувань та становить 47 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія

Проблематика міжнаціональних взаємин на Правобережній Україні напередодні та у добу Української революції 1917–1921 рр. посідає одне з чільних місць у дослідженнях вітчизняних істориків. Останніми роками з'явилося чимало праць українських та зарубіжних дослідників, присвячених актуальним проблемам історії Правобережжя у роки боротьби за українську державність. Однак серед робіт вітчизняних істориків небагато публікацій, у яких розкриваються проблеми соціально-економічного, громадсько-політичного та культурно-освітнього життя етнічних меншин у вказаний період. До недавнього часу основна увага приділялася вивченню політики українських та окупаційних урядів щодо етнічних меншин краю. Водночас їх участь у політичному русі, соціальне становище, освітній розвиток залишалися поза увагою дослідників.

Упродовж останніх десятиліть підходи вчених-істориків до висвітлення зазначеної проблематики змінювалися залежно від суспільно-політичних умов, науково-методологічних підходів, доступної бази історичних джерел. Свій внесок у вивчення проблеми зробили і вітчизняні, і зарубіжні дослідники. Тому умовно історіографію теми дослідження можна поділити на дві групи: українську і зарубіжну. Огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснено за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Спочатку необхідно проаналізувати праці, які вперше піднімали питання становища етнічних меншин Правобережної України напередодні та в період Української революції.

Дослідження проблем міжетнічних відносин в Україні розпочалося ще у роки Української революції 1917–1921 рр. Першими українськими вченими зазначеного періоду, які у своїх працях підняли питання про національні меншини

та статус їх проживання в Україні були Михайло Грушевський [214], Володимир Винниченко [210], Павло Христюк [245]. На їхню думку – будівництво української державності було не можливе без підтримки партій та громадських організацій етнічних меншин. Тому для М. Грушевського та В. Винниченка завдання врахування інтересів усіх народів України було одним із першочергових.

Питання міжнаціональних відносин розглянув у своїй праці М. Каржанський (Качанов), в якій він висвітлював історію та життя чехів і словаків у Російській імперії, значна частина яких проживала у Волинській губернії. Автор описував розселення чехів і словаків, їхнє соціальне та освітнє життя [221].

Окремі аспекти з соціально-економічного та суспільно-політичного життя усіх народів України можна знайти у працях публіциста та підполковника Армії УНР О. Доценка – «Літопис Української революції» [217] та політичного діяча, міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка – «Історія України 1917–1923» [216]. Проте жодна з вище названих праць не може бути фундаментальною базою для вивчення такої складної теми як національні меншини Правобережної України у часи Української революції, бо вони є лише дотичними до неї. Це ж стосується праць М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка. Їхні роботи дозволяють краще зрозуміти події Української революції для більш змістовного аналізу й характеристики умов життя і розвитку національних меншин Правобережжя. Історики висвітлювали життя етнічних меншин та їх відносини з українцями крізь призму загальнонаціональних завдань.

У радянській історіографії відомо небагато праць, присвячених вивченню національних меншин Правобережної України. Одним із перших українських радянських істориків, який досліджував революційні події в регіональних масштабах, був І. Зеленюк. У своїй праці узагальнюючого характеру він описував політичну боротьбу за владу у часи Української Центральної Ради. Автор зробив спробу комплексно проаналізувати українсько-польсько-єврейські відносини на початковому етапі Української революції у Подільській губернії [299].

Проаналізовані праці лише дотично відображають становище етнічних меншин Правобережжя України зазначеного періоду, проте без них повне виконання поставлених перед дослідженням завдань неможливе. Велике значення мають праці, об'єктом дослідження яких виступили всі меншини правобережних губерній.

Ширші можливості для пізнання тих аспектів життєдіяльності етнічних груп, які зазвичай залишалися за межею уваги істориків, відкрив етнополітологічний підхід. Свідченням цього є вихід у світ колективної монографії «Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект», у якій життя етнічних меншин розглядають також у контексті національної політики Української Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР і радянського тоталітаризму [338]. Автори одні з перших простежили формування правової бази та нової етнонаціональної політики в умовах періоду зміни урядів в Україні у 1917–1919 рр. Ця проблема значно ширше представлена у ґрунтовній монографії Л. Лойко «Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність» [325]. Автор висвітлює історію діяльності загальноукраїнських і регіональних культурних товариств етнічних меншин, спрямованої на національне пробудження й етнічну консолідацію етносів, їхню участь у громадсько-політичному житті Правобережної України у 1917–1921 рр.

Динаміку етнодемографічних процесів, зміни у правовому становищі, участь етнічних меншин в суспільно-політичному русі в Україні в 1917–1920 рр. дослідив В. Устименко. Особливу увагу дослідник приділив взаємозв'язкам становища етнічних спільнот та державного устрою, пошуку оптимальної моделі мирного існування поліетнічного суспільства. Також В. Устименко приділив увагу етнічним протиріччям та конфліктам в роки Української революції. Історик довів, що природа таких явищ була зумовлена спадщиною російської імперської політики, активізацією відстоювання національних інтересів етнічних меншин у процесі боротьби за українську державність в 1917–1921 рр. [362; 465].

У контексті етнодемографічних досліджень варто відзначити працю М. Бармака «Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції». Монографія містить вагому інформацію щодо міграційних процесів напередодні Української революції [270].

Становище національних меншин Правобережжя до періоду Української революції ґрунтовно проаналізував Ю. Поліщук. У дослідженні розкрито особливості політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники політики російського царату в етнічній сфері, висвітлено діяльність інституцій державного управління та адміністративного контролю в етнополітичному просторі регіону, простежено основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики Російської імперії та її вплив на етнодемографічні та етносоціальні процеси, становище поляків, росіян, євреїв, німців і чехів регіону [348].

Найбільш чисельні національні меншини Правобережжя України – євреї, поляки та німці виступили об'єктом дослідження О. Жуковського. Автор часто виходив за встановлені хронологічні межі дослідження, звертаючи увагу на період Української революції 1917–1921 рр. У монографії простежено динаміку чисельності і питомої ваги євреїв, поляків та німців, як напередодні, так і в ході Української революції. Визначено особливості розселення національних меншин по правобережних губерніях. Крім цього, О. Жуковський розглянув участь євреїв, поляків і німців у національних громадських організаціях та партіях [296].

Особливу увагу заслуговує монографія О. Рафальського, в якій він дослідив провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин України у XX ст. Автор виділив актуальні для науки і практики аспекти міжнаціональних відносин, правового захисту етнічних груп, які ще не дістали достатнього висвітлення в історичній та етнологічній літературі. У монографії окреслено два протилежні політичні підходи до статусу етнічних меншин України у роки Української революції. Прихильники одного з них виступали за автономію національних меншин, недопущення будь-яких проявів національної

дискримінації, інші підтримували ідеологію російського більшовизму, підтримували підхід, який передбачав класовий розкол національно-визвольних рухів. Історики національно-демократичного спрямування сприяли міжнаціональному порозумінню, тоді як їх опоненти віддавали пріоритет ідеологічному, соціально-класовому підходу при аналізі національних відносин [352].

Грунтовно питання розвитку системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. розкриває дисертація О. Бистрицької, яка була захищена у 1998 р. [271]. Робота містить глибокий аналіз і добре систематизований виклад історичних фактів, який опирається на широку джерельну базу.

Розглянувши праці, присвячені усім найчисельнішим етнічним меншинам Правобережної України, далі проаналізуємо дослідження, які розкривають життя євреїв напередодні та в роки Української революції зазначеного краю.

Вагомий внесок у дослідження проблем міжетнічних відносин зробив єврейський науковий, громадський та політичний діяч С. Гольдельман. У своїй праці автор аналізував події Української революції, вважаючи, що саме українська влада могла гарантувати мирне співіснування євреїв та інших національних меншин в Україні. Дослідник дав об'єктивну та неупереджену оцінку діяльності єврейських політичних партій та організацій, засуджуючи їх недовіру до українського уряду. З іншого боку, автор позитивно оцінював мобільність єврейської спільноти на політичній арені, що дозволило збудувати, хоча б на короткий термін, єврейську національно-персональну автономію в Українській Народній Республіці [288].

Підходи основних єврейських політичних сил до розв'язання українсько-єврейських відносин у добу Української революції 1917–1921 рр. проаналізував В. Гусев [287]. Особливу увагу автор звернув на фактори, що спричинили зміни політичної орієнтації деяких єврейських політичних партій із встановленням більшовицької влади в Україні.

Багатий фактологічний матеріал з історії єврейської національної меншин міститься у праці В. Хітерер, яка відзначається залученням широкої джерельної бази. Дана книга є першим комплексним дослідженням джерел з єврейської історії, що зберігаються в київських архівосховищах. Дослідниця пояснює, чому єврейські джерела в архівах Києва досі мало вивчені і не введені в науковий обіг. У книзі дана загальна характеристика документів з єврейської історії, що знаходяться в 11 архівосховищах Києва [363].

Великий вклад у висвітлення громадсько-політичних та культурно-освітніх аспектів життя євреїв в Україні у роки боротьби за українську державність належить політологу О. Найману. Він надзвичайно змістовно розкрив та детально проаналізував діяльність єврейських партій та організацій, розкрив їх внесок у державотворчі процеси в Україні [333; 334; 336; 438; 439; 440; 441; 442; 443]. У монографії «Єврейські партії та об'єднання (1917–1925 рр.)» дослідник доводить, що у партійному житті брала участь лише незначна частина євреїв. Не менш цікавим є висновок дослідника про конфронтацію між євреями-соціалістами, що переважали в органах законодавчої і виконавчої влади УНР і сіоністами, які мали більший вплив у місцевих органах самоврядування – єврейських общинах. Така ситуація, на думку автора, зважаючи на непримиренність їх позицій у вирішенні єврейського питання, несла у собі проблеми облаштування національного життя [335].

Серед наукових праць 90-х рр. XX ст., які у той чи інший спосіб зверталися до дослідження соціально-економічного та політичного становища «єврейського містечка» Правобережної України в період встановлення більшовицької влади (1919–1921 роки), варто виділити роботу Я. Рабіновича [351]. Автор простежив окремі аспекти життя українського єврейства, проаналізував діяльність єврейських противників та прихильників радянської влади, проведення культурного будівництва. В окремих своїх працях Я. Рабінович підтверджував, що єврейське населення містечок наприкінці XIX – початку XX століття було зайняте у торгівлі, дрібному ремісництві. Лише незначний відсоток містечкового єврейства був зайнятий у сільськогосподарському виробництві.

Існує численна наукова література, що прямо чи опосередковано стосується єврейських погромів. Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми належить В. Сергійчуку [355; 356]. У своїх працях, дослідник, приділив основну увагу містечковим погромам. На основі системного аналізу документальних джерел, автор з'ясовував причини, наслідки та винуватців трагічних подій, що відбулися в роки Української революції, під час яких сталися єврейські погроми.

Серед досліджень, які висвітлюють міське життя єврейської меншини, відзначимо колективну роботу російських істориків «100 еврейских местечек Украины», у якій відображено життя єврейського населення подільських містечок впродовж кількох сторіч, з'ясовано його економічне і політичне становище. До містечок було віднесено повітові міста Летичів, Проскурів, Брацлав, Гайсин, Ямпіль, Ольгопіль. На жаль, автори не уникнули упередженості в оцінці окремих моментів історії Української революції 1917–1921 рр., зокрема діяльності Симона Петлюри та його відношення до євреїв. Це не єдина праця, де основна вина за погроми перекладалася на плечі українців. Так, у 2000 р. у Ростові-на-Дону у серії «Исторические силуэты», побачила світ праця Ю. Фінкельштейна «Симон Петлюра», де політика очільника Директорії УНР не об'єктивно звинувачується у шовінізмі, антисемітизмі і русофобії.

Активно досліджується історія становлення і функціонування єврейських адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920-х рр. Так, у 2000 р. з'явилася монографія В. Орлянського [342], яка висвітлювала особливості здійснення політики коренізації єврейського населення, проте частково зачіпає життя євреїв Правобережжя України періоду 1917–1921 рр. Цій проблемі він присвятив докторську дисертацію, яку захистив у 2002 році.

Історія єврейських політичних партій досліджується у дисертаціях вище згаданого О. Наймана, а також В. Гура [286] та В. Гусева [287] захищених у 1990-х рр. Особливості землевлаштування євреїв – предмет дисертаційного дослідження В. Доценка, автор якого фактично зосереджується на історії діяльності Укркомзему, колективізації, політиці розкуркулювання та переселення євреїв. Діяльність єврейської громади 1919–1929 рр. в Україні показано у книзі

О. Козерода [308], яка вийшла у 1998 р. Подальша розробка цієї проблематики знайшла своє відображення на сторінках докторської дисертації зазначеного автора.

У вивчення історії єврейської меншини в Україні свій внесок у 90-х роках ХХ ст. зробили І. Самарцев у статті «Євреї в Україні на початок ХХ ст.» [460], Б. Хандрос – «Подольское местечко» [466], І. Погребінська – «Документи по истории еврейских политических партий и молодёжных организаций в архивах г. Киева» [450], В. Сотниченко – «Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду» [462].

Погромництво та стосунки євреїв з УЦР та Директорією стало об'єктом досліджень А. Криськова та В. Лозового. А. Криськов у статті «Уряд УНР на захисті євреїв» [421] звернув увагу на взаємовідносини єврейської і української містечкових громад періоду революційних подій 1917–1921 рр., наслідках кровопролитних військових дій, найзапекліші з яких розгорнулися саме на території Правобережної України, яка була частиною дискримінаційної єврейської «смуги осілості», скасованої тільки у 1917 р. У свою чергу В. Лозовий у статті «Єврейсько-українські стосунки в Кам'янецьку добу Директорії УНР» [424] висвітлює динаміку погромницького руху у час його найбільшого злету – 1919–1920 рр., на широкому фактологічному матеріалі наводить відповідні статистичні дані.

Єврейська політична активність напередодні Української революції виступила об'єктом вивчення В. Венгерської. В статті «Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: соціально-класові, громадянські та національні дилеми (кінець ХІХ ст. – лютий 1917 р.)» наголошується на особливостях функціонування єврейських політичних партій в окреслений період та відображення в їхній діяльності різних модифікацій єврейського національного проекту [389].

Значний масив публікацій, присвячених єврейському громадсько-політичному руху та інших етнічних меншин Волині у різні періоди від ХІХ ст. до 1920-х рр., належить Н. Рудницькій. Дослідниця доводить, що події доби

боротьби за українську державність 1917–1921 рр. не об'єднали політичні партії та громадські рухи національних меншин для утвердження української державності, хоча в переважній більшості вони підтримували уряд УНР [453–457].

Єврейське питання стало об'єктом вивчення зарубіжних дослідників В. Шишкіна [470], Г. Хілліга та інших, але зарубіжна історіографія ще не стала в Україні предметом спеціального дисертаційного або монографічного дослідження з питань присвячених етнічним меншинам на Правобережній Україні.

Колекція з 23-х історичних нарисів міститься у збірнику «Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective». В його основі лежать матеріали конференції українсько-єврейських відносин, яка проходила в Університеті МакМастер у Канаді в 1983 році. Хронологічні рамки праці охоплюють період з VII по XX ст., а окремий розділ присвячений питанню єврейській національно-персональній автономії в УНР у роки Української революції [376].

Польська та єврейська етнічні меншини на Поділлі постають у дисертації Л. Місінкевича, захищеної у 2000 р, а через рік у монографії «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX століття)» [329; 330]. У ній розглядаються деякі аспекти соціально-економічного становища поляків та євреїв під час поразки Української революції протягом 1920–1921 рр. Структура роботи Л. Місінкевича, тобто проблемно-тематичний зріз, має такий вигляд: населення та територія, соціально-економічний аспект розвитку, культурно-освітній рівень польської та єврейської етнічних меншин. У висновках автор акцентував увагу на соціально-політичній адаптації меншини в умовах радянської влади.

Історія єврейської етнічної меншини Правобережжя України представлена великою масою наукових праць в українських, радянських та зарубіжних історіографій. Розглянемо дослідження, об'єктом яких виступили виключно поляки Київської, Волинської та Подільської губерній.

Вагомим внеском у вивчення польської етнічної меншини в Україні є праця І. Лісевича, в якій висвітлюється культурний розвиток поляків та документально

підтверджено наступність в антипольській політиці самодержавства протягом XIX – XX ст., спрямованій на русифікацію польського населення, що проживало на Правобережній Україні [322]. У дослідженні В. Павлюка розкрито проблему земельної власності польських магнатських родів на Волині, їх місце у розвитку промислового виробництва, торгівлі, освіти, культури. Проте громадське та культурне життя поляків у період Української революції практично не досліджено [345].

Аналізуючи українську історіографію життя польської меншини періоду Української революції, слід насамперед зупинитися на монографії О. Калакури, у якій автор виклав результати дослідження історичних, етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж XX ст. Автором висвітлені етапи етнополітичної історії формування української полонії, демографічні та соціальні зміни в її складі, проаналізовані причини міжетнічних конфліктів та обґрунтовані пропозиції щодо подальшого вивчення розвитку польської людності в Україні [302]. Особливу увагу дослідник приділив життю польської національної меншини у період зміни влади в Україні в 1917–1919 рр. у правобережних губерніях. Внесок О. Калакури у вивчення українських поляків – один з найпомітніших. Це доводить низка публікацій, в яких автор спирається на ґрунтовну джерельну базу, а чимало документів введено ним до наукового обігу вперше [406; 407; 408; 409; 410; 411; 412]. У статтях О. Калакура найбільшу увагу приділяє етнополітичним процесам та поглядам поляків на Українську революцію.

Політичний аспект українсько-польських відносин 1918–1921 рр., які мали безпосередній вплив на життя польської національної меншини на Правобережній Україні, висвітлено в дисертації І. Дерев'янка, захищеної у 2004 р.

Вивчення життєдіяльності нацменшин досягло тієї проблемно-тематичної межі, за якою мають з'являтися історіографічні роботи, але їх дуже мало. Зокрема, у 2006 р. І. Ващенко захистив кандидатську дисертацію, присвячену

саме історіографії польської національної меншини у 1917–1930-х роках в Україні [275].

Серед публікацій польських істориків домінують підходи, які ставлять питання безпеки та стабільного соціального становища польської меншини на Правобережжі у роки Української революції у пряму залежність від розв’язання національного питання. Саме на цьому акцентував свою увагу польський історик Генрик Яблонський у публікації «Польська національна автономія на Україні 1917–1918 рр.» [476], яка вийшла друком у 1948 р. Автор розглядав діяльність польських політичних партій та окремих політичних діячів в контексті державотворчих процесів та політичної боротьби за владу в Україні у період діяльності Центральної Ради, значну увагу приділяв міжнаціональним відносинам на Правобережжі. У роботах В. Менджецького порушується широкий спектр питань господарського, політичного, культурно-освітнього життя поляків Волині у 1920-х роках [374, 477]. Дослідник часто звертає увагу на період Української революції, намагаючись дати об’єктивну оцінку відношенню польської меншини до української та більшовицької влади. Також автор наводить маловідомі факти з життя польської інтелігенції Волині на початку 1920-х років. Польська некомуністична еміграція завжди підтримувала цей напрям дослідницької діяльності й проводила ретельний реєстр поляків – жертв комуністичного тоталітаризму, субсидіюючи працю своїх співвітчизників – незалежних дослідників.

На основі широкої джерельної бази, історію розселення польської етнічної меншини на Правобережній Україні дослідив В. Палієнко. Автор наводить статистичні дані та простежив динаміку щодо проживання поляків на Правобережжі [449]. Дослідженнями полоністики Правобережжя доби Української революції займаються О. Старух [463], Д. Малаков [432], В. Мазорчук [429].

Існуюча історіографія польської етнічної меншини дозволяє в повній мірі розкрити поставлені завдання перед дослідженням. Далі проаналізуємо праці,

які висвітлюють становище німців Правобережжя напередодні та в період Української революції.

Відомості про соціально-економічне життя німецьких колоністів в Україні можна простежити у праці І. Кулінича «Українсько-німецькі історичні зв'язки», яка вийшла друком у 1969 році [318], а також у роботі «Нариси з історії німецьких колоній в Україні», написаної у співавторстві з Н. Кривець, яка побачила світ вже у 1995 р. М. Колісник, І. Компанієць, М. Куліченко – радянські історики, які займалися вивченням німецької національної меншини в Україні у 1917–1920 рр. Їхня тритомна праця може слугувати цінним джерелом дотичної інформації для вивчення історії національних меншин революційного періоду [243].

Як зазначили 1994 р. українські історики В. Євтух і Б. Чирко, не існує вичерпного дослідження про історію німецького населення в Україні у роки боротьби за українську державність. Маються на увазі праці, в яких німецькі переселенці та їхні нащадки розглядалися б в українському контексті, тобто простежувалася їхня взаємодія з українцями, інтеграція в українське суспільство [293]. Проте в другій половині 1990-х рр. та на початку ХХІ ст. вийшла низка монографій та публікацій, які прямо або дотично торкаються історії німецької етнічної меншини Правобережної України напередодні та в роки Української революції.

Серед досліджень, присвячених вирішенню національного питання в умовах Української революції, головним чином акцентується увага на демократизації міжнаціональних відносин. Разом із тим через фактологічну обмеженість подається досить обмежена інформація про політичні орієнтири українських німців за цих умов. Монографія В. Перепаді [346] лише частково проливає світло на проблему ставлення німців до національно-персональної автономії етнічних меншин, встановлення радянської влади тощо.

Всебічно описував історію українських німців у своїй праці М. Васильчук [273]. Автор змістовно та поетапно висвітлював різні аспекти життя німецької етнічної меншини, в тому числі в роки Української революції, умови їх проживання поряд з українським народом. Важливі матеріали знаходяться в книзі

«История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах». Ця праця багата цінними відомостями з життя німців та соціальної структури колоністів на Правобережжі у революційний період [300].

Особливу увагу привертає робота польсько-німецького історика Франка Гольчевського [289]. Книга дозволяє поглянути на життя німецької меншини з точки зору її представника. Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження, стало бачення автором історії німецько-українських стосунків періоду 1914–1939 рр., як процесу послідовного розвитку певних ідей та «історичних міфів», що їх було вироблено обома сторонами на початку взаємин, які визначали їх подальший перебіг і прагматичний зміст.

У кандидатських дисертаціях Г. Кривоший «Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 р.)» [315] та П. Барвінської «Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.» [269] наведені дані участі делегатів від німців у представницьких органах влади, Генеральному секретаріаті тощо.

Особливості функціонування німецької національної освіти в Україні в 20–30-ті роки ХХ ст. вивчала у кандидатській дисертації С. Очеретянко. Дослідниця також торкається питання німецького освітнього процесу на Правобережжі у роки Української революції 1917–1921 р. [344]. Система освіти німецьких колоністів напередодні Української революції стала предметом дослідження С. Бобильової [384]. Духовне становище німецької меншини та його вплив на культурно-освітній розвиток колоністів у своїй монографії проаналізував О. Ліценбергер [321].

Вплив подій Першої світової війни на життя німецьких колоністів, масові депортації, боротьба за особисті права висвітлили у своїх в працях Д. Брандес [387], С. Нелипович [446], Д. Решетов [452], Є. Ейхельберг [473]. Дослідники описують відношення та репресії російських військових, чиновників, адміністрації та громадських діячів щодо своїх співвітчизників німецького походження та опір з боку німецької меншини переважно правовими засобами.

Культурно-автономістський рух німців Правобережжя у період Української революції та їх відношення до національно-персональної автономії стали

предметом досліджень І. Нам [444, 445]. У кандидатській дисертації О. Мозгової «Российские немцы в советско-германских отношениях 1918–1941 гг.» [331], захищеної у Саратові в 2004 р., окремий розділ присвячений періоду 1918–1923 рр., у якому простежується вплив не лише радянсько-німецьких, але й українсько-німецьких відносин на життя етнічних німців Правобережної України та міграційні проблеми. Становище німецьких колоністів у період встановлення радянської влади та наслідки цих подій розкриває публікація А. Германа [393].

За часів незалежності в Україні з'явилася велика кількість публікацій, які зосередили свою увагу на вивченні національних меншин, зокрема українських німців. У своїх статтях автори М. Дмитрієнко – «Німці в Україні: історія і сучасність» [398], В. Сергійчук – «Українські німці» [461], М. Лутай – «Німці на Волині» [426], Д. Архирейський та В. Ченцов – «Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики» намагалися з'ясувати вплив революційних подій на життя у німецьких колоніях [378]. Цікаве поєднання висвітлення історії чеських та німецьких поселень на Волині, зокрема у добу Української революції, вдалося у публікації Л. Потапчука, В. Комара, О. Савчука [451]. Дані наукового бібліографічного покажчика «Німці в Україні» охоплюють період з 1917 р. по 1941 р., включаючи у себе період Української революції [231].

Загалом, масив історіографії німецької етнічної меншини не поступається єврейській та польській. Наукові праці про чехів Правобережної України менш чисельні, проте достатні для комплексного аналізу становища цієї меншини.

У другій половині ХХ ст. до питання історії чеських колоній в Україні звернулася Ж. Ковба, яка представила у 1974 р. кандидатську дисертацію «Чеська еміграція на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя». Це дослідження розкриває лише окремі сторінки чеської колонізації західних губерній Російської імперії (зокрема Волині) у другій половині ХІХ ст. та не містить аналізу причин колонізації та розселення чехів у Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Організацію шкільної освіти для національних меншин висвітлює О. Войналович [390]. І. Заславський сфокусувався на історії волинських чехів [404], а О. Воловик на історії чеської меншини Східного Поділля [391]. Ю. Луцький простежив вплив на соціальну структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр. у період діяльності Центральної Ради [427]. Публікація А. Хоренкова, присвячена чеським колоністам Волині, охопила період 1862–1947 рр. [433]. Особливо цінним внеском у дослідження волинських чехів є науковий збірник «Велика Волинь» [246]. Історія чехів Волині викликала увагу О. Боряка, який знайомить читача з одним з основних чеських промислів – хмелярством [385; 386].

У 2014 р. захистив кандидатську дисертацію С. Умінський на тему «Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» [361]. Дослідник доводить, що протягом 1917–1919 рр. навчання у чеських школах не зазнало перешкод та відзначалося високим рівнем. Організований політичний рух чехів Росії напередодні та у роки Першої світової війни став предметом дисертаційного дослідження М. Ведернікова. Автор виділяє і підкреслює значення Лютневої революції та її вплив на суспільно-політичний рух чеської меншини у 1917–1918 рр. в Росії, включаючи Правобережну Україну [276]. Зусиллями дослідниці Л. Ази вийшов етнічний довідник «Чехи» [377]. Окремої наукової праці, присвяченої чеській національній меншині Правобережної України саме у період Української революції 1917–1921 рр., сьогодні не існує.

Незаперечне інформаційне значення для розвитку науки, для постановки нових проблем, розгортання наукових обговорень і дискусій, підведення підсумків, виконання науково-дослідницьких програм мають наукові форуми. Особливу цінність представляють матеріали тих конференцій, що присвячувалися розвитку історичної, етнологічної та інших наук, а також реальним етнонаціональним процесам. Ряд конференцій відбувся завдяки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса Національної

Академії наук України, на яких серед інших розглядалися питання, безпосередньо пов'язані з історією національних меншин [465].

З проголошенням незалежності України вивчення історії етнічних меншин стало більш активним. Поліетнічність населення та демократичні свободи вимагають нового погляду на події революції 1917–1921 рр. та їх вплив на життя національних меншин України. У 90-х роках ХХ ст. з'являється ціла низка праць, які у певній мірі торкаються історії національних меншин Правобережжя [324; 226; 341; 347].

У вітчизняній історіографії проблема ролі й місця різних етнічних спільнот в українському суспільстві доби Української революції залишається актуальною. У радянську епоху дослідники часто потрапляли під вплив політичної кон'юнктури, а тому мали можливість відтворити лише окремі її фрагменти, залишаючи поза увагою низку соціальних та національних проблем.

Протягом останнього десятиліття дослідження етнічних меншин набуло великої популярності. Вивчення історії та культури етнічних меншин здійснюється у контексті політичного і культурно-національного життя українського народу [382; 328; 338; 353; 366].

Традиційними стали регіональні наукові конференції, що проводяться осередками етнонаціональних досліджень у Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Тернополі й інших містах та мають особливу наукову цінність для краєзнавства через зв'язок із відповідним регіоном [234; 241; 393; 423; 425; 445].

На сучасному етапі розвитку етнологічної та історичної науки найменш дослідженою етнічною спільнотою Правобережної України напередодні та у добу Української революції залишаються росіяни, які почали активно заселяти територію Правобережжя наприкінці ХVІІІ ст. – після приєднання його території до складу Російської імперії. Окремлене питання здебільшого розглядається лише у загальних історичних працях, а також у поєднанні з дослідженням інших етнічних груп.

Отже, представлений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про необхідність комплексного дослідження, присвяченого соціально-

економічному, громадсько-політичному та культурно-освітньому життю етнічних меншин Правобережжя напередодні та у роки боротьби за українську державність. Досліджувалися лише окремі аспекти зазначеної проблематики. Цілісної праці, у якій би всі події, процеси та явища соціального, політичного та культурного життя етнічних меншин правобережних губерній зазначеного періоду були представлені в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку не виявлено.

1.2 Джерельна база

Формування джерельної бази дослідження зумовлено специфікою проблем, на яких було зосереджено головну увагу. Усі виявлені джерела умовно можна поділити на кілька груп: неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, періодичні видання, мемуарна література.

Архівну джерельну базу роботи склали, насамперед, неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України. Важливе значення для повноти розкриття наукової проблеми мали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), а також державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської, Рівненської та Хмельницької областей. Фонди кожного із вказаних архівів цінні тим, що містять різноманітні документи державних органів влади різного рівня підпорядкування, які дають можливість відтворити основні проблеми та становище етнічних меншин Правобережної України у добу Української революції 1917–1921 рр. на загальноукраїнському та місцевому рівнях.

Значний пласт інформації знаходиться у фондах ЦДАВО України. Зокрема, матеріали фонду 166 (Міністерство народної освіти України) дозволяють простежити динаміку чисельності єврейських, польських та німецьких шкіл на

Правобережній Україні у 1920–1921 рр. Фонди 628 та 1793 дозволяють зрозуміти становище етнічних меншин на Поділлі у перші роки боротьби за українську державність 1917–1918 р. [1–6; 8–11].

Фонд 2225 (Міністерство польських справ) ЦДАВО України розкриває життя польської меншини Правобережжя протягом зміни урядів в Україні у 1917–1919 рр., а особливо їх культурний розвиток та стан освіти. Справи фонду містять статистичні відомості про польські навчальні заклади у Київській, Волинській та Подільській губерніях, а також програми викладання та їхнє фінансове становище. Представлені матеріали про діяльність культурно-освітньої організації «Macierz Polska» [19–27].

Фонди 1748, 1854, 2060 (Міністерство єврейських справ) ЦДАВО України присвячені усім сферам життя євреїв України з травня 1918 р. по лютий 1919 р., у тому числі там є матеріали про погроми. Зокрема, фонд 2060 зберігає значний масив інформації громадсько-політичної активності євреїв Правобережжя, представленої у багатьох газетах, що виходили у 1918–1919 р. [7; 12–18].

Інформацію стосовно суспільно-політичного руху національних меншин можна знайти у фонді 1 (Центральний Комітет Компартії України) ЦДАГО України [28–32]. Фонд 5 містить матеріали німецької російськомовної газети «Кельнише Цайтунг» [33]. Фонд 41 містить документи єврейських партій та організацій. У ньому зібрана низка справ про діяльність сіоністів, партії Фарейнігте на регіональному та загальнодержавному рівнях, а також про освітню діяльність єврейських національних закладів протягом 1917–1921 років [34–38]. У 57 фонді можна дізнатися про становище польських військових формувань на Правобережжі в 1918 р. [39].

Матеріали ЦДІАК України також містять незначний масив справ, які висвітлюють становище етнічних меншин Правобережжя у роки боротьби за українську державність. Справи трьох фондів дозволяють простежити розвиток та становище євреїв, поляків, німців та чехів правобережних губерній напередодні Української революції – підчас Лютневої революції 1917 р. Матеріали фонду 274 (Київське губернське жандармське управління) доводять складне суспільно-

політичне та соціально-економічне становище етнічних меншостей, особливо німців у роки Першої світової війни [40–43]. Справи 295 фонду розкривають громадський рух польської етнічної меншини Київської губернії, висвітлюють усі перешкоди у їхньому розвитку, в тому числі у видавництві національної преси [44–46]. Деякі відомості з життя етнічних меншин Правобережжя напередодні Української революції зберігаються у фонді 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора) [47–48].

Окреслені територіальні межі дослідження вимагають опрацювання фондів Державного архіву Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.) та Державного архіву Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), які містять необхідні матеріали для більш детального вивчення етнічних меншин на Поділлі. Важливим джерелом для розкриття становища етнічних меншин у перші роки Української революції є фонди Д-262 та Р-4364 Держархіву Вінницької обл. [49–51; 64–65]. Соціально-економічне та громадсько-політичне становище, переважно єврейської меншини, на Поділлі у 1918–1921 рр. представлене у фондах П-1, Р-27, Р-991 та Р-4079 Держархіву Вінницької обл. [53–57; 62–63]. Фонд Р-925 містить справи, які доводять тимчасове збільшення питомої ваги етнічних меншин Поділля у роки боротьби за українську державність. Внаслідок Першої світової війни значна частина імігрантів опинилася на теренах Правобережної України, більшість з яких залишилася та згодом була асимільована серед українського населення [58–61].

Матеріали Держархіву Хмельницької обл. представлені лише двома фондами: Р-260 та Р-582. Проте вони дозволяють простежити стан освіти етнічних меншин Подільської губернії у 1919–1921 рр., а також статистичні відомості щодо кількості населення євреїв та поляків у Кам'янець-Подільському повіті [204–208].

У дослідженні етнічних меншин Волинської губернії вагоме значення мають справи Державного архіву Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.) та Державного архіву Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Значний масив документів, які дають змогу відтворити

соціально-економічне становище німецьких колоністів та інших меншин Волинської губернії напередодні Української революції міститься у фондах Ф-70 та Ф-226 Держархіву Житомирської обл. [66–67]. Значна кількість виявлених матеріалів вміщена у радянському фонді Р-405, але охоплює справи починаючи з березня 1917 р. [68–71]. Їх основу складають листування, звіти та доповідні записки між Волинським губернським управлінням, земськими та міськими управами тощо. У них знаходимо інформацію про діяльність громадських, політичних та освітніх організацій поляків, євреїв, росіян та чехів Житомира та інших міст Волинської губернії. Значний інтерес викликають звіти про пропагандистську діяльність більшовиків серед представників етнічних меншин.

Фонди 30 та 540 Держархіву Рівненської обл. розкривають культурно-освітній розвиток переважно поляків та євреїв Волині у 1919–1921 рр. [198; 200; 203]. Також архів містить справи щодо економічного становища етнічних меншин в 1917–1919 рр. та доводить переважання у громадському житті польської етнічної меншини у Рівненському повіті [199; 201–202].

Становище етнічних меншин Київської губернії у часи Української революції широко представлене у Державному архіві Київської області (далі – Держархів Київської обл.), матеріали восьми фондів якого охопили найбільшу кількість справ досліджуваної проблеми. Також варто відзначити, що використані справи Держархіву Київської обл. охопили відомості про євреїв та поляків на Поділлі та Волині, тобто все Правобережжя. Фонди 1, 1786, 1788, Р-4241 відображають усі аспекти життя єврейської меншини. Матеріали розкрили особливості громадського руху євреїв, активність в українських та радянських органах влади, напрямки діяльності національних єврейських організацій [72–74; 183–185; 188; 195–197]. Також фонд 1788 містить справи про стан та розвиток єврейської освіти у Київській губернії в 1918–1919 рр. [186–187; 189].

Окремої уваги заслуговує фонд 1787 Держархіву Київської обл., який присвячений розвитку поляків Правобережжя у роки Української революції та має дев'ять описів. Переважна більшість справ розкриває становище польських військових формувань (легіонів) на території правобережних губерній, які

склалися з представників місцевої польської меншини України. Матеріали фонду дозволяють з'ясувати місця дислокації польських легіонів, їх відносини з українськими урядами, місцевими органами влади, німецькими військами, які перебували на території України в 1918 р., причини та вирішення конфліктів з селянами Правобережжя. Також опрацьовані матеріали розкривають зв'язок та вплив польських легіонів на громадсько-політичний рух польської етнічної меншини, їхню позицію у питаннях, що постали у роки боротьби за українську державність [75–127; 148–163; 171–182]. Справи опису 7 та більшість справ опису 4 фонду 1787 висвітлюють культурно-освітній розвиток польської етнічної меншини Правобережжя за часів Української революції. Матеріали розкривають статистичні відомості, матеріальне становище, програми польських навчальних закладів та культурних товариств [128–147; 164–170].

Деякі відомості соціально-економічного становища та громадсько-політичного руху етнічних меншин Київської губернії у 1917–1918 рр. містять фонди Р-2794, Р-2796, Р-2797 Держархіву Київської обл. [190–194].

Також варто відзначити тритомне видання «Громадянська війна на Україні (1918–1920 рр.)», яка вийшла у світ в 1967 р. У книзі зібрано величезну кількість матеріалів та документів часів Української революції, серед яких можна знайти відомості для вивчення історії етнічних меншин Правобережної України [213]. Зауважимо, що в умовах радянської доби не було можливості об'єктивно вивчати питання національно-культурного життя етнічних меншин, зокрема на Правобережній Україні.

Окрему групу джерел становлять періодичні видання, які виходили напередодні та протягом Української революції 1917–1921 рр. Вони містять матеріали з усіх сфер життєдіяльності національних меншин Правобережжя. Зокрема, потрібно відмітити матеріали газет – «Киевлянин», «Волынь», «Волынские губернские ведомости», «Борьба», «Відродження», «Вінницький листок», «Визволення», «Державний вісник», «Киевская мысль», «Поділля», «Подольские Ведомости», «Большевик», а також часописи, які знаходяться у центральних та обласних архівах України. Їх використання дало можливість

відстежити зміни в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті етнічних меншин Правобережної України в роки Української революції, їх ставлення до боротьби за українську державність.

У тогочасній періодиці не значна кількість матеріалів висвітлювала етнонаціональну та етноконфесійну ситуацію на Правобережжі. Публікації урядової газети «Киевлянин» піднімали проблему становища поляків у Російській імперії та господарського життя євреїв Правобережної України. Також увагу редакції газети привернув процес іноземної колонізації регіону. «Волынские губернские ведомости» містять царські укази щодо єврейської та польської етнічних меншин. Газета «Волынь» публікувала матеріали антинімецького змісту. Редакція газети вважала, що німецьких колоністів потрібно виселити в глиб імперії – Сибір, Далекий Схід та Кавказ.

У дисертаційній роботі використано значний масив опублікованих матеріалів різного тематичного наповнення. Наративні джерела представлені творчим науковим матеріалом, мемуаристикою, щоденниками, збірниками документів та матеріалів тощо. Вагомими джерелами вивчення історії національних меншин Правобережної України є статистичні бюлетені, в яких можна знайти необхідні демографічні дані Київської та Подільської губерній [224; 225].

Отже, основну групу джерел для дослідження соціально-економічного, громадсько-політичного та культурно-освітнього становища етнічних меншин правобережних губерній у період боротьби за українську державність в 1917–1921 рр. складають архівні документи, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше. Водночас використано опубліковані документи та матеріали, періодичні та довідкові видання. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і комплексного розкриття головних аспектів досліджуваної проблеми.

1.3 Методологія дослідження

Дослідження проблемних питань, пов'язаних із життям етнічних меншин Правобережної України у добу Української революції 1917–1921 рр., потребує вивчення різноманітних його аспектів, зокрема особливостей соціальної структури та культурного розвитку, ідеологічних засад і програм національних політичних партій та громадських організацій, форм і методів їх реалізації на загальнодержавному та регіональному рівнях, аналізу результатів та наслідків їх діяльності. Вивчення зазначених проблем дасть можливість глибше зрозуміти суть тих подій та процесів, які мали місце на Правобережжі напередодні та в роки боротьби за українську державність.

Процес дослідження різних аспектів життя найбільш чисельних етнічних меншин Правобережної України здійснювався на емпіричному та теоретичному рівнях. Емпіричний рівень полягає в безпосередньому дослідженні різних типів історичних джерел для накопичення інформації та первісної її систематизації відповідно до предмета дослідження і поставлених завдань. Теоретичний рівень передбачає роботу, спрямовану на аналіз отриманої інформації, розкриття певних зв'язків та закономірностей, що притаманні предмету та об'єкту дослідження, формулювання й обґрунтування оцінок, узагальнень і висновків.

Міжгалузевий характер дисертаційної роботи, поєднання в ній соціально-економічного, громадсько-політичного, культурно-освітнього аспектів зумовило комплементарний підхід до вибору методів дослідження. При аналізі кожного з головних структурних компонентів становища етнічних меншин використані як універсальні – загальнонаукові, так і спеціальні методи, здатні врахувати специфіку кожного компонента та забезпечити його повне розкриття. Обираючи методи дослідження, взяті до уваги їх відповідність таким критеріям:

- ефективність – здатність у кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату;
- надійність – здатність за допомогою методу отримати максимально ймовірну інформацію, яка дасть можливість об'єктивно розкрити історичну

сутність досліджуваних подій, явищ та процесів, визначити їх природу, характер і зміст, дати їм неупереджену оцінку;

- раціональність – можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів.

Дослідження запропонованих проблемних питань потребувало використання широкого кола загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Серед загальнонаукових методів дослідження найбільш важливі – методи критичного аналізу та об'єктивності. Це пов'язано із суперечливим характером джерельної бази, яка в окремих випадках не дає можливості досліднику сформулювати однозначну відповідь чи остаточно визначитися зі статистикою. Перевірка фактичного матеріалу є обов'язковою умовою відтворення історичних подій. Використання недостовірної інформації призводить до фальсифікації сутності процесів та явищ, висунення помилкових теорій чи гіпотез.

Критичного аналізу потребує історіографія, як українська, так і зарубіжна, яка нерідко має суб'єктивний характер через політичну заангажованість, особисті вподобання авторів, необхідність «підігнати» факти та явища під наявні наукові та політичні концепції. Часто неточності, а в окремих випадках і фальсифікації трапляються і в документальних джерелах (статистичні дані, етнічне походження, прізвища тощо). Тому наведена в документах інформація потребує перевірки іншими джерелами. У разі підтвердження її можна використовувати як достовірний матеріал, на який посилається дослідник, обґрунтовуючи власні висновки та висуваючи гіпотези.

Принцип об'єктивності передбачає інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, потребує розглядати кожне явище в його різноманітності, сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Застосовуючи його, ми намагалися уникнути однобічного, упередженого підходу щодо висвітлення запропонованих проблемних питань. У нашому випадку метод об'єктивізму є одним з ключових при визначенні поглядів та програмних засад політичних партій та громадських

організацій етнічних меншин Правобережжя у добу боротьби за українську державність 1917–1921 рр., оцінці ефективності її в цілому та в окремих проявах.

Таким чином, використовуючи методи критичного аналізу й об'єктивності, здійснено спробу відтворити історичні процеси, події та явища, що мали місце у житті євреїв, поляків, німців та чехів правобережних губерній. Йдеться про рівень соціально-економічного становища, освітнього розвитку, політичні процеси, соціальний склад етнічних меншин, їх участь у боротьбі за владу в Україні в 1917–1921 рр.

Не менш важливе значення для всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми мало використання методів аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом умовного чи реального розчленування предмета пізнання на окремі складові частини задля поглибленого вивчення кожного з них. Це передбачає пізнавальний цикл операцій, особливо важливий на етапі вивчення джерельної бази (походження джерела, авторство і мотиви його створення, достовірність інформації тощо), дослідження структурних підрозділів проблеми, окремих фактів, явищ і подій. Так, у межах предмета нашого дослідження було виділено чинники, які впливали на життя етнічних меншин Правобережжя у добу Української революції, форми, методи та інструменти реалізації їх громадської діяльності, соціальне забезпечення, особливості реалізації національної освіти в окремих регіонах Правобережжя, поточні та кінцеві результати тощо. Синтез полягає у поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про наслідки для етнічних меншин частоті зміни урядів в Україні в 1917–1919 рр.

Широко застосовано й такі загальнонаукові методи, як індукція та дедукція. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Дедукція передбачає зворотний рух, коли загальні висновки екстраполюються на конкретну історичну ситуацію. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу різних форм та напрямів громадської діяльності етнічних меншин, її

регіональних особливостей, проявів стосовно інших національних груп населення Правобережжя. Індукція та дедукція є основними засобами доказу правильності чи помилковості висунутих теорій і гіпотез. Вони дали змогу здійснити комплексне дослідження виділених об'єктів, визначити спільні ознаки й характеристики явищ та процесів, зробити оцінкові узагальнення щодо громадської діяльності етнічних меншин загалом, обґрунтувати їхню об'єктивність на підставі достовірних фактів.

Для забезпечення комплексного вивчення соціальних, економічних, мовних, демографічних аспектів становища етнічних меншин використано системно-структурний метод. Він передбачає вивчення цілого та його частин як взаємопов'язаної системи. Системний аналіз основних складників національних вимог етнічних меншин дав змогу визначити її економічне, соціальне й політичне підґрунтя, показати вплив на розвиток суспільно-політичних процесів на Правобережній Україні у добу Української революції.

Аналіз кількісних показників для характеристики та оцінки історичних явищ та процесів, що мали місце на території правобережних губерній у роки Української революції, здійснено за допомогою кліометрії, використавши економічну теорію та її кількісні категорії. За допомогою статистичного та математичного моделювання проведено статистичний аналіз основних кількісних показників, покладених в основу аналітично-доказової бази дослідження. Основними показниками, що стали предметом вивчення та аналізу за допомогою цього методу, є такі: соціально-економічне становище різних соціальних груп населення етнічних меншин Правобережної України, характеристика демографічних процесів у регіоні, кількісні та якісні показники культурно-освітнього розвитку, вплив державної політики українських та окупаційних урядів на зміни національної та соціальної структури населення краю.

Динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження, дав змогу відтворити порівняльно-статистичний метод. Він передбачає отримання, обробку, відбір та аналіз історико-статистичної інформації. Застосування статистичних даних дає змогу визначити основні тенденції, що відображаються в

кількісних показниках, висувати припущення, будувати гіпотези, робити аналітичні прогнози. Використання цього методу було покладено в основу виявлення особливостей національної та соціальної структури населення етнічних меншин Правобережжя порівняно з іншими регіонами України, динаміки етнодемографічних процесів у краї упродовж доби Української революції. На основі порівняння статистичних даних кількісних та якісних показників, обраних для спостережень, визначалася ефективність культурно-освітнього розвитку етнічних меншин.

У процесі вивчення та аналізу історіографії проблеми застосовувався метод систематизації, який передбачає упорядкування множини різних об'єктів через встановлення єдності або відмінності елементів, що підлягають систематизації. У такий спосіб історичні праці з досліджуваної теми були поділені на окремі групи за спільними ознаками. В основу систематизації покладено тематичний та хронологічний принципи, методологічні та жанрові особливості наукових праць. Метод систематизації застосовувався також у роботі з історичними джерелами, які були впорядковані за видовими ознаками.

Виявити однотипні властивості та ознаки в різних суспільних явищах і подіях дає змогу історико-типологічний метод. Використання цього методу виявилось досить ефективним у визначенні спільних та відмінних рис поглядів та діяльності різних політичних партій національних меншин доби Української революції 1917–1921 рр. Встановлено, що, незважаючи на розбіжності в методах реалізації національних вимог та питань, більша частина партій етнічних меншин, такі як Поалей-Ціон, Бунд, Польська Партія Соціалістична, Польський Націонал-Демократичний Централ, підтримували ідею побудови самостійної демократичної української держави.

Застосований у процесі роботи над темою дослідження історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він полягає у розгляді історичних фактів і явищ відповідно до конкретно-історичних обставин у їхньому взаємозв'язку та взаємозумовленості. Застосування цього методу зумовлене структурною

побудовою роботи. В основній її частині у процесі дослідження ідеологічних засад і програм політичних партій етнічних меншин, їх соціально-економічного становища ми намагалися простежити історичні витоки національних і соціальних вимог та проблем часів напередодні та в ході Української революції. Аналізуючи культурно-освітній розвиток найчисельніших меншин Правобережжя, показано наслідки Першої світової війни, політики російської адміністрації напередодні Української революції та частої зміни урядів в Україні у 1917–1921 рр. Використання цього методу дало нам змогу здійснити послідовний аналіз фактів і процесів еволюції об'єкта дослідження, зокрема соціальні прагнення та політичні погляди етнічних меншин Правобережної України.

Окрім загальнонаукових, у дослідженні широко використовувалися й спеціальні методи. До таких можна віднести:

- метод наукової абстракції, що полягає у виділенні найсуттєвіших сторін процесу абстрагування від усього другорядного, випадкового. Його застосування пов'язано із визначенням загальної характеристики явища та притаманних йому суперечностей і вивченням специфічних проявів. Використання цього методу дало нам можливість уникнути випадкового нагромадження явищ та подій і створити цілісну картину суспільно-політичного та громадсько-культурного життя етнічних меншин Правобережної України у добу Української революції 1917–1921 рр.;

- хронологічний метод, який потребує, щоб події і явища історичного процесу викладалися чітко у хронологічній послідовності. У нашому випадку застосування цього методу зумовлене хронологічно-проблемним принципом викладу матеріалу. Хронологічний принцип висвітлення матеріалу дає змогу простежити еволюцію засад та пріоритетів національних вимог етнічних меншин на різних етапах їх формування, визначити характерні особливості їх реалізації на загальнодержавному та регіональному рівнях;

- проблемно-хронологічний метод використано для того, щоб поділити предмет дослідження на складові частини і кожен з них розглянути в хронологічній послідовності. Такий підхід суттєво полегшив справу відстеження

загального предмета дослідження в окремих проявах причинно-наслідкового зв'язку, науково-теоретичного, нормативно-правового та організаційного забезпечення, дав можливість простежити динаміку процесу в конкретних часових межах. Тому становище етнічних меншин Правобережжя було поділено на такі періоди: напередодні Української революції, протягом частоті зміни українських урядів в 1917–1919 рр., із встановленням радянської влади в 1920–1921 рр. У зв'язку з короткою тривалістю фактичного перебування при владі в Україні УЦР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР й необхідністю продемонструвати вплив таких зміни на соціальне, політичне та культурне життя етнічних меншин Правобережжя їх діяльність об'єднано в цілий період. Починаючи з 1920 р. Директорія УНР поступово втрачала свою владу на українських землях. Тому наступним періодом в житті етнічних меншин є встановлення радянської влади в Україні 1920–1921 рр. Таке розмежування не є чітким. З метою характеристики становища етнічних меншин в умовах діяльності Директорії у роботі є матеріали, які включають 1920 р. Натомість висвітлюючи вплив більшовицької окупації, в дисертації використано матеріали 1917–1919 рр.;

- метод аналогії, що базується на перенесенні з одного об'єкта на інший властивостей, явищ, в основі яких лежить подібність та схожість ознак чи відношень. Цей метод використано для порівняльної характеристики підходів та особливостей реалізації соціальних, політичних та культурних інтересів етнічних меншин Правобережжя. За його допомогою вдалося виявити суттєві відмінності в реалізації цих інтересів між різними етнічними меншинами та соціальними групами;

- метод історичної реконструкції використано для відтворення та розуміння сукупності історичних обставин, які, з одного боку, впливали на реалізацію тієї чи іншої концепції розвитку етнічних меншин на Правобережжі упродовж періоду боротьби за українську державність, а з іншого – визначали підходи, форми та методи її реалізації на загальнодержавному й регіональному рівнях. Цей метод дає можливість зрозуміти усю складність внутрішньої соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації, яка впливала на

відношення меншин щодо української державності. Для цього ми використали великий масив статистичних даних, порівнянь та посилань на документи й судження сучасників.

Отже, джерельна база та наукові розробки сучасних учених дають змогу виділити як окрему дослідницьку проблему становища етнічних меншин Правобережної України напередодні та у добу Української революції 1917–1921 рр. Висвітлення цієї проблеми у фаховій літературі (і в зарубіжній, і в українській) є частковим. Тому детальна наукова розробка проблеми потребує комплексного аналітичного дослідження. Основою для його проведення стали архівні матеріали. У процесі роботи в архівосховищах було виявлено, систематизовано й проведено критичний відбір джерел. Принцип опори на історичні джерела став одним із головних у виборі методів дослідження.

У процесі дослідження ми намагалися дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднувати різні методи історичного пізнання, щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми. Для цього використано інструментарій, притаманний не лише історичній науці, а й політології, етнодемографії, соціально-економічній географії, статистиці тощо. Проаналізована методологія стала підґрунтям для відтворення складних соціально-економічних, громадсько-політичних та культурно-освітніх процесів у житті етнічних меншин Правобережжя у роки боротьби за українську державність. Використані методи дали змогу дослідити основні проблемні питання, зазначені у вступі, визначити особливості явищ та процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити необхідні узагальнення та висновки.

РОЗДІЛ 2

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1 Розселення етнічних меншин на Правобережній Україні та відмінності їхнього соціально-економічного становища

Початок XX століття став для української історії періодом нових суспільно-політичних, національних, культурно-освітніх та економічних змін, спричинених Першою світовою війною та масовою міграцією на територію Правобережної України великої кількості іноземного населення.

Саме напередодні Української революції 1917–1921 рр. відбулися кількісні та якісні зміни у становищі етнічних спільнот Правобережної України – росіян, євреїв, поляків, німців та чехів. У період Першої світової вони у Волинській губернії різко знизилась кількість оброблюваних сільськогосподарських земель, через ряд суб'єктивних та об'єктивних причин занепали провідні галузі сільського господарства. Більшість підприємств краю призупинили чи скоротили виробництво. Падіння рівня промислового розвитку призвело до поширення кустарних промислів, за допомогою яких відбувалось бодай часткове задоволення потреб місцевого населення. Натомість відсутність належних умов життя стали причиною соціальних виступів населення та стихійних заворушень. У процесі перебігу Першої світової війни основними причинами масового незадоволення сільського населення були зростаючі військові повинності, реквізиції тощо.

Соціально-економічні трансформації змінили повсякденне життя росіян. Напередодні Української революції частка росіян серед населення України не перевищувала 12%. У правобережних губерніях росіян було менше – близько 4%, з них найбільше у містах – 10%, а в селах 1%.

У середньому на Правобережній Україні кількість робітників-українців складала 28,2%, а кількість робітників-росіян становила близько 70%. На початку 1917 р. в Україні нараховувалося понад 8 тис. різних промислових підприємств,

де працювали понад 300 тис. російських робітників [445, с. 142]. Газета «Киевлянин» констатувала, що внаслідок переселення росіян до України панівною мовою Київської губернії та губерній південного сходу була російська мова [260].

До 1917 року велика кількість російських промислових робітників працювала переважно у східних та південних районах України. На Правобережній Україні співвідношення кількості робітників і селян суттєво відрізнялося. Так, у Подільській губернії напередодні Української революції проживало 4 млн. 191 тис. осіб., з них 8,8% у містах, 91,2% у селах [350, с. 83].

У соціальному плані негативним явищем було те, що у випадку хвороби чи каліцтва російські робітники (як і українські) не мали практично шансів на отримання допомоги. Також були й інші проблеми. Дослідник О. Рафальський стверджує, що найменше російським жінкам платили саме у правобережних губерніях (4–6 крб. за місяць), а іноді робітникам взагалі можна було не платити зарплати, користуючись їх правовою необізнаністю і обманюючи їх. Значно кращим було становище кваліфікованих робітників, які отримували близько 100 крб. на місяць, безкоштовні квартири, освітлення, опалення [352, с. 54–56].

Напередодні Української революції навіть при постійному зменшенні питомої ваги прийшлих російських найманих робітників у виробництві на Правобережжя їх загальна частка складала близько 70%. Зменшення питомої ваги найманих робітників з російських губерній на початку ХХ ст. було пов'язане із участю значної частини чоловіків у війні та революційних подіях [474, с. 17–31].

Залучення до польових робіт вихідців з неукраїнських губерній, на перший погляд, могло вирішити проблему із нестачею робочих рук у поміщицьких маєтках. З іншого боку, російські мігранти прагнули отримати свою ділянку землі і зайняти відповідне місце у виготовленні сільськогосподарської продукції. Уряд бачив у цьому не тільки економічну вигоду, а й геополітичну [396, с. 23–26]. Ці губернії мали стати за будь-яку ціну виключно російськими.

До 1917 року цілі нації, в тому числі й українці, зводилися в Російській імперії до становища другорядних етнічних національних груп, змушених

сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не говорячи вже про можливості будь-якого державного самоврядування чи самоідентифікації себе як нації. Ця політика подавалася у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, а й турбота про те, щоб росіяни не почувалися іноземцями на «окраїнах», бо ці «окраїни» повинні були існувати лише як органічні частини єдиної і неділимої Росії [362, с. 64–66].

У даному випадку турбота ж про інтереси росіян не мала будь-яких реальних підстав, бо ніде на величезних просторах Російської імперії у тому числі й в українських губерніях ніякої загрози їхньому становищу, існуванню їх як нації не було. Так, в Україні росіяни були захищені правовими нормами імперії, вільні у користуванні своєю мовою, здобутками культури, в пересуванні.

Суперництво між українцями та російською меншиною також існувало навколо кооперативного руху на Правобережжі. До 1917 року кооперативний рух на Поділлі почав набувати крайового та національного характеру, який проявлявся у намаганні організаційно автономізуватися від загальноросійських кооперативних союзів та створити свої всеукраїнські центри кооперації. Дослідник Л. Рябошабко наголосив, що царські урядники всіляко переслідували українських кооперативних діячів з намірами працювати самостійно. Але останнім багато чого вдавалося не зважаючи на відсутність відповідної юридично-правової бази, а український кооперативний рух почав відігравати дедалі більшу роль в житті українців, вирішенні його соціальних і національних проблем [353, с. 257–259].

Загалом, соціально-економічне життя російської національної меншини до Української революції визначалося політикою царського уряду та діяльністю кооперативних організацій Правобережжя. Назрівало невдоволення українців колоніальною політикою проросійських представників, яке відіграло важливу роль у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр.

Одною із найчисельніших етнічних меншин Правобережжя на початку XX століття були євреї. Введення царським урядом дискримінаційної «смуги

осілості» у 1791 р. призвело до того, що більшість євреїв оселилася в невеликих містах і містечках Правобережжя. До того ж євреям заборонялося мати землю у власності, в селах могли проживати ремісники, торговці, а не землевласники. Саме тому 33% міського населення в Україні становили євреї, а в містечках Правобережної України їх частина доходила до 70–80%. Найбільша кількість євреїв заселяла Волинську губернію, де нараховувалося 144 єврейських містечка.

Євреї жили згідно юдейських релігійних традицій. Центром життя єврейської общини була синагога, яка відігравала значну роль в житті громади. Вона була не тільки молитовним домом, але й місцем, де збиралася вся община.

У своїй більшості євреї, особливо до 1918 року, складали малозабезпечену верству населення, основним заняттям якої були ремісництво і дрібна торгівля. Частина з них ледве могла прогодуватися випадковими заробітками і милостинею. Середній клас складали крамарі, шинкарі, чоботарі, кравці та інші [202, арк. 148–151].

Напередодні Української революції з'являється єврейська фінансова та промислова еліта, а також інтелігенція. Серед єврейського населення був відсоток людей, які не мали певних занять або заробляли випадковими заробітками і жили в злиднях. Єврейське колонізаційне товариство* у 1916 році надало допомогу 17,5% таких сімей. Для допомоги бідним в губернії були створені благодійні заклади. Зокрема, 9 організацій взаємодопомоги, 7 дешевих їдалень, 7 нічліжних будинків, 26 будинків притулку, 2 товариства постачання бідних одягом, 18 лікарень і 17 товариств допомоги хворим [376, с. 385–386].

Були серед євреїв і орендатори. За даними І. Самарцева, лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях 914 євреїв орендували у поміщицьких маєтках 516958 десятин землі. За оренду платили поміщикам 1509 рублів, а прибуток мали – 3600 рублів [460, с. 27].

* Єврейське колонізаційне товариство – єврейська благодійницька організація заснована у Лондоні 1891 р. Морісом де Гіршем. Метою товариства була допомога євреям імігрувати до Північної та Південної Америки для заснування там колоній сільсько-господарського або торговельного спрямування.

Втягнення господарської системи Правобережної України у товарно-грошові, ринкові відносини привело до появи нових тенденцій у єврейській торгівлі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі купці починають об'єднуватися у торговельні товариства, які дуже швидко виникають у губернських і повітових центрах. Так, в Луцьку впродовж 1909–1913 рр. зареєстровано 5 об'єднань, які торгували мануфактурою, меблями, посудом, готовим одягом і мали статутний капітал від 2 до 30 тис. руб. Серед засновників виділялися Ш. Литвак, І. Вайншток, Б. Коган, Б. Фримберг та інші [348, с. 165].

До 1918 р. в Україні було сконцентровано близько третини світового єврейства. Традиційно схилиючись до проживання у містах та містечках, юдейські громади помітно вплинули на розвиток значної кількості населених пунктів Київської, Волинської та Подільської губерній. У Київській та Волинській губерніях євреї віддавали перевагу професіям пов'язаним з торгівлею, фінансами та кредитуванням, а у Подільській з промисловістю, будівництвом та ювелірною справою [72, арк. 3–7].

Під приводом боротьби з єврейською міграцією уряд Російської імперії до 1917 року застосовував правові обмеження для єврейського населення. Життя євреїв у містечкових національно-релігійних відокремлених общинах обмежувалось домом, синагогою і базаром. Та, незважаючи на це, саме з містечок з'явилися відомі єврейські підприємці, культурні та політичні діячі, письменники.

Активну участь євреї брали в заготівлі городини, виробництві масла й сиру в поміщицьких маєтках, управлінні господарствами. Займалися тютюновим виробництвом та виноробством. У селі запроваджували на здебільшого орендованих за межами населених пунктів ділянках городництво, садівництво, бджільництво тощо. Проте діяльність євреїв у сільську господарстві була рідким явищем.

Обмеження доступу євреїв у сільські місцевості створило додаткові труднощі селянам – до цього їхню продукцію скуповували за вигідними цінами євреї, тепер же селяни були змушені продавати її за чітко визначеними, нерідко заниженими цінами далеко від домівки. Київському губернатору почали

надходити заяви від селян і поміщиків з проханням про скасування «незручного» обмеження. У відповідь євреям було дозволено вільно пересуватися між населеними пунктами Київщини.

Загалом, єврейська народність, одна з найчисельніших в Україні серед етнічних меншин, була найбільше обмежена в правах. Основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України, була державна політика Російської імперії. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни [462, с. 200–207].

Наступну, значну, частку населення Правобережжя, після євреїв, становили поляки. На розміщення і соціально-економічний стан польської меншини напередодні Української революції, значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями (1830–1831 рр. і 1863–1864 рр.). Після повстань найбільша кількість поляків проживала у Південно-Західному краї (Київська, Волинська і Подільська губернії), які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

Згідно з переписом населення 1897 р. на Правобережжі України проживало не більше 320 тис. поляків, що становило 3,3 % від загальної кількості мешканців регіону. При цьому найбільше поляків було на Волині – 171331 (5,7 %), далі, із меншими показниками, йшло Поділля – 69156 (2,3 %) і Київщина – 68 791 (1,9 %) [348, с. 121]. Напередодні Української революції чисельність поляків на Правобережжі зросла та становила близько 400 тис. Проте з них визнавали рідною польську мову лише 80%: у Волинській губернії понад 185 тис. осіб, у Подільській – близько 70 тис. осіб, у Київській – більше 68 тис. осіб [212]. У 1916 р. відсоток поляків у Волинській губернії зріс до 6,2%. Причиною цього стала міграція з районів ведення бойових дій Першої світової війни.

Російський уряд вживав заходів до послаблення можливостей польських громадських діячів та поміщиків чинити вплив на міське населення і це супроводжувалося, зокрема, витісненням поляків з адміністрації і взагалі з міст.

Відповідно зростала й кількість поляків, які безпосередньо займалися землеробством і працювали в переробних галузях.

Напередодні Української революції близько 49% поляків Правобережжя займалися рільництвом, понад 24% працювали у промисловості, більше 2% – в торгівлі, майже 16% становили лікарі, вчителі та адвокати, а 11% – чиновники, духовенство, домашня прислуга [476, с. 255–256].

До 1917-го року вже переважна більшість поляків було зайнято у сільському господарстві. У промисловості й на транспорті поляки – це були передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема, офіцерами [302, с. 76–77].

На Правобережжі поляки відігравали важливу роль в економічному та культурному житті, володіючи великими земельними угіддями, професійним та інтелектуальним потенціалом. Вони брали участь у технічному переоснащенні промисловості, проектуванні та будівництві заводів, фабрик, залізниць, розвитку науки, техніки, військової справи, охорони здоров'я, торгівлі.

У 1914 р. із 147 цукрових заводів України поляки володіли 60, які виробляли 50% цукру [348, с. 151]. Польські фахівці багато зробили для розвитку цукрової промисловості в Україні загалом. Напередодні Української революції польський капітал разом із нерухомістю та готівкою на теренах підросійської України становив близько 2 млрд. руб. [302, с. 83].

Поляки становили вагому частину кооперативного руху на Поділлі. Перші спроби створення губернського центру управління кооперації на Поділлі були здійсненні на початку ХХ ст. Проте загострення політичної боротьби та реорганізація структури спілок України на початку 1917 р. не дозволили подільським кооператорам започаткувати єдиний губернський орган управління кооперацією.

Важливу роль у соціально-економічному житті Правобережжя відігравала й німецька меншина. Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у Волинській та найбільш компактно у Таврійській і Херсонській губерніях. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя, вчителя, а також священика).

Німецькі колоністи суттєво вплинули на господарське життя Правобережжя. Найбільше цей вплив був відчутний у Волинській губернії. Переважна більшість німців прибувала до Волинського краю з Привісленських губерній Царства Польського та Східної Пруссії, менше – з Австрії, Галичини, Сілезії, Швабії [211]. Дані військово-статистичного огляду 1887 р. свідчать, що на Волині мешкало 5,5 тис. німецьких сімей [220, с. 163].

Історик Ю. Поліщук доводить, що напередодні Української революції німецьке населення Волині зросло із 181892 осіб у 1907 р. до більше ніж 200 тис. у 1914 р. Німецькі колоністи на Волині здебільшого мешкали вздовж основної транспортної магістралі Брест-Литовський – Київ у колоніях Мечиславка, Анета і Нейдорф Новоград-Волинського повіту, Антонівка і Кутлі Рівненського повіту, Гаймталь (нині с. Ясенівка, а до 1906 р. Стара Буда), Стара Рудня, Адамівка, Лодзянівка і Каролінка Житомирського повіту, Забузькі Голендри Володимир-Волинського повіту [348, с. 187–188, 267, 310–311].

Найбільша концентрація німецького населення на Правобережній Україні спостерігалася на Волині. Найбільш заселений німцями був Новоград-Волинський повіт, значна кількість колоністів зосереджувалась в Житомирському, Рівненському, Луцькому та Володимир-Волинському повітах. На 1914 р. німецьке населення губернії складало 5 % всіх жителів краю [313, с. 51–53].

Німцям вдалося налагодити у Волинській губернії продуктивне сільськогосподарське виробництво з суміжними переробними галузями, що вагомо вплинуло на загальний розвиток економіки краю. Колоністи окультурили значні площі землі, в родючі угіддя перетворили пустища, піски й болота.

Найбільшу вигоду від німецької колонізації мали місцеві поміщики, оскільки українські селяни були не в змозі заплатити їм за землю стільки, скільки платили колоністи. На німецьких господарствах оброблялося понад п'ять десятин землі (близько 5,5 га), відповідно вони й відрізнялися від більшості селянських вищими прибутками. Відносно високою була й товарність господарств [452, с. 189].

У лютому 1912 р. Державна Дума прийняла три закони, які регламентували німецьке землекористування і землеволодіння в Росії. Це був початок наступу на права німецьких колоністів, який зачіпав на Правобережжі України більше 191 тис. німців, що володіли 425 580 дес. землі. Фактично цими законами встановлювалася межа 150-верстної смуги вздовж державного кордону. В цих межах нерухоме майно німецьких колоністів підлягало відчуженню. На практиці це означало виселення німців-колоністів з цих районів [273, с. 211–212].

Напередодні Української революції в деяких суспільно-політичних колах поширювалися настрої про шкідливість німецьких поселень в Росії, політичну небезпеку, яку вони становили, і загалом про необхідність вжити заходів щодо звільнення Росії від впливу німців. До цього часу відноситься антинімецька пропагандистська кампанія у пресі, русифікація прибалтійських губерній, а також проведення столипінської земельної політики насадження хуторів, яка породила безземелля, зубожіння серед колоністів. На вищому урядовому рівні було зроблено висновок, що в разі зіткнення з Німеччиною колонії будуть становити небезпеку для Росії і треба вжити обмежувальних заходів [370, с. 127–128]. Перша світова війна загострила ставлення частини російського суспільства до німців – підданих Росії.

Погіршення відносин Російської імперії з Німеччиною призвело до адміністративних та економічних санкцій, які були направлені проти німецьких колоністів, на зменшення їхньої ваги на Правобережжі у воєнні роки. Робилося усе можливе, щоб підштовхнути німців до еміграції, видаючи їм безкоштовні еміграційні свідоцтва. Німецьке населення масово від'їжджало до США і Канади, де створювало сільськогосподарські поселення [296, с. 30].

В умовах Першої світової війни російський уряд вдався до більш радикальних дій з метою позбутися німецьких колоністів на Правобережжі України. Так, у 1915 р. німці були виселені зі 140 колоній Волинської губернії: з 83 колоній Житомирського повіту, 34 колоній Новоград-Волинського повіту, 23 колоній Луцького повіту [41, арк. 37–41]. Тільки у липні 1915 року з Волині було виселено 70 тис. німців. Незабаром почалося виселення німців з Київської губернії, а в кінці 1915 р. з Подільської губернії. Виселенців перевозили як арештантів у супроводі конвою [313, с. 155–156]. Закони 1915 року завдали тяжкого удару не тільки по землекористуванню і землеволодінню, але й по соціально-політичному становищу німців в Російській імперії. В руслі загального гоніння на німців у вересні 1915 року вийшло розпорядження царського уряду, згідно з яким усі газети, які виходили німецькою мовою, були закриті.

У доповідній записці від 22 червня 1916 р. волинський губернатор відзначав, що поза межі губернії було виселено 115892 німці-колоністів на Поволжя та Кавказ. 30 червня 1916 р. газета «Новое время» повідомляла, що у знову зайнятій російською армією Волинській губернії у відання міністерства землеробства перейшло 7,5 тис. окремих землеволодінь німців загальною площею 99 тис. десятин. На цих землях на правах орендарів було поселено 140 тис. біженців [422, с. 24].

Підозрюючи німців у шпигунстві, російська влада, у першу чергу, почала депортувати їх з районів бойових дій. У держави був свій аргумент – у Німеччині з січня 1914 р. діяв закон про подвійне громадянство, за яким німці, що проживали поза Німеччиною, могли отримати німецьке громадянство. У 1915 р. у Київському військовому окрузі у німецьких колоніях арештували майже всіх німців [42, арк. 186, 502]. Це був безпрецедентний випадок, коли держава брала в заручники власних громадян. У грудні 1915 р. було видано новий закон, за яким всім німцям і австрійцям, що проживали у прикордонній смузі пропонувалося позбавитися нерухомості і виїхати [43, арк. 1–2]. А у червні 1916 р. було прийнято «Положення про Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям». Комітет, як зазначалося в Положенні, був заснований для «звільнення країни від

німецького впливу у всіх сферах народного життя Держави Російської» [370, с. 163–164].

2 лютого і 13 грудня 1915 р. у губерніях Правобережної України розпочалося описування та оцінка 4077 володінь німецьких колоністів, їх господарських будівель, майна з подальшою їх передачею Міністерству землеробства, яке у губернії представляло новостворене Холмсько-Волинське управління землеволодінь і державного майна. Землі колоністів, будинки, реманент переходили у власність українців-галичан, евакуйованих із районів бойових дій [446, с. 275].

В економічному розвитку Правобережної України вагому роль також відігравала чеська етнічна меншина. Чехи оселялись, в основному, на Волині. Першим власне чеським поселенням у Волинській губернії була колонія Людгарівка при с. Погорільці Дубенського повіту. Друга чеська колонія – Глинськ заснована у Рівненському повіті.

Кількість чеських поселень зросла після прийняття постанови Комітету міністрів «О водворении чехов на Волыни» (1870 року). Після цього на Волинь до 1914 року переїхало близько 20 тис. чехів. Переселялися чеські протестанти, а також політики і громадські діячі, які були противниками габсбургської монархії. Вони утворили досить компактні поселення у Дубенському, Луцькому, Рівненському, Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому повітах. Чеська колонія була заснована на Зубівщині (нині село Мала Зубівщина Коростенського району Житомирської області). Засновниками колонії були 6 родин чехів-переселенців – Антонін Дворжак, Йозеф і Ян Новаки, Ян Новотний, Антонін Черний. Привіз їх Генка Вольф. Це були вихідці із Тшесовіце, що недалеко від Праги [348, с. 124].

Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., найбільша кількість чехів проживала у Волинській губернії, зокрема її південних повітах – 27670 осіб (0,9 % населення регіону), значно менше у Подільській (886) і Київській (3294), що пояснюється незначною кількістю придатної для сільського господарства вільної землі у двох останніх губерніях. Приїжджі здебільшого

селилися у сільській місцевості, отримуючи значні пільги від російського уряду. Лише 3 % волинських чехів оселилися у містах та містечках, серед подільських чехів 18 %, а серед київських найбільше – 33 %. На початку ХХ ст. потік чехів-переселенців на Правобережжя України значно уповільнився [348, с. 125].

Чехи обирали добре освоєні території, недалеко від міст, торгових містечок, залізниць тощо. Селилися вони як в українських селах, так і засновували свої окремі невеликі поселення. В українських селах чехи селилися окремо, створюючи власні вулиці. Сучасна дослідниця Г. Шпиталенко зауважує, що тільки на Волині чехи заснували близько 110 окремих населених пунктів [471, с. 160–166]. У 1903 р. на території Волинської губернії нараховувалося більше 50 чеських колоній і понад 70 населених пунктів, де чехи проживали разом з представниками інших етносів, як правило, українцями [348, с. 195].

На Волині, у місцях найбільшої концентрації чеського населення, було створено чотири чеські волості: Глинська (Рівненський повіт), Дубенська (Дубенський повіт), Луцька (Луцький і Рівненський повіти), Купічевська (Володимир-Волинський повіт). До складу цих волостей входили не тільки ті поселення, у яких мешкали лише чехи (здебільшого – це переселенці першої хвилі середини ХІХ ст.), але й населені пункти, де населення було змішаним, як правило, українсько-чеським.

Загалом, до Першої світової війни, в Російській імперії у межах держави мешкало близько 50 тисяч чехів. На початок 1914 р. в Російській імперії, зокрема в Україні, вже існував, хоча й нечисленний, але заможний прошарок чеських підприємців та землевласників, у чиїх руках була зосереджена значна кількість промислових підприємств, торговельних контор, крамниць, складів, трактирів.

Чехи-колоністи відіграли прогресивну роль у розвитку промисловості Волинської губернії. Так, у м. Житомирі працювали пивні заводи І. Махачека та Л. Янси, а у с. Крошні І. Альбрехта. Були побудовані невеликі пивзаводи Кліха у Ольшанці і Вебера у Високо-Чеському. У сільському господарстві використовувалась техніка, сівалки, жатки, віялки. Чехи будували цегельні

заводи, маслобійні, млини. Також колоністи докладали чимало сил, щоб підняти урожайність земель.

Поселення колоністів були не тільки селами. Вони жили хуторами неподалік один від одного. Кожен ставив господарство на своїй землі. Починали фактично з нуля. Спочатку викорчувували ліс і у такий спосіб розширювали площі орної землі, дерево використовували на будівництво хат і господарських будівель. Землі мали від 6 до 11 га, залежно від фінансових можливостей родини [427, с. 275].

Чехи славились працелюбством і завзятістю, вони цінували землю і дбайливо її обробляли, осушували болота, прокладали дороги. На Волинь чехи принесли культуру вирощування тютюну, цукрового буряка, хмелю. В перші роки колонізації вони вирощували і цикорій, але згодом віддали перевагу цукровому буряку. Хмелярство стало одним із джерел добробуту колоністів. Навіть у найбільш несприятливий рік реалізація хмелю давала неменше 100 крб. з десятини, а в середні і добрі роки – від 1000 до 1800 крб.

На 32849 га орної землі чеські господарі вирощували перш за все такі зернові культури як: жито (21,3%), пшеницю (18,5%) і овес (18,6%). Потім картоплю (10,5%) і стручкові рослини. Увага приділялася також вирощуванню ячменю (7,7%) і хмелю. Серед зернових були завезені нові елітні сорти. Деякі селяни почали використовувати штучні добрива. Також був досягнутий успіх у розведенні господарських тварин [289, с. 477–478].

В Острозькому повіті до 1917 року значилося декілька чеських колоній. Серед них – колонія Ядвоніно Острозького повіту (нині с. Новолілка Хмельницької обл.) [238]. Чехи у Ядвоніно, маючи значні площі сіножатей, займалися тваринництвом. Тримали по декілька дійних корів, свиней, пару робочих і пару коней на виїзд [413, с. 29–30].

Серед найвідоміших чехів-підприємців Київщини був Венцеслав Швиговський. Він також був засновником газет «Чехослован» у 1911 р. і «Чехословак» у Петрограді в 1915 р. За його допомогою у Києві з'явилися машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта та Дедіни, Унгерманна й

Неєдких, Графа і Ко, Ф. Паула, майстерні автомобільної фірми «Лаурін і Клемент» та інші підприємства.

Таким чином, соціально-економічне становище російської, єврейської, польської, німецької та чеської етнічних меншин напередодні Української революції було ускладнене подіями Першої світової війни, фронт бойових дій якої проходив територією Правобережжя України, а саме Волинської губернії. З метою покращення економічного становища Правобережжя царський уряд спочатку проводив політику залучення німецьких та чеських переселенців до господарювання на українських землях, які мали сильну фінансову базу. Проте заборонялося продавати, дарувати, здавати в оренду маєтки полякам і євреям. Таким чином, ці землі досить часто здавалися в оренду німецьким і чеським колоністам. Чехи і німці звільнялися від сплати податків при купівлі нерухомості у правобережних губерніях. Банки надавали їм пільгові позики на придбання польських маєтків. Ці та ряд інших політико-правових та економічних причин сприяли зростанню числа чеського населення краю.

Із початком Першої світової війни соціальна політика самодержавства щодо неросійських народів, які проживали на теренах підросійської України, була успадкована від політики попередніх десятиліть і ґрунтувалась на концепції обмежувального законодавства, часто супроводжувалась реакцією, насиллям і репресіями. Соціальні утиски та репресії посприяли формуванню усвідомлення етнічними меншинами необхідності демократичних перетворень та економічних реформ, зокрема на Правобережній Україні, яка напередодні Лютневої революції була виснажена Першою світовою війною через територіальну близькість з фронтом бойових дій.

2.2 Виникнення перших політичних партій і громадських організацій етнічних меншин та їх програмні засади

Складні суспільно-політичні події, викликані Першою світовою війною та політикою російського самодержавства, стали причиною активізації громадської активності національних меншин Правобережжя.

Напередодні Української революції 1917 року росіяни на Правобережжі брали активну участь у формуванні національних політичних партій, громадських організацій, просвітницьких осередків тощо. Натомість проголошені революцією демократичні свободи надали російському руху нових якісних показників.

На початку 1917 р. політичні погляди росіян в Україні розділилися на два напрямки. Одна частина активно підтримувала політику Тимчасового уряду, а інша – більшовиків. На Всеукраїнському національному конгресі адвокат та громадський діяч Д. Григорович-Барський висловився від імені партії російських конституційних демократів таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей [320, с. 47–48]. Російська партія кадетів відзначала, що демократична республіканська реформа управління, яка формувалась у Росії, не може базуватися на тих формах місцевого життя, які склалися у Росії за останні десятиліття [283, с. 74–75].

Кращим виходом із ситуації газета вважала запровадження Установчими зборами місцевої провінційної, тобто територіальної автономії, розширення прав місцевого самоврядування. Власне йшлося про те, щоб національну автономію підмінити місцевим самоврядуванням. У своєму заключному слові на з'їзді доповідач абсолютно відверто заявив, що не треба змішувати питання про федерацію з національним питанням. Розширення місцевого самоврядування – це вже величезна поступка національностям.

У складній ситуації, яку вони створили самі собі, опинилися російські меншовики на Правобережній Україні. Розуміючи розмах українського руху напередодні Української революції, з одного боку, з іншого – будучи

марксистами, а з третього – російською політичною партією, їм важко було триматися єдиного політичного курсу. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м)* (на початку 1917 р.) визнала неможливим далі зберігати російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а з «визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державно-господарського механізму». Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, «цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку» [242, с. 62–64].

Схожі принципи сповідувала партія російських есерів**. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але далі ця ідея не отримала розвитку, бо починалися суцільні застереження: «національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною у питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії» [297, с. 13–14].

Російські політичні партії на Правобережжі доклали максимум зусиль, агітуючи та пропагуючи збереження єдності Росії. Такі політичні позиції росіян є звичними, адже, проживаючи в Україні, вони себе ніколи не асоціювали з національними меншинами і навіть упереджено ставились до проблем останніх

* Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) була утворена у березні 1898 р. В Україні РСДРП була представлена переважно меншовиками (РСДРП(м)), чії ідеї були близькі до західних соціал-демократів.

** Партія соціалістів-революціонерів, соціалісти-революціонери (С.Р. – звідси есери) – російська політична партія, утворилася 1901 р. та брала початки з громадського руху народництва – напрямку, що виражав інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антикріпосницьку програми з ідеями утопічного соціалізму.

[216, с. 144–145]. На основі даних газети «Волинь», на території Волинської губернії напередодні Української революції діяли осередки російських політичних партій широкого ідейно-політичного спектру [257].

У більшості назв російських організацій були вказані такі як – «Волинський комітет партії соціалістів-революціонерів» або «Волинський відділ партії народної свободи» чи «Житомирська група Р.С.Д.Р.П.» [68, арк. 130]. Цим самим вказуючи так би мовити на свій дочірній статус та залежність у діях від головного партійного осередку у Петрограді чи Києві. Такий статус відіграв свою роль у підготовці та швидкості реакцій партійних осередків Волині напередодні динамічних подій Української революції 1917–1921 рр.

Загалом, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Особливо різко це проявилось на Правобережжі, де позиції українського руху були найміцнішими. Кожна з партій висувала свої причини, які, на їх думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Загалом за політичними поглядами російської меншини стояв цілком реальний інтерес – не втратити Україну та такого стратегічно важливого регіону, як Правобережжя, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі.

На відміну від російського, єврейський громадсько-політичний рух напередодні Української революції був нелегальним. Суспільне життя єврейської етнічної меншини Правобережжя було тісно пов'язане із обмеженою свободою пересування євреїв на території України та з постійними національними утисками у повсякденному житті.

Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців, застосовувалося чинним законодавством для більш ніж п'ятимільйонної єврейської нації (у кордонах Росії). Євреям дозволялося жити у таких губерніях: Царство Польське, Бессарабська губернія, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська,

Катеринославська, Київська (крім м. Києва), Ковенська, Мінська, Могилівська, Подільська, Полтавська, Таврійська (крім Севастополя та Ялти), Херсонська, Чернігівська, тобто у так званій «смузі осілості»* [342, с. 117–118].

До релігійних міркувань стосовно «смуги осілості» і взагалі єврейського питання царський уряд приєднав також економічний мотив – «експлуатація» євреями корінного населення, а з початку ХХ ст. – мотив політичний: активна участь євреїв у революційному русі. Єврейське населення, окрім обмеження у території поселення, ще й у інших сферах життя користувалось «особливими правилами», вміщеними майже в кожному томі «Свода Законов Российской Империи». Ці правила постійно змінювались залежно від того чи іншого політичного курсу, особистого ставлення імператора [286, с. 19–20].

Незважаючи на всі утиски з боку російської адміністрації, єврейські партії напередодні Української революції були потужною політичною силою та проявляли найбільшу активність порівняно з іншими етнічними меншинами Правобережної України.

Однією з найвпливовіших єврейських партій в Україні був Бунд*, чисельність якої взимку 1917 р. значно зросла. Програма Бунду з національного питання закріплювала такі вимоги: єдина і неподільна Росія, для кожної національності право на вільний розвиток, тобто рівноправність мов національних меншин, автономія територій, які відрізняються своїми економічними, національними і побутовими особливостями. Ідеологом цієї політичної сили вважається Аркадій Кремер. Центральним друкованим органом стала газета «Арбайтер штімме», яку на початку ХХ ст. змінила «Дер Бунд» [211, с. 104–105].

На початкових етапах Бунд не висував вимог досягнення національних прав, вважалось, що всі класові проблеми знімуться після перемоги пролетаріату

* Смуга осілості (існувала у 1791–1917 рр. із змінами у 1829 р. та 1835 р.) – територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначена царським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції.

* Бунд – єврейська соціалістична організація, утворена у жовтні 1897 р. у Вільно. Після Лютневої революції Бунд підтримував Тимчасовий уряд та автономію України. У березні 1921 р. Бунд самоліквідувався у радянській Росії та УСРР, проте продовжив діяльність в Польщі, а згодом у США.

в класовій боротьбі. З часом керівництво партії розробило програму національно-культурної автономії [389, с. 27–28].

Соціалістична єврейська робітничка партія напередодні Української революції провела партійну конференцію, на якій були сформульовані основні поточні завдання. До таких конференція віднесла: гарантію прав національних меншин, визнання за меншинами права на національно-персональну автономію, яку, між іншим, партія визнавала як одну із необхідних умов успішної класової боротьби єврейського пролетаріату [34, арк. 48].

Крім політичних партій, у єврейському середовищі діяли громадські міські общини, релігійні організації та культурно-просвітницькі товариства.

У 1914 р. був створений Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКДЖВ), головну роль у якому відігравало київське відділення допомоги євреям (КВДЄ). Комітет допомагав не тільки жертвам самої війни, а й євреям-біженцям та виселеним «з міркувань безпеки». Завдяки розгалуженим зв'язкам ЄКДЖВ отримував допомогу від Товариства ремісничої праці (ТРП), Єврейського колонізаційного товариства, єврейських общин різних країн тощо. ЄКДЖВ допомагав біженцям оселятись на Правобережжі, забезпечував їх харчуванням і одягом, надавав медичну допомогу, допомагав знайти роботу, пройти перекваліфікацію [440, с. 44–45].

Також у 1905 році була заснована Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв Росії, найбільше яких проживало на Правобережжі. Керівники спілки вважали своїм основним завданням організацію цілеспрямованого впливу на громадську думку країни. Після погромів Спілка прийняла рішення про скликання Всеросійських єврейських Національних Зборів, які мали б очолити боротьбу за рівноправ'я євреїв у Російській імперії.

Проте російський уряд продовжував переслідувати єврейські партії та громадські організації до 1917 р. Найбільшу увагу поліція виявляла до Бунду, забороненого за соціал-демократичні погляди, та різних течій політичного сіонізму. Поліцейська адміністрація була добре обізнана у справах єврейських політичних партій, котрі мали найбільш розгалужену структуру у правобережних

губерніях. Російський уряд сподівався використати сіоністський рух для відвернення єврейської молоді від участі у революційних організаціях і трансформувати її невдоволення соціальною дискримінацією у діяльність за межами імперії.

Наступною за чисельністю на Правобережжі була польська етнічна меншина. Відповідно на політичній арені вона поступалася росіянам, євреям та українцям, проте суттєво випереджала чехів та німців, які майже не брали участі у громадсько-політичному русі на Правобережній Україні напередодні Української революції. Ще на початку XX ст. політика поліцейських репресій і утисків знизилася активність польської громади, зумовила відсутність легальних діяльних організацій і рухів. Результатом адаптації до нових умов було поширення у суспільстві ідей позитивізму і впровадження в життя гасел «органічної праці». Вони передбачали копітку працю щодо створення матеріальних благ, боротьбу за виживання польської нації, за піднесення польської культури, розвиток всіх галузей господарства. Ці ідеї підхопили, у першу чергу, поміщики, буржуазія, інтелігенція. Так сформувався консервативний напрямок польського суспільно-політичного руху [408, с. 179–181].

Також на противагу консервативному виникає радикальний напрямок польського суспільного руху, представлений народницькою, соціалістичною та соціал-демократичною течіями. Прихильниками цього напрямку на Правобережжі були у більшій мірі поляки на Волині – вихідці із середньої і дрібної шляхти, які мали вплив на робітників.

У ньому впродовж більш або менш тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку – від народових демократів (ендеків)* до заснованої Юзефом Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ) та двох соціалістичних

* Ендеки (скор. від початкових букв Narodowa Demokracja – національна демократія (НД)) – повсякденна назва ідейно пов'язаних польських націоналістичних організацій – Ліга польська (1887–1893), Ліга народова (1893–1928), Союз польської молоді («ЗЕТ», 1887–1918, з перервами), Національно-демократична партія (1897–1945), окремих імігрантських угруповань (після 1945).

партій – «Польська Партія Соціалістична» (ППС)** та «Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви» (СДКПіЛ)*** (остання стояла на більш радикальних позиціях) [314, с. 93–98]. Напередодні Української революції на Правобережжі найбільш сильні позиції серед польської національної меншини займали польські націоналістичні організації – Ліга народова, Союз польської молоді та польська Національно-демократична партія [123, арк. 162–164].

Іноді політичні осередки з конспіративною метою називали себе місцевими (тобто утворені і діючі в Україні політичні партії чи об'єднання), хоч були серед них і справді місцеві, які ставили собі за мету захищати інтереси польської національної меншини на Правобережній Україні. Програми переважної більшості політичних об'єднань були проникнуті польською національно-визвольною та державницькою ідеєю, мали загальнопольську спрямованість [126, арк. 5–7].

Революційні події у Варшаві, збройне повстання у Лодзі 21–25 червня 1905 р. справили потужний вплив на громадську позицію поляків Правобережної України. За таких умов царизм був змушений піти на певні поступки. У квітні 1905 р. було схвалено закон «Про зміцнення засад віротерпимості», яким формально проголошувалася свобода віросповідання та відновлювалися деякі права римо-католицьким священикам. Влада дозволила збір коштів на спорудження за проектом В. Городецького другого костьолу в Києві, названого на честь імператора Миколаївським [322, с. 37–38].

Користуючись певними поступками, польські громади створили «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.), товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), десятки римо-католицьких гуртків по усьому Правобережжі та особливо на Волині. Проте ці установи, товариства й об'єднання проіснували недовго,

** Польська партія соціалістична або Польська партія соціалістів (ППС) (польс. Polska Partia Socjalistyczna (PPS)) – польська партія, що існувала у 1892–1948 рр. та ставила за мету утворення незалежної польської республіки. У листопаді 1906 р. партія розкололася на дві частини: ППС-лівиця прийняла інтернаціоналістичну платформу, а ППС-революційна на чолі з Юзефом Пілсудським стала дотримуватися націоналістичних ідей.

*** Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (польс. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) – соціал-демократична, марксистська польська партія, що виникла у липні 1893 року.

оскільки в умовах наступу реакції активізувалися антипольські сили та виникли нові заборони [272, с. 165–167].

Зауважимо, що Правобережна Україна, з-поміж інших регіонів імперії, найдовше обходилася без виборних місцевих органів влади – земств. Тільки з 1911 р. на Правобережжі почали запроваджувати ці установи. Це пояснюється специфікою етнополітики Російської імперії у цьому регіоні – російське самодержавство побоювалося напливу у земські установи поляків, вважаючи, що це посприятиме поширенню серед місцевого населення сепаратистських ідей [348, с. 106].

Тому можна стверджувати, що в національній політиці російської влади на початку ХХ ст. досить рельєфно проглядався як антиукраїнський, так і антипольський вектор, що набув особливої виразності з початком Першої світової війни. Незважаючи на те, що значна частина військовозобов'язаних українців і поляків перебували у діючій російській армії, в тому числі на командирських посадах, влада з підозрою та недовірою ставилася до переважної більшості українського і польського населення, вдавалася до жорстких переслідувань і репресій, звинувачуючи його в антиросійських і сепаратистських настроях.

Суттєво відрізнявся суспільно-політичний рух німецької та чеської етнічних меншини від єврейського, польського і російського, не маючи чітко сформованого напрямку і позиції. Серед німецької меншини ще не було сформовано громадсько-політичних організацій. Зокрема, причиною активізації релігійного руху стало те, що у роки Першої світової війни німецькі колонії зазнали повного розорення.

Враховуючи традиційно високий ступінь релігійності німців і те, що все громадське життя ініціювалося та підтримувалося саме церковними общинами, то можна стверджувати про значну роль церкви у їхньому житті. Німці, що прибували на Правобережжя України, характеризувались неоднорідним конфесійним складом та належали до різних напрямків християнства. Серед них були католики та представники різних протестантських спрямувань – у більшій мірі лютерани. Були також меноніти та незначна кількість штундистів і баптистів.

Отже, питання конфесійного складу німецьких колоністів також потребує окремого висвітлення [343, с. 12].

Напередодні 1917 року у трьох правобережних українських губерніях німецьке населення сповідувало у переважаючій більшості лютеранство: близько 180 тисяч осіб, або 94%. Серед трьох губерній найбільшу частку лютерани складала на Волині, де інші конфесії мали незначну кількість прихильників. У Київській губернії з 14707 осіб 87% німців належали до лютеран, 6,5% – до католиків, 4% були баптистами, 2,5% – представники інших конфесій [237, с. 187]. Громадські погляди німецької меншини сильно залежали від релігійного середовища колоній.

Принагідно зауважимо на одну з особливостей відношення до німецького етносу з боку російського уряду напередодні Української революції. Політика щодо громадських об'єднань, союзів національних меншин залежала від їхньої національної приналежності і особливо від цілей таких об'єднань. Будь-які національні товариства, які ставили собі за мету національне, політичне виховання, заборонялись. Німецькі ж товариства, на відміну від українських, єврейських, польських, ставили собі за мету громадську, просвітницьку, благодійну діяльність, тому вона не зазнала значних перешкод. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких могли бути лише особи німецького походження.

Проте, з початком Першої світової війни ситуація змінилася. По громадському русі німців на Правобережжі сильного удару завдала депортація німецьких колоністів у 1915–1916 рр. 30 червня 1916 р. 7,5 тис. окремих землеволодінь німців у Волинській губернії загальною площею близько 100 тисяч десятин перейшло у відання міністерства землеробства. Таким чином німецька національна меншина Правобережної України була позбавлена тих позицій у суспільстві, які вона займала на початку XX ст. Російський уряд розумів небезпеку політичної діяльності німецької меншини, тому вжив усіх можливих заходів, щоб її не допустити [446, с. 275].

Суспільно-політичне життя чеських колоністів Правобережної України напередодні Української революції було більш активним за німецьке. Громадський рух чехів був сформований на основі лібералізації політики російського уряду стосовно чеської меншини, посиленні впливу слов'янофілів, прагненні царизму створити у західному регіоні імперії силу, яка б протистояла полякам, а також українцям, національні прагнення яких усіяко придушувались.

Визначну роль у чеському громадському житті Правобережної України напередодні Української революції відіграла Народна чеська рада (далі НЧР) – вільне надпартійне об'єднання чеських патріотичних сил, завданням якого було чинити опір німецькому впливу на чеських землях. Діяльність закордонного відділу НЧР була направлена, зокрема, на зв'язок з краями* і краянськими гуртками за кордоном, а також вирішення проблем переселенців [279, с. 33-35].

На початку Першої світової війни на засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва – товариства ім. Яна Амоса Коменського було прийнято рішення скликати великі збори чехів Волинської, Київської та Подільської губерній для прийняття петиції до царя Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство. Одночасно, у серпні 1914 р. московський «Чеський комітет» звернувся до російського міністерства оборони з проектом організації чеських легіонів у Росії.

8 серпня 1914 р. у Києві на тому ж засіданні представників чеських громад та товариства ім. Я. А. Коменського було утворено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ), яке очолив підприємець та активний громадський діяч Їндржих (Генрих-Ігнатій Ігнатійович) Їндржишек – організатор антигабсбургського руху серед чеської етнічної меншини Російської імперії та Правобережної України зокрема. 9 серпня комітет звернувся до чехів Росії із закликом створити чеські військові підрозділи [40, арк. 91].

Одними із найвідоміших чеських громадсько-політичних діячів напередодні Української революції були Франтішек Дедіна та Ф. Паул. Ф. Дедіна закликав

* Країни (співвітчизники, земляки) – мешканці певного краю або країни стосовно корінного населення того ж краю.

молодь вступати у ряди чеських військових формувань у Російській імперії. Слова Дедіни справили сильне враження на молодь. Під їх впливом записалися у Дружину Голасек, Карел Кутльвашр (майбутній генерал) та Й. Вухтерле (майбутній командир роти у бою під Зборовом). Також Ф. Дедіна, весною 1915 року, готував проведення Першого з'їзду Союзу Чехословацьких товариств. Крім того, він домогся дозволу й сам організував у Києві «Вечори слов'янського єднання» [40, арк. 105–111].

Ф. Паул одним із перших долучився до організації визвольного руху серед російських чехів. Його обрали членом Київського чеського комітету допомоги жертвам війни. Він став сподвижником І. Індржишека, О. Червени, В. Швіговського, В. Вондрака та інших. У серпні-вересні 1914 року Чеський комітет у Києві послав Ф. Паулу у Петроград для вироблення меморандуму цареві про чехословацький визвольний рух [428, с. 123].

Суспільно-політичний рух чехів носив здебільшого національний характер, з метою збереження національних та політичних інтересів меншини. Чеська меншина Правобережжя до Української революції співпрацювала з російським урядом, отримуючи економічні та політичні привілеї та активно протистояла німецькому і польському опору російській владі під час Першої світової війни.

Таким чином, громадсько-політичне життя росіян, поляків, євреїв, німців та чехів та території Правобережжя до 1917 року визначалося жорсткою політикою самодержавства, впливом Першої світової війни. Зокрема російським урядом підтримувалися громадські об'єднання російських та чеських меншин, активне протистояння здійснювалося відносно польської, єврейської та німецької громадських позицій. Фактори підтримки та переслідування меншин російською адміністрацією, її некомпетентність у сфері управління, повоєнна розруха та формування національної свідомості народів Правобережної України стали визначальною основою громадської позиції у процесі формування української влади напередодні Української революції 1917–1921 років.

2.3 Збереження культурно-освітньої спадщини в у мовах імперської політики російського уряду

Культурно-освітнє становище етнічних меншин Правобережжя до початку Української революції залежало від соціально-політичних та економічних умов у Російській імперії.

На відміну від українських національних культурних об'єднань, легально діяли російські шовіністичні та монархічні організації «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Монархический блок», «Наша Родина», «Русь», «Русский союз», які відстоювали ідеї єдиної і культурно неділимої Росії [326, с. 19–20].

На пропаганду проросійських культурних напрямків була задіяна преса. За визначенням професора Р. Пирога, в Україні існувала велика кількість російськомовних газет. Так, у Києві активно діяла «Киевская мысль» – друкований орган, який згодом підтримував впливовий ПРОТОФІС*. Виходили також «Голос Киева», «Новости дня», «Русский голос», «Наша Родина».

Незважаючи на певні досягнення українців у сфері культурного життя Правобережжя, вкрай незадовільною залишалася система освіти. Так, наприклад у Рівненському повіті, де українці становили 75% населення, не було жодної державної середньої української школи, тоді як російських шкіл на 7 % російського населення було 15 [271, с. 94–95].

На початку 1917 р. на території Волинської губернії нараховувалося 42 школи, де навчалося 947 російських учнів; на території Подільської губернії – 54 школи, де навчався 591 учень; на території Київської губернії – 140 шкіл, де навчалося 3370 учнів.

Своє право культурно-освітнього розвитку російська меншина на Правобережжі виборювали за підтримки Російської Православної Церкви. Зокрема, на Волині було створено ряд братств, чия діяльність була спрямована на

* Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (скорочено ПРОТОФІС) – російська політична організація в Україні, утворена у Києві на з'їзді 15–18 травня 1918 р.

зміцнення православ'я. Напередодні Української революції Житомирсько-Волинська єпархія була розділена на 62 округи.

З початком Першої світової війни православний Волинський архієпископ Євлогій (Георгіївський) організував 17 лазаретів. Росіяни напередодні Української революції на Правобережжі активно намагалися співпрацювати з українцями у сфері культури та релігії, проте освітня проблема та розвиток шкіл серед меншин не вирішувалися [352, с. 43].

На відміну російських навчальних закладів на Правобережжі єврейські з початком Першої світової війни розвивались у складніших умовах. До 1917 року мовою сучасної освіти й міжнаціонального спілкування у Російській імперії була російська, проте єврейське населення Правобережжя у повсякденному житті використовувало їдиш [460, с. 22–23]. Важко доводилося єврейській пресі та театру. 25 жовтня 1906 року було закрито газету «Набат», а редактора Михайла Вікторовича Дандевіля ув'язнено на один рік. З початком зимового театального сезону 1908 року генерал-губернатор Південно-Західного краю заборонив єврейським театральним трупам ставити спектаклі на «єврейських жаргонах», маючи на увазі їдиш [66, арк. 61, 304].

Шанобливе ставлення єврейських громад до освіти сприяло тому, що на початку XX ст. за рівнем грамотності на Правобережжі України євреї займали четверте місце. Вище євреїв за рівнем освіти стояли тільки чехи, німці й росіяни [348, с. 255].

На Правобережній Україні традиційними релігійними єврейськими початковими школами були хедери*, талмуд-тори** (громадські безкоштовні школи) і нечисленні ієшиви*** (вищі школи). Сутність хедерної науки становило вчення Тори і Талмуду, що перетворило її у школу схоластичної словесності.

* Хедер – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків із заможних сімей.

** Талмуд-тора – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків з малозабезпечених сімей, що виник у Європі у добу Середньовіччя. Учні вивчали іврит, Тору і Талмуд, іноді вводилися інші предмети: арифметика, письмо на їдиші та інші.

*** Ієшива – єврейський релігійний вищий навчальний заклад, який у XIX–XX ст. здійснював підготовку рабинів.

На початку XX ст. на Правобережжі було 5 двокласних та 11 однокласних казенних єврейських училищ. Також у 1914 р. на Волині працювало 16 талмуд-тор, де навчалось майже 2 тис. хлопчиків. Навчання у них було безкоштовним. Талмуд-тори утримувалися на пожертвування від єврейських громад і приватних осіб, а також на надходження від коробкового збору. Організацією навчального процесу у Волинській губернії відрізнялася талмуд-тора у містечку Корець Новоград-Волинського повіту. У ній, крім обов'язкових предметів, діти вивчали основи ремесел і городництва [348, с. 253].

У Волинській губернії у 1916 р. існували наступні єврейські училища: однокласних – 6 (693 хлопчиків); двокласних – 1 (214 хлопчиків); приватних чоловічих – 13 (507 хлопчиків), приватних жіночих – 11 (659 дівчаток); талмуд-тор – 12 (1283 хлопчиків), хедерів – 615 (11562 хлопчиків). Всього – 658 єврейських навчальних закладів [256]. Частина єврейської молоді губернії здобувала освіту у російських школах, що давало змогу продовжити навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Спроби російського уряду ліквідувати традиційні єврейські заклади не дали бажаних результатів. Проте поступово популярність російських держаних закладів освіти серед євреїв зростала.

На початку 1917 р. на Волині хедерів стало менше – 513, а талмуд-тор більше – 17, у яких навчалось майже 11 тисяч дітей, що за кількістю було у 16 разів більше від контрольованих державними органами єврейських училищ і втричі більше, ніж учнів у них. Вони фінансувалися єврейськими громадами й заможними євреями [301, с. 73–74]. Талмуд-тори значною мірою впливали на підвищення рівня єврейської освіти на Волині. У «Волинських губернських відомостях» також було вказано: «Талмуд-тори не допускають існування поміж євреями зовсім безграмотних і неосвічених людей, яких ми масово зустрічаємо між простолюдинами інших народів» [256].

Напередодні Української революції на Правобережжі існували як чоловічі, так і жіночі єврейські школи. Упродовж 1905–1915 рр. на Волині відкрили ще 16 жіночих приватних училищ. За винятком Житомирського училища третього розряду, навчання у цих навчальних закладах було платним (від 6 до 40 руб.

щорічно). У 1907 р. Рівненське приватне училище реорганізували із двокласного у чотирикласне, у якому вивчали російську, французьку, німецьку мови, арифметику, історію, географію, рукоділля. Плата за навчання у підготовчому класі становила 60 руб. і в основних – 70 руб. щорічно. Загалом у жіночих училищах губернії у 1914 р. навчалось майже 1500 дівчат [348, с. 252].

Взимку 1917 р. в м. Умані, що на Київщині, вже існував єврейський учнівський клуб, який разом з місцевою учнівською сіоністською організацією проявляли значну громадську активність, організовуючи спектаклі та концерти у рідному місті [38, арк. 1–10].

Початок ХХ ст. також відзначився поширенням на Правобережжі сучасної літератури мовою євреїв – їдиш. Її класиками стали письменники із Правобережної України: Менделе Мойхер-Сфорім, чиї найвідоміші праці були написані наприкінці ХІХ ст. у Бердичеві, і Шолом-Алейхем, що мешкав у Києві.

«Їдишизм» був одним із положень автономізму. Бунд стояв на позиціях «їдишизму», хоча не відкидав і російської мови. Його органами були газети, що виходили як їдишем, так і російською мовою: «Arbeiterstimme» («Робітничий голос»), «Die Zeit» («Час») і «Lezte Naves» («Останні новини») [433, с. 119–123].

Іншою важливою проблемою для багатьох євреїв була легалізація юдаїзму. Ставлення єврейських націоналістів до юдаїзму не відбилося в документах громадських організацій. У травні 1910 р. був виданий циркуляр Департаменту духовних справ Міністерства внутрішніх справ про протидію двоєженству серед євреїв. Способом такої протидії було посилення контролю казенних рабинів (представників єврейських громад перед губернаторами) за документами чоловіків, що укладали шлюб. У циркулярі наголошувалося на необхідності перевіряти документи чоловіків з інших міст [47, арк. 94].

Польська етнічна меншина також брала активну участь у розвитку освіти та культури на Правобережній Україні. Вагомим був внесок поляків у технічний прогрес та розвиток науки. 87 польських інженерів Правобережної України були об'єднані у Товаристві польських техніків. Польський конструктор А. Зборовський проектував Кам'янський металургійний завод у Чигиринському

повіті Київської губернії. У Київському університеті працював один із основоположників фізичної хімії Б. Шишковський. Плідно працювали на Правобережжі польські письменники Ю. Крашевський, В. Висоцький, Т. Єж, Г. Запольська, музиканти та композитори І. Падеревський, К. Шимановський, Ю. Зарембський, М. Завадський, В. Заремба, В. Пухальський, котрий був першим ректором Київської консерваторії, художники Я. Станіславський, Ю. Коссак, В. Лось та інші [431, с. 209–210].

Водночас на початку ХХ ст. основні обмеження прав поляків і римо-католиків не лише зберігалися, але й розширювалися. Обмеження зазнавала і польська освіта, культура. Так, було закрито всі польські училища. Натомість відкрилися гімназії, які відповідали вимогам уряду, проводилася чітко виражена політика русифікації краю [268, с. 88–89]. Протести поляків на утиски та переслідування польської мови, освіти, культури, католицької церкви розцінювались царською адміністрацією як антиурядові.

Революційні події 1905–1907 рр. змусили російський царизм піти на певні політичні, економічні, соціальні та національні поступки. Наприклад, 30 липня 1908 р. дворянину Левандовському з Луцька у межах Волинської губернії було дозволено влаштовувати будь-які спектаклі на польській мові. Не стала винятком освітня сфера. Ці заходи привели до появи на Правобережжі України низки приватних польських шкіл. У 1905 р. вони почали працювати у Старокостянтинові, містечку Красилів, с. Западинці Старокостянтинівського повіту, у м. Шумськ Кременецького повіту, у с. Бутовці Ізяславського повіту, у с. Пчоли Овруцького повіту Волинської губернії [66, арк. 41, 303].

Враховуючи «небезпеку» польської системи освіти упродовж 1909–1910 рр. на Правобережжі України колоніальна адміністрація виявила та закрила 20 польських шкіл. Найбільше шкіл закрили чиновники Київської губернії – 11, волинські чиновники – 6, подільські – 3 [472, с. 53–54]. Однак це була тільки незначна частина польських шкіл, які діяли на території краю. Перехоплений поліцією лист однієї з активних організаторів таких шкіл М. Стабровської

свідчить, що упродовж 1910 р. тільки вона створила на Волині 42 школи та католицькі притулки [48, арк. 37, 72].

Польські осередки змушені були діяти нелегально на теренах Правобережжя, куди конспіративно передавалися політична література, преса і прокламації. Програми переважної більшості політичних об'єднань були проникнуті польською національно-визвольною та державницькою ідеєю, мали загальнопольську спрямованість [322, с. 82–84]. У Київській губернії досить плідно діяла філія польської організації «Polonia», яка, задекларувавши у своєму статуті суто культурницькі цілі, вела нелегальну пропаганду ідей відродження Старої Польщі. Під її опікою створювалися молодіжні організації «Sokol», збиралися пожертвування для допомоги польським студентам, видавалася газета «Киевский Дзенник», редактором якої був К. Бартошевич. Рух за створення шкіл із польською мовою, бібліотек і читалень очолили осередки легалізованого на початку 1906 р. Товариства «Polska macierz szkolny» (Польська шкільна матиця), яке об'єднувало близько 100 тис. членів [46, арк. 3].

Варто зауважити, що порівняно з іншими мешканцями Правобережної України, рівень освіти серед поляків був вищим. Лише 10% польського населення на цих землях були неписьменні. За даними Польського комісаріату на переломі 1916–1917 років на території Подільської губернії перебувало додатково 6157 поляків-біженців з Царства Польського. Ця значна група населення кілька років була позбавлена можливості навчатися рідною мовою.

З 1915 р. католицькі парафії почали засновувати при костьолах парафіяльні школи з польською мовою навчання. Парафія стала власне тією громадською організацією, якій російський уряд дозволив створювати польські освітні заклади. На Поділлі перша парафіяльна школа утворилася у Проскурові, найбільшій на той час католицькій громаді у губернії (під кінець 1916 р. парафія нараховувала 12538 католиків).

Напередодні Української революції польську освітню діяльність на Правобережній Україні координувала утворена під кінець 1915 року Секція Культурної Допомоги (далі – СКД) при Київській Окружній Раді (далі – КОР)

Польських Товариств Допомоги Жертвам Війни (далі – ПТДЖВ). Її головною метою було сприяння поширенню мережі польських шкіл для біженців і місцевого населення на провінції [411, с. 175–180].

На початку XX ст. у Києві вже почали видаватися 12 польських газет, 14 тижневиків і 8 журналів. За своєю спрямованістю польська преса була різних напрямків: соціалістичного («Robotnik», «Hasla»), суспільно-політичного («Dziennik Kijowski», «Glos Kijowski», «Kurier Kiowski»), економічного, літературного («Bialy Paw», «Roznymi szlaki»), мистецького та католицького напрямків («Lud Bozy», «Slowo Boze») [379, с. 112]. Найдовше функціонували такі особливо впливові часописи, як «Dzennik Kijowski» (1905–1916), «Kresy» (1907–1918), «Nasz swiat» (1909–1914) [44, арк. 1–3; 45, арк. 6–7].

Діяльність численних польських часописів свідчила про польське національне відродження на Правобережній Україні, незважаючи на протидію самодержавної політики Російського уряду. Вони виступали трибуною, керманічем польської меншини, фактором активізації її суспільно-політичної і культурної діяльності в умовах наростання загальної кризи в Україні та подій Першої світової війни. Зокрема, часописи сприяли утворенню у Києві, Житомирі, Бердичеві, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Барі та інших містах польських клубів, музично-театральних і літературних товариств, спортивних організацій «Сокол» та розбудові римо-католицької церкви [380, с. 232–236].

Культурно-освітнє життя німецької меншини на відміну від єврейської та польської мало свої національні особливості напередодні Української революції. Виховання і навчання молодого покоління у німецьких поселеннях на Правобережжі було системним і поетапним. Передусім у кожній колонії існували початкові (церковно-приходські) школи. Усі вони існували виключно за власні кошти. Кошти для шкіл нагромаджувалися з відрахувань від сільських громад і внесків просвітницьких установ. Пожертвування надходили і від приватних осіб.

Наступною сходинкою у системі навчання колоністів були так звані центральні училища, запрограмовані на підготовку вчителів для початкових шкіл,

волосних писарів для колоній. Такі училища склалися з 4-х класів, у яких навчалося від 70 до 250 учнів, і мали від 4–7 вчителів [360, с. 18–19].

Напередодні Української революції у правобережних губерніях існувало 21 централізоване училище для чоловіків та 15 для дівчат. У 1914 р. у центральних училищах Правобережжя навчалося 2219 німців. Рівень писемності російською мовою німецької спільноти був порівняно високим, але нижчим ніж у поляків та в євреїв, і складав 37,4% [344, с. 15–16, 18].

Значну увагу німецькі колоністи надавали також підготовці вчительського персоналу. При підпорядкуванню німецьких, як і інших іншомовних шкіл, Міністерству народної освіти вчителям-німцям була надана можливість вивчати російську мову. Але кількість німців, зайнятих у навчальній та виховній діяльності, була невелика.

Незважаючи на освітні проблеми, мережа початкових шкіл була добре розвиненою. На початку 1917 р. відсоток письменності серед німців у Російській імперії був найвищим – 60% серед чоловіків і 59% серед жінок, для порівняння серед українців 23% серед чоловіків і 4% серед жінок [284, с. 92–93].

Відсоток письменних в губерніях України напередодні Української революції виглядав наступним чином: Херсонська 25,9%; Катеринославська 21,5%; Чернігівська 18,4%; **Київська 18,1%; Волинська 17,2;** Полтавська 16,9%; Харківська 16,8%; **Подільська 15,5.** Історик М. Гриценко підкреслив, що вищий рівень письменності у Херсонській та Катеринославській губерніях порівняно з Правобережжям пояснюється тим, що на Півдні України проживало значно більше німців-колоністів, серед яких було більше письменних порівняно з корінним населенням, ніж в інших регіонах [284, с. 72–74].

Значного розвитку на території краю досягла чеська освіта, проте і її не оминула політика русифікації. Особливо активно цей процес посилювався на початку 90-х років XIX ст. і тривав він, з різним рівнем інтенсивності, до початку Першої світової війни [348, с. 270]. Напередодні Української революції культурно-освітній розвиток та релігійне життя чехів Правобережної України були визначальними чинниками збереження їхньої національної ідентичності.

Проте процес релігійного самовизначення чеських колоністів був складним і неоднозначним. Це пояснювалось сподіваннями чехів отримати у Росії повну свободу віросповідання та прагненням тогочасного уряду використати чеську еміграцію для боротьби з католицизмом на Волині, створивши окрему гуситську церкву. Виходячи з практичних міркувань, чехи досить прихильно поставились до православ'я і були готові прийняти його, але цей ентузіазм не підтримав російський уряд. З його дозволу були сформовані чесько-гуситські парафії: Дубенська, Глинська й Острозька, проведено ряд з'їздів чеських священиків та інших заходів [437, с. 120–123].

Заплутаністю чеського релігійного питання скористалося православне та римо-католицьке духовенство і внесло розбрат у їхнє середовище. Зрозумівши, що політичні плани щодо створення з чехів-емігрантів антикатолицької сили не здійснилися – Російський уряд змінив своє ставлення до них. На початку XX ст. із 27670 чехів-мешканців Волині 18323 були православними, 7916 – католиками, 1424 – протестантами [364, с. 561].

Напередодні Української революції продовжувався перехід чеського населення Волині у православ'я, тому у багатьох колоніях постало питання про будівництво православного храму.

Чеські колоністи досягли значних успіхів у освітньому розвитку. Мережа народних шкіл у їхніх поселеннях була досить густою, там діяли читальні та бібліотеки. Чехи спочатку утримували школи власним коштом і навчання проводили національними мовами за іноземними підручниками. Згодом ці національні школи були підпорядковані Міністерству народної освіти і поступово перетворилися на російські міністерські школи [391, с. 35–37].

Чехи добре дбали про освіту упродовж всього часу свого перебування в Україні. Забезпечення вчителів та шкільного приміщення вважались добре вкладеним капіталом. У культурно-освітній роботі чеські колоністи підтримували зв'язки з етнічною батьківщиною. З Чехії виписувалася література з культури землеробства та багато белетристичних видань, які zostалися у спадок

радянським чеським школам і здебільшого були вилучені з обігу органами політичного нагляду.

Чеській національній меншині вдалося зробити справді високорозвинену шкільну мережу на Правобережжі. У кожній колонії чи громаді траплявся більш схильний до інтелектуальної праці селянин, якому доручали початкову освіту дітей. Згодом деяких з цих селян-педагогів відряджали до Чехії для набуття ними професійної освіти. Важливу роль у житті чеської громади відігравав аматорський театр, музична творчість, народні гуляння з танцями та розвагами, що служило могутнім засобом збереження чехами своєї самобутності [437, с. 123].

Російський уряд поступово обмежував вивчення чеської мови, заміняючи її російською, аж до Лютневої революції 1917 р. Вчителями призначалися лише особи православного віросповідання російського походження. Проте це не завадило чехам мати найвищий рівень грамотності серед національних меншин Волині й українців – 59,03 %, у той час як загальний рівень грамотності у регіоні складав 17,2 %.

Напередодні кризи російського самодержавства на Правобережжі активізувалося чеське видавництво. У Києві виходили газети «Ruský Čech» (1906–1908, редактор В. Вондрак), а згодом «Čechoslovan» (1911–1914, 1916–1918, редактори Б. Швігорський і В. Хорват), які у роки війни пропагували програму визволення Чехії і Словаччини з-під Австро-Угорщини. Короткочасно у Києві виходили «Československý Denník» та «Československý Voják». У редакціях цих видань активно працювали волинські чехи (В. Вондрак, В. Швіговські), київські чехи, які ставили за мету об'єднання чеських країв [325, с. 133–135].

Таким чином, культурно-освітній розвиток російської, єврейської, польської, німецької, чеської та інших меншин Правобережжя напередодні Лютневої революції формувався в умовах жорсткої русифікаторської політики царського уряду. Найбільша кількість шкіл у Волинській, Подільській та Київській губерніях була створена єврейськими та польськими меншинами. Із початком Першої світової війни утиски і репресії стосовно національних меншин

посилилися. Багато польських, єврейських та німецьких шкіл було закрито, натомість відкривалися російськомовні школи та культурні заклади.

Висновки до розділу:

1. Громадсько-політична позиція євреїв передусім визначалася проблемою «смуги осілості» та активної участі євреїв у революційному русі. Єврейські партії напередодні Української революції ставили собі за мету гарантію прав національних меншин, визнання за меншинами права на національно-персональну автономію. У 1915 році був створений Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКДЖВ), Товариство ремісничої праці (ТРП).

2. Напередодні Української революції громадсько-політичний рух поляків був відносно активним. Користуючись певними поступками, польські громади створили «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.), товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), десятки римо-католицьких гуртків. Проте після Першої світової війни влада з підозрою та недовірою ставилася до переважної більшості національних меншин Правобережжя у тому числі до польського населення, вдаючись до жорстоких переслідувань і репресій, звинувачуючи його в антиросійських і сепаратистських настроях.

3. Німецька етнічна меншина Правобережної України не брала участі у громадсько-політичній діяльності до 1917 р. Натомість німці приділяли увагу своєму самоврядуванню. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя, вчителя, а також священика).

4. Громадсько-політичні погляди чехів на Правобережжі визначалися їх співпрацею із царським урядом. Зокрема, з 1916 р. відбулося засідання правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії». Тут проходили з'їзди його делегатів, містилося головне відділення (філія) Чехословацької Національної Ради – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони. Всі вони створювалися з метою протидії габсбургській Австро-Угорщині.

Діяльність Народної чеської ради на території Правобережжя була спрямована, передусім, на зв'язок з краями і краянськими гуртками за кордоном, а також теоретичне і практичне вирішення проблем переселенців. Чеські школи здебільшого створювалися при церквах Правобережжя. Мережа народних шкіл у чеських поселеннях була досить густою, там діяли читальні та бібліотеки. Чехи до 1917 року утримували школи власним коштом і навчання проводили рідною мовою за іноземними підручниками. Згодом ці національні школи були підпорядковані Міністерству народної освіти.

5. Розвиток освіти та культури на Правобережжі напередодні Української революції відбувався у рамках російської національної політики. Активно розвивались російськомовні школи, яких у правобережних губерніях була абсолютна більшість.

Типовими зразками носіїв освіти серед євреїв були хедери, талмуд-тори (громадські безкоштовні школи) та ієшиви (релігійні школи). Сутність хедерної освіти становили вчення талмуду і хедеру, яка по суті була школою схоластичної словесності.

У сфері культури та освіти найбільшим був внесок поляків у технічний прогрес та розвиток науки. Чимало представників польської інженерної думки Правобережжя були об'єднані у Товаристві польських техніків. Активну діяльність здійснювали товариства «Освята», філія польської організації «Polonia», молодіжна організація «Sokol», видавалася газета «Кіевский Дзенник» тощо. У Подільській губернії вагому роль у розвитку освіти відіграло просвітницьке товариство «Польська Мацеж».

До початку Української революції у школах німецьких колоній було введено викладання російської мови. Розвивалися у системі навчання колоністів так звані центральні училища. Їхня мета – підготовки вчителів для початкових шкіл, волосних писарів для колоній.

На початку ХХ ст. чеський культурно-освітній розвиток, на відміну від єврейського та польського, не зазнав перешкод з боку російського уряду. Чеські школи Правобережжя здебільшого створювалися при церквах. Мережа

національних шкіл у чеських поселеннях була досить густою, там діяли читальні та бібліотеки. Чехи до 1917 року утримували школи власним коштом і навчання проводили національними мовами за іноземними підручниками. Згодом ці національні школи були підпорядковані Міністерству народної освіти і поступово перетворилися на російські міністерські школи.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ

3.1 Етнічні меншини в умовах зміни українських урядів

Лютнева революція 1917 р. у Петрограді проголосила демократичні свободи та посприяла розвитку українського національного руху у боротьбі за державність України. Цю боротьбу очолила Українська Центральна Рада (УЦР), створена 4(17) березня 1917 р. Активізація політичного та культурного життя охопила всі народи України, серед яких чільне місце займали росіяни, євреї, поляки, німці та чехи правобережних губерній.

Діяльність українських урядів, що існували у 1917–1919 роках, заклала перспективну основу для покращення соціально-економічного життя усіх етносів в Україні, у тому числі етнічних меншин Правобережжя. Вирішення земельного питання у колишній Російській імперії було одним із найнагальніших імперативів Української революції.

Історичною заслугою Центральної Ради було те, що вона, на відміну від окремих політичних партій, не захищала інтереси якоїсь однієї нації або якогось одного класу, а перша публічно почала говорити від імені усіх народів України та про їх потреби. Зокрема, представники УЦР усвідомлювали, що демократичні перетворення в Україні неможливі без національних меншин, адже українській державності можуть принести значну користь представники й інших національностей. Не в інтересах новоствореної держави було відкидати послуги досвідчених фахівців у різних сферах, передусім в управлінні та промислово-виробничій тільки тому, що вони були не українцями за походженням. За умов свідомої роботи на благо нової України росіянам, євреям, полякам, німцям, чехам та представникам інших етнічних меншин повинна була виявлятися повна довіра. Це обумовлювалося тим, що сил свідомого українства було замало для того, щоб швидко налагодити функціонування нової держави [210, с. 138].

У даному випадку створення дієздатної влади на місцях стало головним політичним напрямком діяльності уряду гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Для його вирішення була проведена реформа місцевих адміністрацій, яка охопила головні регіони Правобережжя. Реформа місцевих адміністрацій розпочалася на початку травня 1918 р., коли Гетьман прийняв рішення замість губернських та повітових комісарів ввести посади старости (офіційно запроваджено 16 травня 1918 р.) [8, арк. 263; 86].

Водночас відбулося формування нового керівного складу повітових адміністрацій. 14 травня 1918 року за наказом П. Скоропадського та Міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба були звільнені губернські та повітові комісари, які мали передати свої службові справи новопризначеним старостам. Зокрема, більшість старостів до свого призначення працювали земськими діячами, суддями, тобто мали досвід управлінської діяльності у структурах Російської імперії. Глави державних адміністрацій були представниками урядової влади у регіонах, де здійснювали вищу адміністративну владу. Вони повинні були ознайомлювати українське населення та національні меншини з законами та урядовими розпорядженнями та контролювати своєчасність їх виконання, підтримувати порядок, інформувати уряд про ситуацію в регіоні тощо. Під законодавчі адміністративні зміни підпали російська, польська, єврейська, чеська, німецька та інші меншини Правобережжя [259].

Розселення російської національної меншини в Україні було дуже нерівномірним, що створювало специфіку у стосунках з ними на місцевих рівнях. Станом на 1918 рік населення Київської, Волинської та Подільської губерній становило понад 12,5 млн. чоловік, серед них близько – 850 тис. росіян. Хоча до росіян себе могли зарахувати зрусифіковані етнічні українці, тому назвати точну кількість російського населення досить важко.

Велика частина російського населення мешкала у містах. З одного боку, це пояснюється напливом робітників з Росії у місця розвитку промисловості. Але важливим тут було й те, що міста й містечка в Україні були центрами імперської

адміністрації і у них, як правило, переважали представники державної нації зі своєю мовою і культурою [332, с. 42–43].

Становище росіян навесні 1918 р. було доволі складним. Наприклад, губернський староста Поділля П. І. Заліський у листі до міністра внутрішніх справ Української Держави Ф. А. Лизогуба від 17 травня 1918 р. писав: «Справи російських переселенців закинуті, вони змушені продавати своє майно. Їм нічого їсти». Чотирирічна війна, як й інші негативні чинники, давалися взнаки, тому тогочасне фінансове становище налагоджувалося досить складно [332, с. 63].

Уряд П. Скоропадського не чекав погіршення соціального становища. За неповними даними, в кінці травня для підтримки етнічних меншин Гетьманат асигнував 8,6 млн. крб., із них 4,8 млн. крб. – у рахунок заборгованості за останню чверть 1917 р. Тим самим фактично покривалися борги Центральної Ради. По губерніях кошти було розподілено так: **Волинській** – понад 3 млн. крб., **Київській** – понад 1,7 млн. крб., Харківській – 1 млн. крб., Чернігівській – 920 тис. крб., Катеринославській – 456 тис. крб., Полтавській – 424 тис. крб., **Подільській** – 302 тис. крб., Херсонській – близько 49 тис. крб. [332, с. 64–66].

Як видно, лєвова частка фінансування була направлена двом правобережним губерніям: Волинській та Київській. Це можна пояснити значною кількістю національних меншин у цих губерніях, а також їх економічним виснаженням Першою світовою війною.

Росіянам Правобережної України належала особлива роль у соціально-економічному житті. У 1917 році, у період діяльності уряду УНР, 42% кадрових місць у торгівлі та страхуванні належали росіянам; 49% у промисловості; 52% у вільних професіях; 59% серед священнослужителів та адміністрації; транспорті – 66% [324, с. 16].

У період Директорії на відновлення місцевої адміністрації була спрямована діяльність земств. А там в основному працювали росіяни. Тому виникали певні суперечності у стосунках влади УНР та земств: багатьох земців не влаштовувало прагнення Директорії перейти до «трудоного» принципу поповнення представницького органу через трудові ради й Трудовий конгрес [420, с. 162–

167]. Проте, незважаючи на усі суперечки, Директорія продовжувала підтримувати земства. На їх утримання у 1920 р. урядовий законопроект передбачав асигнування у розмірі 800 млн. грн. Ці кошти мали сприяти відновленню продовольчих відділів земств в основному на території Західної Волині [217, с. 285–286].

Відповідно соціально-економічне життя російської меншини тісно пов'язане із законодавчими, територіальними, міграційними змінами на території тогочасної України. Безумовним фактором є те, що Тимчасовий уряд сприяв колонізації росіян. Незважаючи на те, що в процесі війни та Української революції, становище міст та земств значно погіршилося, міграція та заробітчанство серед російського населення зростали аж до 30-х років XX ст.

Соціально-економічні зміни, викликані Українською революцією, охопили не лише росіян, а усі етнічні меншини Правобережної України, в тому числі євреїв, які здавна становили тут чималий відсоток населення. Після скасування «смуги осілості» розпочалася внутрішня еміграція євреїв Правобережної України на Лівобережну та Південну Україну [296, с. 28]. Але навіть після 1917 р. частка євреїв Правобережжя залишалася найбільшою, які становили третину міського населення.

Чималий відсоток серед євреїв містечок складали ремісники. Наприклад, за сорок років до Української революції їх кількість на Волині збільшилася у 6,4 рази. У 1917 році було зафіксовано серед жителів містечок на Правобережжі 253 тис. євреїв-ремісників. З них – 127 тис. кравців, 18 тис. білошвейок, 11 тис. чоботарів, 70 тис. заготівельників і 27 тис. шорників. На Волині працювало 47 782 ремісники, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4% [304, с. 323].

Представники єврейської меншини завжди були успішними торговцями та промисловцями. З самого початку Української революції у Житомирі існував «Союз торговців і промисловців Житомира». 26 квітня 1917 р. від Союзу було обрано представника до міського виконавчого комітету Ісаака Яковича Перельцвайга [70, арк. 444].

На Поділлі серед найбагатших євреїв був Борух Львович – акціонер цукрових компаній, фабрикант і хліботорговець. Іноді він надавав фінансову допомогу духовній школі «Талмуд-тора» та Єврейському благодійницькому товариству «Гімнас коло». Єврейська громада мала свою організацію – раду кагалу, яку очолювали старости (рош медіна) та вирішували адміністративні та судові справи. Єврейська біднота спілкувалася між собою переважно на їдиші, російською та українською, в повному обсягу, не володіли [215, с. 13].

Відносно економічного рівня єврейської національної меншини у період революції, то газета «Визволення» (липень 1919 рік) наголошувала: «У період великої революції, національного та економічного визволення України єврейський трудовий народ не може байдуже дотримуватися нейтралітету. Єврейські трудові маси разом із українськими будуть боротися за самостійну та незалежну Українську Народну Республіку» [253].

Ремісничі вироби євреїв мали попит за межами їхніх міст та містечок. Саме тому у всіх громадських та державних інституціях мала бути участь єврейської демократії. У Київській губернії єврейські ремісники дуже залежали від лихварів, які впливали на економічне становище містечкових євреїв. Іноді річні відсотки від позики перевищували 100%. На Волині будь-який ремісник, який узяв у борг 5 рублів, повинен сплачувати щомісяця 50 копійок, тобто 10% на місяць, або 120% на рік. Наприклад, у м. Кременці Волинської губернії частина євреїв отримувала прибуток тільки з того, що давали гроші у борг місцевим токарям [304, с. 325].

Євреї-ремісники, скупчені на місцях постійного мешкання, змагалися за замовлення і готові працювати за мізерну платню. Критичний стан місцевих ремісників посилювався ще й тим, що більшість з них не мало постійної роботи. Замовлення, що вони одержували – випадкові і євреї вихоплювали їх один в одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мали ніякої роботи, а, одержавши замовлення, поспішали його виконати, працюючи вночі. Деяким єврейським ремісникам вдавалося перебиратися до великих міст і розширювати виробництво. У 1917–1919 роках майстернями у Києві володіли вихідці з Волинської губернії –

Людмер, Сольцер, Кравець, палітурними майстернями – Зігенфельд, шкіряним виробництвом – Кобець, ювелірною справою – Маршах [329, с. 18–20].

На Правобережжі виробництво традиційно було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість і гуральництво. Якщо у цукровій промисловості єврейський капітал виборов собі лише окремі ніші (Бродські, Гальперіни), то гуральництво протягом століть для євреїв було одним з найприбутковіших промислів. Ще за часів Речі Посполитої у практику єврейського господарювання вкоренилися відкупи у держави права виробляти горілку. Врешті-решт введення державної монополії спричинило занепад цього напряму економічної діяльності євреїв у Волинській губернії.

У 1918 році зайнятих у промисловості Правобережної України євреїв нараховувалось 555 тис. (із 5 млн. промисловців), тобто близько 11 %. Майже половина з них (276 тис.) працювали на швейному та взуттєво-шкіряному виробництві. До 1919 року сільським господарством займалося 3–4 % євреїв, службовці приватних компаній становили 5 %, знаходились на державній службі і займались так званими «вільними професіями» – 5 %. Така особливість соціальної структури й господарської діяльності євреїв і була, власне, головною причиною недоброзичливого ставлення до них навколишніх етносів, а також виникнення на цій основі цілого ряду суспільних проблем [365, с. 115–116].

Українські уряди 1917–1919 рр. не могли у повній мірі захистити соціальні інтереси національних меншин, а особливо на Правобережжі України. Тому євреям доводилося вирішувати самостійно проблеми соціального характеру, викликані наслідками Першої світової війни та нестабільною політичною ситуацією протягом Української революції. Так, наприклад, 20 травня 1917 року у Житомирі було зареєстровано «єврейський безплатний притулок для ночівлі» [68, арк. 7]. Подібні притулки та богадільні протягом 1917–1918 рр. виникли у багатьох містах Правобережжя. Найстабільнішим соціальним періодом для етнічних меншин Правобережжя стали сім з половиною місяців гетьманату П. Скоропадського. В кінці травня 1918 р. в Києві було утворено «Товариство охорони здоров'я єврейського населення». 4 червня 1918 р. в Черкасах

демобілізовані солдати-євреї отримали різного роду соціальну допомогу [194, арк. 24–26, 112].

Після початку Української революції в 1917 р., у процесі міграції євреїв та великих погромів, Генеральний Секретаріат, а згодом уряд Гетьманату, рахуючись зі «...скрутним становищем Державних фінансів...», практикували адресну допомогу відповідним місцевим єврейським структурам [402, с. 96–98]. Наприклад, 9 вересня 1918 р. луцький повітовий староста Ф. Шлеммер отримав 10 тис. крб. для забезпечення єврейських біженців у 15 селах повіту. Підставою для асигнування стала телеграма, яку департамент МВС у справах біженців отримав від товариша голови Волинської губернської наради у справах біженців, а також від Дорофея Остапчука та Григорія Супрунюка, які виражали інтереси 220 біженців села Градинська Луцького повіту, котрі голодували.

Негативний вплив на соціально-економічне життя євреїв відіграли денікінські, польські, більшовицькі погроми та погроми військ УНР. В ході Української революції на Правобережжі було здійснено близько 1500 погромів євреїв, що призвело до знищення та спустошення 911 сіл та містечок [395, с. 136].

Колишній Головний інспектор військ УНР Володимир Кедровський вказував, що перший погром був здійснений на Поділлі російським Гвардійським корпусом у грудні 1917 року, який охопив 17 сіл [218, с. 76]. Водночас, період наприкінці 1917 – початку 1918 року характеризувався поступовим зростанням антисемітських настроїв на території сучасної Черкащини. Були погромлені міста Канів, Умань, с. Медвин Канівського повіту [355, с. 312–315].

З ліквідацією більшовицького наступу 1918 року і встановленням режиму Гетьманату спостерігалися ознаки певної стабілізації. Але вибух Звенигородського повстання різко загострив ситуацію. Кількість постраждалих у м. Лисянці Звенигородського повіту сягала кількості осіб. До міста Звенигородки прибуло 5 тис. біженців євреїв. У період правління Директорії погроми відновилися [14, арк. 12–16; 15, арк. 29]. 6 липня 1919 р. у с. Куляни Житомирського повіту відбулися погроми організовані загонами Соколовського

та Колісніченка [197, арк. 5]. 17 вересня 1919 р. у Фастові погром був вчинений Добровольчою армією [197, арк. 16].

Трагізм у тому, що Дмитро Соколовський – український отаман, борець за державність України, який, нажаль, в боротьбі проти більшовиків не зміг уникнути злочину. Також на його совісті погром у Радомишлі в лютому 1919 р.

Зокрема, за період 1919 р. статистка погромів євреїв на Правобережжі мала такий вигляд: січень – 51 погром; лютий – 55; березень – 61; квітень – 65; травень – 148; червень – 95; липень – 138; серпень – 159; вересень – 85; жовтень – 27; листопад – 10; грудень – 43 [218, с. 91]. Євреї не приховували обурення на прояви шовінізму щодо них. Козаки, які воювали на боці армії А. Денікіна, захопивши Жмеринку 27 вересня 1919 р., зайшли в місто з антисемітськими гаслами. Невідомий єврей напав на них, зробивши декілька пострілів та зник [197, арк. 26].

Важке соціальне становище єврейської меншини, викликане погромами, змусило вжити заходів щодо власної безпеки, яку українські уряди гарантувати не могли. Євреї відмовлялися здавати наявну у них зброю. Наприклад, у квітні 1918 р. в Умані у громадянина Фрідмана, попри заборону, знайшли револьвер [193, арк. 101].

Попри все, до 1920 року сформувалася специфічна соціальна структура єврейського населення Волинської, Київської та Подільської губерній. Непропорційна перевага участі євреїв у невиробничій сфері несла за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту, насамперед, живила підґрунтя міжетнічних конфліктів. Дуже часто у євреях-лихварях, торговцях український селянин чи російський робітник вбачали причини свого злиденного буття, соціальної несправедливості [356, с. 28].

Від реформ урядів УЦР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії залежало й соціально-економічне життя поляків. 29 квітня 1917 року у Волинській губернії було утворено Демократично-християнський союз польських робітників, який мав на меті захист соціального становища, а головою обрано Ігнатія Тифчинського [71, арк. 139–145].

Подібно погромів проти євреїв, поляки також постраждали від грабунків, особливо у Подільській губернії, де у 1917 р. проживало близько 70000 поляків, що складало 2,4% від загальної кількості населення [235, с. 118]. Як наголошують Р. Канторович та Ц. Солодар, на Поділлі восени 1917 – взимку 1918 роках багато маєтків великих землевласників, які належали полякам, було пограбовано більшовиками та місцевими селянами. Щоб захистити своє майно, з польських добровольців на Правобережжі були сформовані загони легіонерів. Тільки з приходом на Правобережжя австро-угорських підрозділів грабунки польських землевласників були зупинені.

На Поділлі поляки проживали у просторих будинках із садками, що свідчить про їх заможність [305, с. 11; 359, с. 8]. Серед польської меншини було багато представників інтелігенції. Значну роль у житті міста Вінниці відіграв граф Здзіслав Грохольський. Його родинна садиба була у П'ятничанах. Також він володів 12 маєтками, підковним, обозним та цегельним заводами, поромними переправами, мав великі земельні угіддя, 5 млинів. З. Грохольський підтримував гарні стосунки з відомими польськими громадськими діячами – присяжним повіреним Любомиром Длуголенцьким та Валерієм Сведерським – редактором журналу «Подольский хозяин» [310, с. 43–44].

Поляки-чиновники на Правобережжі у 1918–1919 рр. часто не поспішали, а іноді перешкоджали втіленню розпоряджень державних інституцій УНР. Після цього міністр земельних справ Микола Миколайович Ковалевський, евакуйованого уряду В. Голубовича, констатує, що поляки-службовці саботують земельну реформу, наказав їх усіх звільнити. У прикордонних місцевостях з тими районами, де оперувала польська армія, серед українців дуже поширилися антипольські настрої. Це пов'язано з брутальним поведінням польських частин з українським населенням та побоюванням селян, що з приходом польської влади буде відновлено поміщицьке землеволодіння [255].

Більшовики пропагували, що головною проблемою між польським та українським селянством є право на земельне володіння на Поділлі. Зокрема, 16 квітня 1918 року вийшло «Розпорядження подільського губерньського комісара

Циківського лісництва про вжиття заходів у зв'язку із заборонаю селянами рубати ліс для потреб залізниць». Напередодні, 20 березня 1918 року відбулося спалення польськими легіонерами села Качанівки Літинського повіту та масова розправа над селянами [239, с. 112–113]. У газеті «Поділля» (квітень 1918 рік) також вказано, що в Уладовській, Терешпільській, Старо-Синявській та Хмільникській волостях, що на Поділлі, польські легіонери займалися реквізиціями і розстрілами [263].

На весні 1918 р. відносини між поляками та українцями загострилися. Зокрема, найтипівішим конфліктом було намагання малозабезпечених соціальних елементів за допомогою насильницьких дій здійснити перерозподіл матеріальних благ. У результаті чого, захоплення чужих земель, грабунки заводів, фабрик і маєтків набули масового характеру, причому здійснювалося це у найбільш жорстоких і варварських формах.

Згідно матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, в Ольгопільському повіті на Поділлі місцеві селяни на землях польського пана Тустановського влаштували пасовиська для худоби. На протести власника вони не реагували або знущалися над ним, говорячи, що будуть випасати худобу до повного знищення посівів озимини [34, арк. 24]. Аналогічно діяли селяни в інших повітах. Ситуація складалась так, що вони легко могли захопити землі польських магнатів, але не в змозі були її обробити. Улітку 1918 року 32% орних земель Подільської губернії залишалися не засіяними.

Значне місце у житті польської національної меншини на Правобережжі, а особливо на Поділлі, відігравала кооперативна діяльність. Впродовж січня – лютого 1918 р. українські та польські кооператори Поділля відновили роботу зі створення єдиного крайового кооперативного центру. За ініціативою Подільського кредитного союзу у Вінниці 14–16 квітня 1918 р. у приміщенні союзу відбулась ще одна спроба створити єдину губернську структуру управління кооперацією. На скликаній губернській кооперативній нараді було розглянуто ряд важливих питань, зокрема про союзне будівництво, сільськогосподарські кооперативи, взаємостосунки між кредитними та споживчими спілками й іншими

організаціями. Учасники наради одностайно прийняли рішення про створення Губернського Кооперативного Комітету (ГКК), який обирався б із представників від кооперативних союзів з однаковим представництвом і правом кооптації. Для проведення виборної кампанії і інших організаційних питань нарада обрала комісію у складі А. Герасименка і М. Трублаєвича – від кредитної кооперації і поляків К. Курочинського та П. Журавля – від сільськогосподарських споживчих товариств.

На початок 1919 р. на Поділлі діяло 2313 польських споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілках і володіли близько 32 млн. крб. коштів, загальний товарообіг яких у 1918 р. становив близько 100 млн. крб. Кредитна кооперація об'єднувала 334 товариства, збірний баланс яких налічував понад 25 млн. крб. Кредитна спроможність кооперації сягала за 40 млн. крб. До того ж, кредитні союзи і товариства займалися заготівельно-посередницькими та постачальницькими операціями для організацій і населення у сфері сільськогосподарського виробництва [294, с. 32–34].

Не чекаючи сторонньої допомоги, на Волині поляки на початку 1917 р. утворили Організацію опіки бідних сімей поляків, які брали участь у Першій світовій війні. А вже 3 червня 1917 р. було обрано Мечислава Адамовича Лібровича делегатом до Ради громадських організацій у м. Житомирі [70, арк. 233].

Також важливою проблемою для української влади стало відновлення життєдіяльності польських біженців, які поверталися на Волинь, теренами якої проходила лінія Південно-Західного фронту. Два з половиною роки там точилися запеклі бої, у результаті чого Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський і Кременецький повіти, тобто 53 містечка та значна кількість сіл було повністю зруйновано. Згідно «польського монітору» Міністерства внутрішніх справ у «Статистиці польських біженців із Королівства Польського» зазначалося, що станом на 28 березня 1918 р. 29864 польських біженці знаходяться у Київській губернії, 6500 – у Волинській, 3781 – у Подільській [39, арк. 77]. До того ж слід наголосити, що польські біженці поверталися у регіон, де досить частими були

селянські виступи проти української адміністрації та австро-німецької присутності.

Наприклад, 23 серпня 1918 р. біженський департамент Міністерства внутрішніх справ виділив на підтримку поляків 400 тис. крб. Проте на початок вересня 1918 р. кількість біженців, які повернулися на Волинь, сягнула близько 50 тис. осіб [475, с. 264].

Проблемою також стало те, що на час приходу до влади П. Скоропадського, внаслідок більшовицької окупації було повністю зруйновано продовольчий ринок. Повернення УЦР за підтримки німецької армії не вирішило проблеми. Проте новий гетьманський уряд вже на кінець травня 1918 р. досяг перших відчутних результатів у розв'язанні нагальних продовольчих проблем. Це посприяло полякам у період гетьманату П. Скоропадського бути зайнятими здебільшого у кооперативній діяльності. Особливу роль також вони відіграли у розвитку сільського господарства.

Соціально-економічне становище німецької етнічної меншини Правобережної України дещо відрізнялося від єврейської та польської. В травні 1917 р. розпочалося повернення висланих царським урядом напередодні Української революції євреїв, поляків та чехів. Проте німецьких колоністів Правобережжя це не стосувалося. Цього не допускало російське військове командування. Але багато депортованих німців, вважаючи, що на них, як і на всіх інших громадян Росії, поширюється політична амністія, а також скасування всіх національних і релігійних обмежень, розпочали спроби самостійного повернення до рідних домівок. Їм довелося зіткнутися з жорстким опором військового командування. На Правобережжі здійснювалося насильницьке видворення німців-колоністів. Восени 1917 р. командування Південно-Західного фронту вислало за Дніпро близько 250 колоністів, які самостійно повернулися на Волинь. Згодом, понад сто німців, повторно депортували на Лівобережжя та Південь України.

З листопада 1917 р. по лютий 1918 р. відбулася перша війна більшовицької Росії з УНР. У цей період процес експропріації в німецьких колоніях Правобережної України прийняв масовий характер. Особливо серйозної шкоди

було завдано населенню ряду великих колоній, що розташовувалися поблизу залізничних магістралей. Процес пограбування колоній і хуторів на Волині тривав аж до укладення Берестейського миру й окупації її німецькими та австро-угорськими військами [444, с. 260].

Зрештою, подальша боротьба за українську державність створила необхідні умови для повернення протягом 1918–1919 рр. всіх висланих німців. Колоністи продовжили вільно займатися сільським господарством. Обробляли землю і збирали врожай кожен окремо, а іноді допомагали один одному, коли у цьому була потреба. Худоби у кожного було достатньо: навіть найбідніший мав принаймні голів 20–25 від коней до свиней. Була також якісна організація роботи і висока її продуктивність. Відірваність від батьківщини не змінила німецьку ментальність – у господарстві завжди був порядок, системність, ретельність. Головними стимулом хорошої роботи для українців була платня, оскільки хорошому робітникові німецький господар платив у 4–5 разів більше, ніж інші.

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль українських німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки. Водночас договір привів до розколу у німецькому середовищі. Одна їх частина продовжувала підтримувати запропоновану Центральною Радою національно-персональну автономію німців, інша намагалася віднайти нові орієнтири, які спочатку були представлені у вигляді підтримки утвердження німецької влади в Україні. При цьому друга група відзначалася радикальністю та більшою чисельністю. Найбільше цей радикальний вплив був відчутний у Волинській губернії [370, с. 84–85]. Проте згодом їх настрої змінилися на бажання емігрувати з України до Німеччини та США.

Політика УЦР щодо земельного питання розчарувала німецьких колоністів, особливо враховуючи наслідки конфіскації землеволодінь та майна російським урядом у 1915–1916 рр. Тому свої сподівання на покращення соціального становища правобережні німці намагалися вирішити з допомогою армії Німеччини, яка окупувала Україну у 1918 р.

23 березня 1918 р. Подільський Центральний комітет Спілки німецьких колоністів України передав командуванню німецьких та австро-угорських військ свої вимоги до Центральної Ради з проханням підтримати їх. Вимоги включали [346, с. 124–126]:

- негайне повернення всіх ліквідованих Селянським аграрним банком, згідно із законом від 2 лютого 1915 р., німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам;
- відшкодування за ліквідований інвентар та заподіяні збитки;
- відновлення всіх господарств, зруйнованих «революційними бандитами»;
- повернення пограбованого інвентаря та справедливе відшкодування завданих збитків з метою забезпечення негайної обробки угідь;
- скасування соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності, тобто нехтування Четвертого Універсалу Центральної Ради щодо земельного питання;
- обеззброєння всіх ненадійних елементів міста і села, що тероризують мирне населення;
- реалізація принципу національно-персональної автономії та поширення цього права також і на німців;
- юрисдикція існуючих радикальних земельних комітетів та сільських рад не повинна поширюватися на німецьке населення;
- негайне створення окремого секретаріату у справах німців при Українській Центральній Раді та закріплення за органами Спілки німецьких колоністів права висунення кандидатів на посади в цьому секретаріаті;
- створення окремого комісаріату у справах німців при Надзвичайному комісарі Центральної Ради в Одесі та інших містах й закріплення за органами Спілки німецьких колоністів в Україні права висунення кандидатів на посаду комісара у справах німецьких колоністів;

- переобрання губернських, окружних та волосних органів місцевого самоврядування, а також земельних комітетів, оскільки вибори до цих органів відбулися під тиском радикально налаштованих солдатів, що перебували у даних місцевостях лише короткий час і не були обізнані з місцевими особливостями та потребами.

Нові військово-політичні реалії, що виникли після гетьманського перевороту Павла Скоропадського, дали можливість німцям України висунути більш радикальні плани щодо поліпшення свого життя. Варто наголосити, що Гетьманську державу підтримували ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали від анархії та хаосу і які сподівалися, що твердою рукою можна покласти цьому край. Такі настрої переважали серед офіцерського складу армії, великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців, вищих прошарків чиновництва. Чимало серед них було й представників німецької спільноти [234, с. 116–118].

У газеті «Поділля» (березень 1918 рік) було вказано, що «німці, зайнявши Волинь, ввозять в Україну парові плуги та інші хліборобські машини» [262]. За умов нової політичної ситуації, 26 березня 1918 року в Києві була створена організація українсько-німецького товариства економічного і культурного зближення [33, арк. 2]. Здебільшого колоністи були налаштовані проти російської окупації. Незважаючи на опозицію та регулярні протести німецької етнічної меншини щодо української влади, німецький вплив на соціально-економічне становище Правобережжя був досить значний. Найвагомішу роль німці відіграли у розвитку видобувної, обробної та харчової промисловості.

Цікаво описує становище німецьких колоністів на Правобережжі у травні 1918 р. спец-кореспондент газети «Кельніше Цайтунг». У статті автор підкреслює «вагоме значення німецьких колоній, як культурних зразків у сільському господарстві України і вказує, що у царській Росії вони страждали від національної ненависті. Також наводить дані про депортованих німців у 1915 р. до Сибіру та Середньої Азії. Автор підкреслює, що німецькі колоністи заявили про своє небажання проживати у близькості з російськими селянами і ділитися з

ними плодами німецького трудолюбства і німецькою любов'ю до порядку. На завершення автор пише, що німецькі колоністи зустрічали німецькі війська в Україні як братів» [33, арк. 7–8].

Зміна політичних урядів у 1917–1919 роках залишила глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій, які прокотилися по всій Україні. Протягом 1919 р. кількість німців значно скоротилася – з 872 тисяч (до 1917 року) до 514 тисяч на території України. Особливо різко зменшилося німецьке населення Волині – на 25% [366, с. 53].

На відміну від німців чеські колоністи на початку 1917 р. не були позбавлені своїх землеволодінь російською владою. Проте вони здебільшого заселяли неродючі території Луцького, Володимир-Волинського, Новоград-Волинського, Житомирського та Овруцького повітів. Оскільки родючі землі Житомирського та Овруцького повітів у цей час вже мали своїх господарів, тут чехам доводилось вдаватись до вирубки та корчування лісів [369, с. 19].

Найчастіше чехи оселялись в українських селах, у цьому випадку місцеві назви населених пунктів зберігалися. Коли чеські колоністи засновували окремі поселення поряд з українськими селами, тоді до української назви додавалось слово «чеський»: Ульбарів Чеський, Крошня Чеська, Уїздці Чеські. Найчастіше поселення мали змішаний характер (наприклад, Кручинець – українсько-чеське поселення; Городище, Івановичі – німецько-чеські; Плехова, Аліновка – польсько-чеські). В більшості поселень чехи проживали разом з місцевими селянами, щоправда, не змішані з селянськими господарствами, а становили окрему чеську частину поселення. Найбільші серед таких змішаних поселень: Глинськ – 1196 осіб (Рівненський повіт), Купичів – 942 чол. (Володимир-Волинський повіт), Стара Мирогоща – 807 чол. (Дубенський повіт) [365, с. 215].

Вагому роль у соціально-економічному житті чехів Правобережжя відіграв «Союз чехословацьких товариств у Росії». Пріоритетним напрямком для Союзу стала робота по зміцненню правового становища чехів, які проживали на території Росії, наголошувалося на необхідності отримання самоврядування для

чехів на Волині. Агітація Союзу до об'єднання чеських колоністів в рамках земельних організацій привела до виникнення 15 нових товариств в Україні в період з травня по серпень 1917 р. Союз також був залучений у вирішення економічних питань. Завдяки його сприяння були відкриті кредитні каси, що дозволяли чехам брати кредити для розвитку господарства. Спільно з чеськими товариствами Союз працював над створенням планів-проектів по встановленню торгових зв'язків з батьківщиною після війни. Зростання чеського капіталу і створення місцевих фінансових структур були необхідними умовами подальшого розвитку економіки чеської етнічної меншини на Правобережжі [276, с. 246].

У 1917–1919 рр. великі земельні площі для заснування окремих поселень були зайняті. Почалось розселення чехів в українські села, в яких часто поселялось лише по кілька родин. Паралельно із зростанням чисельності чеського населення Волині формувалась система землеволодіння переселенців. Більшість чехів намагались придбати землю у приватну власність, до орендного користування вдавались досить рідко.

На середину 1917 року частка орендованих територій серед усіх земельних володінь чехів не перевищувала 3 %. Водночас, були населені пункти, де господарювали виключно на орендованій землі, наприклад у селах Грушвиця та Новини Дубенського повіту [365, с. 36].

Серед чеських сіл, які не визнавали більшовицького уряду у 1919 році, були: Чеська Крошня та Чеські Сміхи. Зокрема, чехи, налаштовані проти радянської влади, намагались виїхати на етнічну батьківщину, частково залишилися у Крошні і Житомирі, де більшовики проводили активну пропагандистську діяльність [28, арк. 2–6].

Попри все, чехи чинили опір і зберігали у своїй власності на Волині більше сорока тисяч гектарів землі, з яких більше третини було окультурено. У власності чехів було: 16 пивоварень; 32 молочарні; 113 млинів; 37 великих майстерень; 5 цукроварень; 19 цегелень та ремісничих майстерень [246, с. 25].

Між чехами та місцевим українським населенням швидко встановились тісні господарські та культурно-релігійні контакти. Українські та чеські селяни

досить часто разом господарювали, розорювали цілину і корчували ліс. Чехи, які були протестантами, з 90-х рр. XIX ст. почали переходити у православ'я, що сприяло їх швидкій імплементації в українське суспільство.

Отже, соціально-економічний стан російської, польської, єврейської, німецької та чеської національних меншин у період частоті зміни українських та окупаційних урядів отримав нові можливості для розвитку, проте був ускладнений у зв'язку з революційними подіями. Завдяки господарській і торгово-заводській діяльності окремих єврейських, польських, німецьких та чеських підприємців була здійснена часткова економічна стабілізація головних регіонів Правобережжя. Проте події Української революції, більшовицька окупація, погроми єврейських поселень значно зменшували можливий виробничий потенціал правобережних губерній.

3.2 Зміни в соціальній структурі та економічному житті етнічних меншин Правобережної України із приходом до влади більшовиків

Встановлення більшовицької влади в Україні характеризувалося наступальною національною політикою відносно єврейської, польської, німецької, чеської та інших національних меншин. Метою більшовиків було не регулювання реальних етнічних соціальних та політичних процесів, а моделювання й докорінна переорієнтація розвитку країни згідно нових соціально-економічних, політичних та ідеологічних напрямків. Тому спеціальним державним структурам, що мали опікуватися справами національних меншин, відводилася непересічна роль у тактичних планах більшовиків.

Загальне соціально-економічне становище національних меншин Волинської, Київської та Подільської губерній характеризувалося катастрофічним погіршенням умов господарювання й економічного відтворення. Соціально-економічні і культурні заходи 1920-х рр. викликали подальші трансформації соціальної структури й суспільної організації національних меншин.

Можна стверджувати, що із втратою контролю Директорії УНР над Правобережжям у селах українців та етнічних меншин становище погіршилося: значна частина земель не оброблялася; різко скоротилася кількість тяглової сили; чимало селянських дворів втратили своїх господарів; неврегульованими залишалися земельні відносини.

Саме у таких умовах відбулося зменшення виробництва сільгосппродукції, загострення соціальної напруги, зростання політичного протистояння у суспільстві. Був порушений товарообмін між селом та містом. Дані аспекти змусили більшовицьку владу законодавчо врегульовувати земельні відносини. Радянська влада виступила за реалізацію ідей спільного обробітку землі селянами. Це призвело до насильницької колективізації сільського господарства.

У січні 1919 року у газеті «Правда» було опубліковано декрет «Про колективізацію землеробства». Головним завданням земельної політики було послідовне здійснення організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, що мало призвести до комуністичної організації всього сільського господарства [365, с. 91–93]. Комісар народного господарства В. Мещеряков наголошував на засіданні Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) України у травні 1919 року, що комуні – це шлях до нового життя у селі. Цього ж місяця було створено 300 комун. Водночас, даний процес супроводжувався примусом, тому селян, які не хотіли вступати у комуні, називали «петлюрівцями». У квітні-травні 1919 року відбулося 93 повстання селян, які протестували проти насаджування комун. У Подільській губернії було 12 постанов [1, арк. 95].

Суттєвим чинником, що стимулював більшовицьку інтернаціоналізацію сільських жителів на Правобережжі, був рух за «Селянську спілку». Цей рух за створення загальноселянських організацій мав окремий, небажаний для правлячої еліти аспект. Адже в багатьох випадках спонукальним мотивом до організації «Селянської спілки» виступало незадоволення селян привілейованим становищем робітничого класу, як у плані пріоритетного забезпечення його соціальних потреб, так і політичних переваг, що надавалися радянським законодавством міському

робітництву порівняно із селянством. Це підривало у самій основі ідеологічний постулат про союз робітничого класу та селянства і практично унеможливлювало насадження класово-пролетарських цінностей у селянському середовищі [430, с. 76–77].

Відповідно до Конституції УСРР 1919 року «організація диктатури пролетаріату і бідного селянства, у тому числі на Правобережній Україні, боротиметься за перемогу світової комуністичної революції і водночас не допускатиме пригнічення національних меншин або обмеження рівноправності за етнічною ознакою» [371, с. 187]. Тому наступним кроком радянської влади, після остаточного утвердження в Україні диктатури пролетаріату, стала організація національних секцій (відділів) Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України (далі – ЦК КП(б)У): єврейської, чеської, польської, німецької тощо. Проте не всі такі секції були утворені без перешкод. У зв'язку з першочерговістю встановлення зв'язків із населеними пунктами, де компактно проживали поляки, створення Центрального польського бюро затягувалося, порівняно з єврейським та німецьким. Було з'ясовано, що при Київському (створено 15 жовтня 1920 р.), Волинському (створено 1 листопада 1920 р.), Подільському губпарткомах вже існували польські відділи. На 1 липня 1921 р. в Україні діяли 11 губернських польбюро та 16 повітових. Із них на Правобережжі:

1. Київське (керівник – Свадовський): Бердичівське, Радомишльське, Уманське, Козятинське, Фастівське;
2. Волинське (керівник – Студзінський): Овруцьке, Новоград-Волинське, Коростенське;
3. Подільське (керівник – Григорович): Могилів-Подільське, Проскурівське, Жмеринське, Літинське, Летичівське [296, с. 48–50].

Більшовицька опіка не стосувалася російської меншини на Правобережжі, адже їхні політичні, національні, соціальні та економічні ідеї збігалися із партійною політикою радянської влади. Політику єврейської меншини реалізовував Комісаріат з питань єврейської національності. Зберігся перший наказ від 7 лютого 1919 р., де розкрито схему організації Комісаріату.

Російська національна меншина у таких непростих соціально-економічних умовах активно підтримували економічну політику більшовиків. Саме тому у жодних радянських документах 1920-х років росіяни не згадувалися як представники національної меншини, оскільки їх вважали корінним населенням Правобережжя.

Росіяни на початку 1920-х роках складали значну частину в українському суспільстві. Згідно з переписом у 1921 році на Правобережжі України частка російськомовного населення складала 9,2 % (тобто росіяни лідирували серед інших національних меншин). За ними найбільш численними були євреї – 5,4 %; поляки – 1,6 %; німці – 1,3 %; молдовани – 0,9 %; греки – 0,4 %; болгары – 0,3 %; білоруси – 0,26 %; інші народи – менше 0,01 % [53, арк. 7]. По Україні 98,2 % росіян вважали своєю рідною мовою мову російську, а от серед українців рідною мовою називали українську 94 %, серед українців – мешканців міст українська мова була визнана рідною 74 % [61, арк. 179].

Радянські проросійські органи влади та управління проводили роботу серед національних громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа конфліктів на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація [209]. Керівні партійні органи, тримаючи важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування.

Зменшення загальної кількості сілрад за рахунок укрупнення призвело до того, що національні села розосередилися по різних районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Зокрема, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці.

Більшовики не проявляли лояльного ставлення до німецької та польської етнічних меншин. Мали місце незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися у різних німецьких колоніях або поблизу українських та польських поселень на території Новоград-Волинського та Житомирського повітів

Волинської губернії. Моральний стан значної частини представників етнічних меншин був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним [409, с. 298].

На початку 1920-х років на Правобережжі росіяни об'єднували пролетарські й напівпролетарські сільські ради і слугували соціальною опорою більшовиків при насадженні комуністичного режиму на селі. Особливо активна їх роль проявлялася на Поділлі [406, с. 65].

Сільські ради вважались вищим органом влади на місцях. Вони засновувались у селах, де налічувалось не менше 300 мешканців, з розрахунку по одному депутату на кожні 100 чоловік, але не більше 50 депутатів. У селах, де мешкало менше 300 чоловік, ради не створювались, але жителі таких сіл могли брати участь у виборах сільської ради сусіднього села [63, арк. 18]. До 1921 року радянська влада за допомогою російської національної меншини створила у Проскурівському повіті 185 сільських рад, серед яких: 17 сільрад у Кузьминській волості, 14 – у Малинській, 16 – у Пашківській, 18 – у Сарнівській, 22 – у Третельницькій, 21 – у Ральштинській, 17 – у Чорно-Острівській, 20 – у Шарівській, 19 – у Ярмолинецькій волостях, у Ново-Ушицькому повіті – 217 сільрад, у Літинському повіті – 150 рад [60, арк. 3, 8, 29].

За твердженням С. Кульчицького, сільські ради, як найбільш масові органи місцевого державного апарату, через його розпорошеність і відсутність досвіду виконували свою роботу недостатньо швидко і вміло. Місцеві російські більшовики відіграли провідну роль у захопленні сільських рад Поділля та інших губерній Правобережжя [319, с. 89–90].

Російська спільнота на Правобережжі у 1920–1921 рр. підтримувала пробільшовицьку податкову політику, у тому числі введення продрозкладки. Вся податкова справа зосереджувалась у фінвідділах при губернських, повітових та волосних виконкомах, головне завдання яких полягало у зборі коштів шляхом введення і стягнення місцевих податків та надзвичайних податків із заможних класів. Відповідно, Подільський ревком прийняв рішення 23 січня 1920 р. про створення при губфінвідділі підвідділу посередніх податків у складі 12 осіб

російської та єврейської меншини, замість скасованої губернської акцизної управи [232, с. 392]. Як наслідок, по більшості повітах особовий склад співробітників податкових органів на половину складався із представників російської національної меншини [57, арк. 8; 62, арк. 41].

У боротьбі з Українською Народною Республікою більшовики намагалися заручитися підтримкою усіх національних меншин, а особливо євреїв. Враховуючи їх рівень освіченості та громадської активності, для більшовиків євреї могли стати потужним союзником у побудові диктатури пролетаріату [74, арк. 3].

Селяни, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробували повернути втрачене, вони легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: «євреї почали асоціюватися з комунізмом» [288, с. 73].

Дослідник Т. Гунчак переконаний, що «самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вирок, винесений ЧК» [285, с. 48–54].

Насправді, через більшовицьку економічну політику євреї постраждали не менше українців. Чисельність правобережних євреїв-землеробів зменшилася, а особливо на Поділлі із 52 до 35 тис. чоловік. З існуючих в 1920–1921 рр. на Правобережжі 7582 єврейських господарств, лише 6651 мали власні будинки, тобто 930 господарств і їх власники не мали власного житла. Поширилась страшна бідність. На 1921 рік 50% єврейських сільських господарств на Поділлі не мали корів, від 11 до 36% господарств не мали робочої худоби, тільки 5% були заможними [52, арк. 17; 63, арк. 18].

З поразкою Української революції становище євреїв на Правобережжі суттєво ускладнилося. «Єврейське населення охопив голод, закривалися крамниці, а ремісники не мали роботи. 400 тис. євреїв, котрі жили з торгівлі хлібом, залишилися без засобів до існування» [307, с. 116–117].

Значного удару завдав євреям і процес націоналізації землі, посередницької торгівлі, транспорту, тобто усіх галузей господарства, якими до революції займалась основна маса євреїв [207, арк. 17–22]. Майже 40% єврейського населення України, що вважалися для радянської влади «непродуктивними елементами», займалися випадковими заробітками, голодували. До нетрудових елементів потрапили перевізники, які залишилися без худоби, дрібні крамарі, що втратили свої крамниці, та інші дрібні підприємці. Вони потрапили до групи так званих «позбавленців» [467, с. 4–5]. До такої групи входили торговці, підприємці, а також ті, хто використовував працю декількох найманих працівників у своїх крамницях. Такі євреї не мали окремих громадянських прав: права отримувати продовольство, право обиратись та бути обраними.

У містечках великий відсоток складали євреї-кустарі, які працювали на дефіцитній сировині. Відсутність останньої та закриті заходами радянської влади ринки збуту продукції ще більше ускладнювали непросту ситуацію.

Загальна чисельність безробітних у 1920 р. на Поділлі складала понад 30% від усього єврейського населення, яке проживало у регіоні. У Кам'янецькому повіті цей відсоток склав 40%, тобто 13100 євреїв. Найбільше безробітних було серед жінок, лише кожна п'ята з них мала можливість працювати. До групи безробітних входили кустарі і ремісники, які зовсім не мали роботи або працювали від випадку до випадку та особи, які жили на допомогу, яка надходила з-за кордону [330, с. 53].

У соціально-економічному житті національних меншин на початку 1920-х на Правобережжі України велику роль відігравали різні єврейські кредитні каси. Вони були дуже корисними у справі допомоги кооперативам виробників, значною мірою з числа «позбавленців», що не мали змоги брати державних кредитів. Найпоширенішими були швейні і харчові кооперативи, що діяли у кожному

містечку. В багатьох із них існували також шкіряні, взуттєві та деревообробні кооперативні артїлі. Цікавим явищем в єврейській кооперації також була організація багатопрофільних кооперативів.

На Київщині таких кооперативів було 50%. Багатопрофільність допомагала колективам кооперативів орієнтуватися на ринку та виживати у складних умовах конкуренції з великими підприємствами [382, с. 30]. Такі кооперативи артільного характеру створювалися інколи механічно з різного роду цехів.

Соціально-економічні реалії 1920–1921 рр. для польської етнічної меншини на Правобережжі стали новим викликом у боротьбі за своє місце у радянському суспільстві. Значні зміни у життя поляків відбулися після підписання 18 березня 1921 року Ризького мирного договору, який розколов польську громаду на Волині. Частиною Правобережної України залишилася лише Східна Волинь, Західна відійшла до Другої Речі Посполитої, а саме Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Ковельський, Костопільський, Кременецький, Луцький, Любомльський, Рівненський, Сарненський повіти [249, с. 814–867].

Польське населення було розпорошене по всій території України, а найбільша його частка, 85%, мешкала на Правобережжі. Після радянсько-польської війни 1920 р. поляки в Україні намагалися ніяк не виказувати свою етнічну приналежність [296, с. 29]. Тому при підрахунку польської людності на Правобережній Україні на початку 20-х років XX ст. слід врахувати замкненість поляків перед більшовицькою владою.

Більша частина поляків мешкала на селі. Так, у селі Майдан-Олександрівський Капустянської волості Ушицького повіту Подільської губернії перший раз було зафіксовано 1105 жителів, з яких 463 (41,9%) записані поляками, а 624 (68,1%) мешканців – українцями. Під час повторного опитування там виявилося 1 113 осіб, з яких – 791 (71,1%) – поляки. В основному поляки заселяли західні прикордонні регіони. Згідно польської періодики у Волинській окрузі їх проживало 86,6 тисяч осіб; Шепетівській – 60,2 тисяч; Проскурівській – 58,5

тисяч; Бердичівській – 48,4 тисяч; Коростенській – 40,6 тисяч; Кам'янецькій – 30,2 тисяч, Київській – 26,1 тисяч; Тульчинській – 11,1 тисячі [250].

У національних польських селах проживало 25,2% польського населення, у змішаних українсько-польських селах – 54,1%, у містах та містечках – 20,7%. Польське населення, як і інші національні меншини, мало свої національні і релігійні особливості, польські родини мали свої традиції, побутові особливості, у першу чергу – мовні. Польська мова не завжди була національною ознакою, частина поляків українізувалася (переважно це було на селі) та русифікувалася – у містах. Так само католицьке віросповідання не завжди було ознакою поляків. З 1921 року на Правобережній Україні розпочалася радянська суспільства, яка охопила і польське населення, головна мета якої була побудова нового суспільства з новим економічним, державним устроєм, керівною функцією комуністичної партії, вихованням нової людини на основі утопічної атеїстичної комуністичної теорії [372, с. 54–55].

На ставлення радянської влади до населення польського походження на початку 20-х років відчутно впливали події війни 1920 року, перш за все, поразка червоної армії у серпні під Варшавою.

Радянська у польських національних селах Правобережжя проводився більш інтенсивно, ніж у інших регіонах України. Натомість польське населення протиставляло радянській соціальній політиці польський менталітет. Тому польські комуністи розпочали боротьбу проти польської національної самосвідомості. У першу чергу була розгорнута соціальна атеїстична войовнича кампанія у селах [199, арк. 3].

Цей напрямок соціальної політики виявився неефективним, подібно як і русифікаторська політика російського царату. Чим активніше намагалися більшовики нав'язати полякам атеїзм, тим більше вони цьому опиралися. Польська людність ставала на захист ксьондзів, протестувала проти закриття храмів [372, с. 63–64]. Головними рисами радянської психології стає нетолерантність, ворожнеча, агресивність, хамство, неповага до будь-якої не комуністичної думки.

Перше, що робила радянська влада по селах у формуванні соціалістичного поляка – виховання ненависті до країни походження – у даному випадку Польщі. Протягом всього періоду 1920-х років радянська пропаганда носила войовничий антипольський характер.

Події воєнних років та утвердження радянської влади суттєво погіршили економічне благополуччя польської етнічної меншини Правобережної України. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра до місцевих органів влади і пов'язані з цим продрозкладка, конфіскації, арешти сформували у поляків почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію [88, арк. 26].

Після встановлення радянської влади на Правобережжі стали переслідувати організації правого і ліберального спрямування. Ворожість більшовиків зазнали на собі не тільки окремі особи, які дотримувалися інших партійних орієнтацій, а й представники цілих станів і громадських груп - дворяни, купці, священники, офіцери та ін. Почалася тотальна націоналізація промисловості, банків, транспорту, проводилися конфіскації, експропріації майна заможних громадян. Звичайним явищем стали страти осіб непролетарського походження.

Серед перших жертв більшовицького режиму виявилися і німецькі промисловці, банкіри, а також колоністи, яких, внаслідок їх досить високого рівня добробуту, нова влада практично в повному складі вважала їхню діяльність проявом «куркульства» і навіть дворянства.

Боротьба з «куркульством» закінчилася лише тоді, коли у більшовиків похитнулася їх фанатична віра в «світову революцію». Відмова від крайнього екстремізму по відношенню до селянства, зафіксована на X з'їзді РКП (б) в березні 1921 (заміна продрозкладки продподатком), означала корінний перегляд більшовиками своєї політики. Масштабні військові дії закінчилися, але наслідки потрясінь революційних часів ще довго давали про себе знати в політичній і соціально-психологічній сферах життя. Це в повній мірі відносилось і до німецької етнічної меншини Правобережжя.

Серед німецької та чеської національних меншин у селах Поділля та Волині іноді виникали конфлікти із євреями та українцями. Німецька група Комуністичної Партії (більшовиків) України зверталася з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань зі сторони інших переселених меншин [318, с. 68]. У 1920 р. було проведено перепис населення, який зафіксував, що на Правобережжі на той час проживало 210189 громадян німецької національності, зокрема у Київській губернії – 4500. На Волині було 143 німецьких села. До того ж було декілька десятків сільських рад (у складі 3–5 населених пунктів), на території яких також переважало німецьке населення.

В Україні, загалом, мешкало близько 394 тис. німців (1,36% населення України). З них 360 тисяч – у сільській місцевості (93,2% німецького населення України) [317, с. 34].

У результаті більшовицької окупації кількість чехів в Україні на початку 1920-х рр. істотно зменшилась. Густота чеських колоній на Волині не була щільною. В окремих районах відсоток чеського населення сягав 4% [279, с. 76]. На підставі декретів радянської влади про національні сільради, чехам вдалося організувати 12 сільрад у Східній Волині. У Житомирському повіті чехи проживали у таких містечках: Соколові, Чуднові, Черняхіві, Пуліні, а також в українських та німецьких селах Фолівка, Бураківка та інших. У 1920-х роках їх там нараховувалося більше 4000 [357, с. 116–117].

Важливо, що головну роль у розквіті чеських господарств на початку 1920-х років відіграв хміль. Перед Першою світовою війною плантації хмелю – стратегічної культури – зростали безупинно. Чим заможніше було чеське село, тим більше землі там віддавалося під хмільник. Війна звела, власне, нанівець ці прагнення. Проте культура хмелю невибаглива і не потребує ретельного догляду. Тому до 20-х рр. чехи накопичили його значні запаси. З 1921 р. почалася, за твердженням О. Боряка, так звана «хмільна гарячка». Запаси продавалися за високими цінами. Фінансово спроможні колонії дозволяли собі за допомогою чеської місії забезпечити себе сільськогосподарськими механізмами [386, с. 217–221].

Незважаючи на процвітання хмельового господарства, економічне становище чеської меншини, з приходом на Правобережжя більшовиків, погіршилося. Німецька та чеська групи КП(б)У, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилися, що на Волині, Київщині та Поділлі першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалися головним чином на розв'язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів тощо [461, с. 60–63].

Проте окремі прагнення поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати у колоніях ради, комбід^{*}. На Київщині був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і закрита їхня газета. Члени групи постійно виїжджали у колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Комбідів у німецьких та чеських колоніях практично не було. Комуна німецьких та чеських колоністів не приваблювала. Між колоністами і більшовиками часто відбувалися конфлікти і збройні сутички.

Розкуркулення 1920–1921 років завдало нищівного удару по економічному становищу німецьких та чеських колоній. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах у німецьких селах було відібрано у середньому близько 40–45% землі. Перерозподіл земель на користь українських селян посприяв додатковому напруженню у міжнаціональних взаєминах. Зростаюче напруження у стосунках німецьких колоній з радянською владою призвело до ряду повстань колоністів на Правобережжі [30, арк. 6].

Водночас, тяжкий стан німецьких сільськогосподарських колоній, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних переділів землі, свавілля в оподаткуванні, закриття шкіл та молитовних будинків, відсутність належної уваги до забезпечення соціально-економічних інтересів німецького населення

^{*} Комітет бідноти (комбід) – орган радянської влади у сільській місцевості у період воєнного комунізму.

викликали у нього законне обурення та бажання покинути Україну й емігрувати у Сполучені Штати Америки або Канаду [230, арк. 23–27]. Такі еміграційні умови не відповідали доктрині комуністичної партії, що висунула гасло «розкріпачення націй» на шляху соціалістичного будівництва. Однак неодноразові обговорення у ЦК КП(б)У стану в німецьких колоніях у зв'язку з наростаючими еміграційними настроями не внесли заспокоєння. Воно наступило лише тоді, коли в умовах нової економічної політики дещо стабілізувалися соціально-економічні відносини на селі та розпочалося утворення національних німецьких адміністративно-територіальних одиниць – районів, селищ і сіл [469, с. 5–6].

Радянська влада намагалася завадити правобережним німцям емігрувати за кордон. Наприклад, німецький селянин І. Нейман, не маючи документів та не володіючи російською мовою, не зміг виїхати до Німеччини, а звернення до німецької секції губкому не мали успіху [31, арк. 38].

Особливо негативно на продуктивності німецьких господарств позначалася продрозкладка. Адже саме ці, досить міцні господарства розглядалися державою як щедre поповнення продовольчих запасів. Колоністи намагалися сумлінно виконувати доведені до них завдання. У 1920 р. колонії на Поділлі виконали свої зобов'язання на 100–120%, тоді як українці, росіяни не виконали і половини встановлених норм, що можна пояснити меншими земельними наділами. Німецькі колоністські господарства були визнані «куркульськими» і у них було відібрано близько 45% землі. Зменшення земельних наділів завдало істотної шкоди методу ведення господарства у німецьких колоніях на Правобережній Україні [357, с. 73–74].

Таким чином, соціально-економічне життя російської, єврейської, польської, німецької, чеської та інших меншин залежало від економічної діяльності більшовицької УСРР. Відбулося насадження селянським спілкам прокомуністичного спрямування в особі комнезамів, профспілки сільгосплісробітників та комітетів (товариств) взаємодопомоги. Для більшості селянства нацменшин названі організації залишалися чужорідними утвореннями з уніфіковано-бюрократичною структурою, позбавленими доцільного

господарсько-культурницького змісту. Попри все, єврейські, польські, німецькі, російські та чеські селяни засвідчували значний інтерес до розвитку кооперативного руху. Водночас, на основі земельної реформи, часто відбувалися конфлікти між окремими етнічними селищами Правобережжя. Адміністративно-командна політика більшовиків призвела до ускладнення становища селян, як українських, так і національних меншин.

Висновок до розділу:

1. Отже, протягом періоду Української революції російська спільнота становила значну частину українського суспільства та відігравала значну роль в економічному житті на Правобережжі. Росіяни займалися здебільшого робітничою діяльністю, а також займали значну частку в адміністративному апараті більшовиків.

2. Єврейська меншина на Правобережжі була однією з найчисельніших. Іноді її частка у деяких містечках доходила до 70–80%. Євреї реалізовували себе здебільшого у ремісництві, заводській промисловості, швейному та взуттєво-шкіряному виробництві, проте потерпали від постійних погромів, як зі сторони більшовиків, так і зі сторони радикального селянства.

3. Поляки протягом 1917–1921 рр. на Правобережжі відігравали важливу роль в соціально-економічному житті, володіючи великими земельними угіддями, професійним та інтелектуальним потенціалом. Вони брали участь у технічному переоснащенні промисловості, проектуванні та будівництві заводів, фабрик, залізниць, розвитку науки, техніки, військової справи, охорони здоров'я, торгівлі.

4. Важливу роль у соціально-економічному житті Правобережжя відіграла й німецька меншина. Зокрема, німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими у себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у Волинській та Подільській губерніях. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя, вчителя, а також священика). Поширюючи прогресивну колоністсько-хутірську систему господарювання, вони сприяли передачі

позитивного господарського досвіду та передової агрокультури місцевим українським селянам.

5. Чеська меншина на Правобережжі проживала невеликими колоніями. Окремими великими поселеннями чехи розселилися в основному на Волині, їх національні спільноти також часто зустрічалися у багатьох великих промислових містах. Чехи-колоністи відіграли прогресивну роль також у розвитку промисловості. Так, у Житомирі були побудовані невеликі пивзаводи. В сільському господарстві використовувалась техніка, сівалки, жатки, віялки. Загалом, чехи та німці на Правобережжі здебільшого розвивали такі галузі, як пивоваріння, молочарство, млинарство, цукроваріння, цегельне виробництво та ремісництво.

6. Соціально-економічне життя національних меншин Правобережжя у період встановлення більшовицької влади у 1920–1921 роках характеризувалося вагомими змінами – в основному пристосуванням до нової влади. Найбільш чисельними етнічними меншинами у Волинській, Подільській та Київській губерніях залишалися євреї і поляки. Натомість росіяни не вважали себе національною меншиною та яскраво підтримували проросійську (більшовицьку) політику. Також більшовиками були створені спеціальні єврейські та польські центральні органи та їх місцеві розгалуження. Вони були покликані контролювати впровадження заходів національної політики та реагувати на те, щоб діяльність національних меншин не виходила за встановлені більшовиками межі.

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

4.1 Суспільно-політичний рух етнічних меншин у період діяльності Центральної Ради, Гетьманату та Директорії на Правобережжі

Політика УЦР, уряду П. Скоропадського та Директорії стали основоположними факторами для активізації громадсько-політичного руху російської, польської, єврейської, чеської, німецької та інших етнічних меншин у Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Зокрема, росіяни на Правобережній Україні із початком Лютневої демократичної революції у 1917 році свої політичні уподобання задовольняли у загальноросійських партіях, котрі з більшою чи меншою відвертістю виступали за збереження унітарної російської держави, проти перетворення її на федерацію рівноправних народів, а тим більше, відокремлення їх від Росії, то в нових умовах виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованою українською інтелігенцією. Ступінь політичної мобілізації росіян був значно нижчим від її потенційних можливостей. Особливо різко це відчувалося у порівнянні з активністю євреїв і поляків.

Після прийняття Першого універсалу до Малої Ради УЦР ввійшло 15 російських депутатів (із 65 осіб). Після прийняття Другого Універсалу у Центральній Раді було понад 14% росіян.

25 вересня 1917 року за ініціативи УЦР відбувся «З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Росії». У з'їзді взяли участь: 15 мусульман; 10 українців, латвійців та євреїв; 3 російські та естонські соціалісти-революціонери [213, с. 18, 23].

Лише зі зростанням ролі Центральної Ради у політичному житті України та з посиленням українського національного руху у Києві почали виникати російські організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь» та інші. В. Войналович назвав ці організації «маленькими острівцями

незастрахованих людей у великому морі української стихії» [390, с. 74]. Активніше російські об'єднання, подібні до структур інших етнічних меншин, почали формуватися лише тільки у 1918 році [338, с. 86].

Впродовж весни 1917 р. в Україні відбувся цілий ряд з'їздів політичних партій етнічних меншин з метою вироблення їхніх програм та визначення тактики діяльності у період Української революції.

Найбільш впливовою з усіх загальноросійських партій на Правобережній Україні була Партія народної свободи, більш відома як партія кадетів. Головною базою кадетів в Україні були великі міста – Київ, Миколаїв, Харків. В її організаціях, що діяли на території України, було зосереджено 7,5–8 тис. осіб. Соціальну базу партії становили вищі кола ліберальної інтелігенції і чиновництва, середня буржуазія, земці. Національний склад партії: росіяни, українці, євреї. Партія народної свободи активізувала свою діяльність на Правобережжі після початку революційних заворушень. Адже цей регіон завжди виступав об'єктом інтересів не лише титульного етносу – українців, а також у поляків. Кадети стали на захист інтересів імперії. У 1917 р. партія «зайняла відверто ворожу позицію щодо визвольних змагань українського народу і почала прямувати до відбудови централістичної єдиної неділимої Російської імперії» [445, с. 139–142]. У травні 1917 року партія проголошувала, що «збереження державної єдності Росії – це та межа, яку партія не переступить. Розклад держави на суверенні, хоч би й частково, одиниці для партії цілком неможливий» [445, с. 147].

Пункт перший Програми партії закріплював рівність перед законом всіх російських громадян, незалежно від національності, ліквідацію станових привілеїв: всі обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв і всіх без винятку інших окремих груп населення повинні бути скасовані. Це мало велике значення на Правобережній Україні, де поляків та євреїв проживало найбільше.

Пункт №11 Програми передбачав гарантію права на культурне самовизначення, тобто повну свободу вживання мов національних меншин, свободу створення і утримання навчальних закладів, збереження та розвиток мови і культури кожної народності. Дещо пізніше було внесені зміни до пунктів №11,

№12, №24, №25 програми партії. Суть змін полягала у тому, що російська мова як загальнодержавна повинна була й надалі залишатися мовою державних установ та збройних сил. Використання інших мов в органах державної влади нижчих рівнів лише допускалося за умов законодавчого захисту російської мови. Навчання національними мовами дозволялося лише на рівні початкової школи. Крім того, внесені до кадетської програми зміни передбачали можливість надання органам місцевого самоврядування права так званої «провінціальної автономії», тобто можливості подання спільних клопотань з тих чи інших питань до центральних установ та видання актів нормативного характеру у деяких сферах господарської та культурологічної діяльності. При цьому конституційно-демократична партія вважала за необхідне надати центральній владі право скасування зазначених нормативних актів у випадках, якщо вони «порушують встановлені загальнодержавною конституцією межі автономії» [445, с. 146–147].

Партія не визнала Універсали Центральної Ради. Як наголошує В. Воєйков, у відозві Подільського комітету партії кадетів з приводу I Універсалу Раду названо «самозваним» та шовіністичним керівництвом, яка намагається посварити росіян та українців. А питання щодо долі України повинні, на думку авторів відозви, вирішити виключно Всеросійські Установчі збори. Далі, після прийняття III Універсалу, слідувала відозва Київського комітету партії кадетів, в якій було визначено позицію щодо УНР: кадети виступали проти цієї держави, «за вільну автономну Україну у тісному єднанні зі всією Росією» [277, с. 230].

Партія кадетів мала своє представництво у Центральній Раді. Із 202 дійсних членів і 51 кандидатів кадети отримали 10 місць дійсних членів і 2 місця кандидатів.

Підтримували ідею унітарної держави російські меншовики. У 1917 р. в Україні діяло 50 місцевих осередків РСДРП(м), чисельність їх членів сягала 40 тис. Партія мала представників у Центральній Раді та Малій Раді. Відповідно до «Постанови комісії у справах проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Україні у меншості» від 28 червня 1917 р., меншовики отримали 2 місця [323, с. 88–89].

Фракція меншовиків у Центральній Раді прийняла вимогу української автономії у складі Російської федеративної держави. Підтримували автономію представники РСДРП(м) А. Мустафов та лідер есерів Б. Черняк [323, с. 91–93, 98–99].

Досить впливовою на Правобережжі у добу Української революції була партія російських есерів. Її осередки діяли в усіх губерніях. Загальна чисельність сягала 69 тис. чоловік. Російські есери входили до Центральної Ради (мали 2 місця) і Малої Ради. Лідер партії О. Зарубін входив до складу Генерального секретаріату. Партія, згідно з програмою, виступала за перетворення Росії на федерацію. Натомість, перевага російських політичних партій в Україні створювала великі труднощі для впровадження у життя навіть найменших українських вимог, і без згоди російських меншовиків, есерів, кадетів українські визвольні сили не могли б вирішувати головні питання Української революції. Тому і Центральна Рада і українські соціалісти змушені були постійно звертатися до російських соціалістів, прислуховуючись до них.

У першій половині 1918 р. активізувало свою діяльність Волинське відділення «Руського Союзу», члени якого ставили за мету об'єднання демократичних сил під гаслом «національного миру». До ради Союзу входили люди з різними політичними поглядами. Це – кадети (Пузанов, Аббаріус, Саплін, Тугенгольд, Гук, Полинєв, Івановський, Слоницький, Катковський, Семенов), соціал-демократи (Прокудін), безпартійні (Шаховська, Оржевська). 21 квітня 1918 р. відбулися збори спілки, де домінувала думка, що в силу закону про національно-персональну автономію на Волині буде створений свій маленький парламент, навколо якого представники політичної течії об'єднуються в національну общину [455, с. 72].

Неоднозначна ситуація відносно російської меншини на Правобережній Україні склалася за правління П. Скоропадського 1918 року. На думку російського дослідника Н. Головіна, через прагнення утримати владу гетьман звертався по допомогу до представників всіх антибільшовицьких сил, оголосивши про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Крім того, гетьман 14 листопада відправив у відставку уряд Ф. Лизогуба. І хоча міністерська криза

визрівала давно, головною причиною стала його зміна зовнішньополітичної орієнтації. Новий склад кабінету складався з людей проросійської орієнтації [278, с. 568].

За часів правління Директорії УНР суспільно-політичний статус російської меншини на Правобережжі втратив свою попередню значимість. У результаті ступінь політичної мобілізації росіян цього часу виявився значно нижчим від їхніх потенційних можливостей. Ідея всіх загальноросійських партій у Київській, Волинській та Подільській губерніях була спрямована на збереження цілісності та неподільності Російської держави. Незважаючи на розбіжності з багатьох питань у розв'язанні українського питання, ці сили або відкидали і не визнали сам факт існування українського народу, як окремої етнічної спільноти, або ігнорували його, висуваючи пріоритетним класовий принцип поділу суспільства, а не національний.

Єврейська меншина після ліквідації у 1917 році російської монархії підтримувала утворення української держави. Вже 9 березня 1917 року політичні партії і рухи Волині організували демонстрацію у Житомирі. В урочистостях взяли участь військовий гарнізон, учні початкових та середніх навчальних закладів, громадяни міста.

Особливості громадсько-політичного життя знаходили відображення на сторінках періодичних видань. Якщо з початком Першої світової війни частина газет та журналів було заборонено, то Лютнева революція повернула до життя періодичні видання, почали з'являться нові. Напередодні виборів склалась досить напружена ситуація, оскільки різні конкуруючі сили намагались позиціонувати себе як єдиних представників національних інтересів [389, с. 31].

Єврейські партії таким чином визначали своє ставлення до Української революції та політичних змін. Натомість з початком встановлення радянської влади єврейські партії переслідувалися більшовиками за лояльне ставлення до Центральної Ради.

По-іншому своє ставлення до державності України висловлювали сіоністи, оскільки спочатку вони підтримували політику Тимчасового уряду. Сіоністський

рух був представлений двома партіями: Сіоністською соціалістичною партією (ССП) та Сіоністською соціалістичною робітничою партією (ССРП), яка на Правобережжі стояла на позиціях територіалізму, тобто компактному проживанню євреїв. Загальні збори сіоністів Житомира у телеграмі 26 березня 1917 року гаряче вітали Тимчасовий уряд і висловлювали «готовність усіма силами підтримати вашу славу боротьбу, щиро вірячи, що справді вільна Росія буде країною вільних народів, де і єврейська нація знайде можливість покращити умови свого життя на шляху до свого національного відродження» [335, с. 88]. Також сіоністські керівники наголошували, що на Заході рівноправ'я євреям було надано за умови їх асиміляції, а у Росії вони визнані народом. Як народу, євреям повинні надати право представництва у центральних та місцевих органах влади, право на вільне використання своїх мов в освіті та культурі [70, арк. 309]. Сіоністи вважали, що навіть за умови задоволення національних вимог, проблема всієї єврейської нації не може бути вирішена у діаспорі. Там євреям у будь-якому випадку доведеться пристосовуватись до чужого побуту, чужої культури, чужих законів.

Єврейські громадсько-політичні організації були дуже активні у житті Житомира, де 2 квітня 1917 р. на засіданні сіоністів було проведено вибори до президії комітету міста. Були обрані – головою У. Бітельман, секретарем М. Зіліст, казначеєм – У. Березон [69, арк. 160]. А згодом голову переобрали, ним став Ю. Файнзильбер. Міське населення навіть обрало 177 осіб до «Ради у справах Житомирської єврейської общини» для захисту своїх громадських інтересів [70, арк. 306, 459]. Не менш активними були сіоністи м. Умані, що доводили їхні регулярні збори і підготовка до місцевих виборів, на яких вони завжди отримували більшість голосів порівняно з іншими єврейськими партіями та організаціями [37, арк. 3–12].

На відміну від сіоністів, десята конференція Бунду у квітні 1917 року обмежувала свої завдання організацією установ, що мали забезпечувати національно-культурну автономію єврейського життя. Її сфера мала охоплювати всі сторони культурного життя євреїв: школу і просвіту, літературу і мистецтво,

науку і техніку. Бундівці обстоювали секулярний характер усіх культурних закладів, зазначаючи, що релігійні організації мають бути незалежними і захищеними законами держави [335, с. 91]. Бунд виступав за розвиток культури на їдиші, вважав необхідним надання права місцевим організаціям мати школи з навчанням не тільки єврейською, а й іншими мовами. Програма Бунду також містила вимогу щодо фінансування установ національно-культурної автономії з державного бюджету та надання цим установам прав, зокрема примусового оподаткування євреїв.

Керівники Бунду – партії соціал-демократичного напрямку, виступали проти радикальних форм класової боротьби у єврейському середовищі на Правобережжі, оскільки це могло зруйнувати єврейську промисловість і позбавити роботи тисячі найманих робітників. Окрім того, вони схилились до мирних методів врегулювання стосунків між працею і капіталом. Усі види страйків вони визнавали лише як крайній засіб, коли всі інші вже вичерпані. На підкріплення цієї позиції наводився приклад західних країн, де, чим краще організований пролетаріат, тим менше страйків [405, с. 60].

Загалом, єврейські партії прийняли Центральну Раду, як вільний орган і виступали в ньому, як його рівні члени, з рівними політичними і національними правами. У серпні 1917 року у Центральній Раді єврейські партії отримали: Бунд – 13 місць, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП або Фарейнігте)* – 13, сіоністи – 13, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (ЄСДРП «Поалей Ціон»)** – 9, Єврейське демократичне об'єднання – 2. Крім того, єврейські партії мали висунути 13 заступників депутатів: Бунд – 4, а інші – по 3

* Фарейнігте – Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП), яка утворилася у червні 1917 р. внаслідок злиття Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП) та Соціалістичної єврейської робітничої партії (ЄСРП). Головною метою ОЄСРП була національно-персональна автономія, яка передбачала самоврядування не лише в культурному, а й в соціальному житті євреїв.

** Поалей Ціон, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (ЄСДРП) – єврейська соціалістична організація, яка виникла у 1906 р. Деякі члени Поалей Ціону, зокрема Соломон Гольдельман, активно підтримували ідею української державності. У СРСР діяльність організації була заборонена у 1928 р.

[244, с. 222]. Загалом до УЦР входило понад 50 представників різних єврейських партій.

До Малої Ради увійшли 16 представників єврейських партій та об'єднань. Від Поалей Ціон – С. Гольдельман та П. Менчківський; від Бунду – О. Золотарьов, М. Лібер, М. Рафес та А. Тьомкін; від Фарейнігте – Гутман, Дубинський, М. Зільберфарб, М. Літваков, Хургін та М. Шац-Анін; сіоністи Сорокін та Н. Сиркін, а також Юдін. Пізніше у роботі Малої Ради брали участь також бундівці Ніренберг та Ліпець. Представник ОЄСРП Моше Зільберфарб був призначений віце-секретарем з єврейських справ. Членом Генерального секретаріату Центральної Ради став керівник Бунду М. Рафес, а членом Верховного суду – лідер територіалістів, юрист і громадський діяч А. Марголін [288, с. 73–74]. Такі дані доводять, що єврейська етнічна меншина взяла найактивнішу участь у державотворчих процесах в Україні та Правобережжі зокрема, де чисельність євреїв була найбільшою.

Конференція Бунду у серпні 1917 року підтримала революційні зміни в Україні, боротьбу широких верств українського народу за демократизацію державного ладу. У рішенні конференції наголошувалось на необхідності правильного вирішення національного і, зокрема, єврейського питання в Україні. Для цього необхідно було забезпечити права мов етнічних меншин в усіх галузях громадсько-політичного життя, а також права на вільний культурний розвиток у формі національно-культурної автономії.

Натомість, бюро Південно-Західного окружного комітету Єврейської соціал-демократичної робітничої партії 29 червня 1917 року відзначало необхідність: визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради; розпочати підготовку документів для розбудови Української держави.

Окружний комітет також вважав, що представники національних меншин зобов'язані утворити національно-автономні установи з відповідними місцевими органами по всій території Правобережжя [68, арк. 159].

Єврейські лідери по-різному уявляли собі порядок організації виборів до вищого законодавчого органу. 5 серпня 1917 року на першому засіданні VI сесії

Центральної Ради було запропоновано обирати представників до вищого законодавчого органу не від партій, а від усього єврейського населення. Після створення Генерального секретаріату було створено посаду генерального секретаря у справах національностей, який мав три віце-секретарі з російських, єврейських та польських справ [288, с. 138].

Позиції представників українських та єврейських партій на Правобережній Україні з основних державотворчих питань, як правило, співпадали. Так було і в серпні 1917 року на VI сесії при обговоренні «Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Інструкція дуже звужувала автономію України, обмежувала територію краю лише п'ятьма губерніями (Київська, Подільська, Волинська, Полтавська та Чернігівська). Зокрема, представники ЄСДРП «Поалей Ціон», Бунду та інших єврейських партій висловлювали протести проти політики обмеження Петрограда щодо України. Це мало вигляд маніфестації дружньої співпраці національних рухів обох народів.

Після лютого 1917 року чисельність членів Бунду почала стрімко зростати. Вони об'єдналися навколо Південного обласного, Київського, Катеринославського та Одеського районних комітетів. У серпні 1917 року найбільші організації Бунду на Правобережній Україні були: Київська – 760 осіб; Білоцерківська – 350 осіб; Вінницька – 250 осіб [287, с. 132].

Частина членів ССРП та СЄРП, які не увійшли до ОЄСРП, приєдналися до Фолькспартай*. Центральним пунктом партійної програми стала «національно-персональна автономія», яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури («культурно-національна автономія»), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань.

Партія сіоністів переважала у більшості єврейських громад не тільки в центрі, а й на периферії. Зокрема загальні збори євреїв міста Володимирця Волинської губернії, скликані 5 вересня 1917 року міською сіоністською організацією, висловились за представництво у Центральній Раді широких верств

* Фолькспартай – Єврейська Народно-Демократична Партія, головною метою якої була національно-культурна автономія євреїв.

єврейського населення України. Існуюче на той час представництво від Бунду та об'єднаних єврейських соціалістів збори визначили як однобічне, висловивши довіру представникам сіоністів [36, арк. 3–10, 32–37].

На Поділлі сіоністів очолювали адвокат І. Ройзенбурд, власник магазинів Е. Шапіро, комерсанти Г. Сліозберг та І. Клейнман. Особливу роль відігравали єврейські політичні партії у суспільному житті Вінниці. У невеликій вінницькій єврейській громаді нараховувалось 12 партій. Як наголошувала газета «Вінницький листок», у вересні 1917 року вони зуміли відкрити у Вінниці 2 єврейські гімназії. Також газета описує і наводить приклади, що навіть єврейські діти віком від 10 років брали участь суспільно-політичному житті [254].

Як свідчать дані Державного архіву Вінницької області, у 1917 році у липні та серпні до міської управи м. Вінниці подали списки 15 партій та блоків. Національні меншини представляли – Польська людність, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, Єврейський національний блок, а також Соціалістичний блок, до якого входив не лише єврейський Бунд, а й меншовики та есери. Об'єднані соціалісти та єврейський блок були одними з фаворитів змагань [64, арк. 33; 65, арк. 2 зв.]. У липні 1917 року єврейський «Бунд» об'єднався з РСДРП(м) та партією есерів. Це злиття, за підтримки євреїв, отримало можливість контролювати профспілки кравців та друкарських працівників, які впливали на тиражування агітпродукції. Суперництво між політичними силами було ворожим – лунало все більше шовіністичних гасел. Іноді справа доходила до суду. У кінцевому результаті 20 вересня 1917 року головою міської Думи було обрано Ізраїля Яковича Слущкого, за якого проголосувало 27 радних [5, арк. 126].

В листопаді владу у Вінниці встановила Українська Центральна Рада. 4 листопада 1917 року Крайовий комітет з охорони революції і порядку, утворений при виконкомі Ради громадських організацій, самоліквідувався і передав повноваження Генеральному Секретаріату. Степура Григорій Калістратович – помічник губерньського комісара Поділля 8 листопада зазначав, що «декрети, не затверджені Центральною Радою, – нелегальщина, або прокламації, якої ні

ширити, ні виконувати без дозволу Генерального секретаріату не маєте права як повітовий комісар» [5, арк. 138].

Більшість єврейських партій підтримували автономію УНР. Зокрема, 17 листопада у міському театрі з нагоди проголошення утворення Української Народної Республіки відбулися урочисті збори. Там були присутні представники Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Зокрема, Х. Кіль вітав Третій Універсал і новоутворену Українську Народну Республіку, але наголосив, що автономна Україна повинна бути невід'ємною частиною федеративної Росії. Кожна із партій висловила власну думку відносно автономістських прагнень України:

- М. Хаїмон, представник «Цейрей-Ціону» виголосив підтримку автономії УНР і виступив за рівність єврейської нації та інших народів, що населяють Україну;
- М. Лучанський від імені Єврейської національно-демократичної фракції привітав автономну УНР у складі Російської Федеративної Республіки;
- В. Сведерський, представляючи польські інтереси, щиро вітав Українську Народну Республіку. Але не оминув соціальні реформи Центральної Ради, гостро критикуючи їх, протестував проти деяких пунктів III Універсалу.
- Соціалістична польська партія (або ППС) на чолі з О. Радошем, на відміну від Сведерського, підтримувала соціальні реформи УЦР, наголошуючи на їх ефективності. Також її представники привітали братній український народ й «Українську Федеративну Республіку» [49, арк. 359–362].

Загалом, представники етнічних меншини Вінниці підтримували III Універсал УЦР і автономію УНР, але із врахуванням власних інтересів.

З усіх єврейських партій на виборах депутатів Українських Установчих Зборів більшість голосів отримали сіоністи – 120063 (66%) голоси єврейських виборців у Правобережних губерніях. Друге місце зайняв Бунд – 33369 (18,4%) голосів; третє ОЄСПР – 18520 (10,1%); четверте ЄСДРП – 9903 (5,5%). У Київській губернії розподіл місць на виборах був аналогічним: сіоністи – 68604 (66,7%) голоси, Бунд – 17551 (17%), ОЄСПР – 13223 (12,8%), ЄСДРП – 3557

(3,5%). На Поділлі популярність єврейських партій серед виборців була іншою: сіоністи – 16887 (56,5%) голосів, Бунд – 6030 (20,2%), ЄСДРП – 3669 (12,3%), ОЄСПР – 3285 (11%). Такий розподіл місць також склався на Волині: сіоністи – 34572 (70,5%) голоси, Бунд – 9788 (20%), ЄСДРП – 2677 (5,5%), ОЄСПР – 2012 (4%) [252].

Подільські та волинські представники єврейських партій визнавали Центральну Раду вищим органом влади в Україні, виявляли бажання з нею співпрацювати, висувати своїх представників до її складу. Незважаючи на міжпартійні протиріччя, позиції цих партій щодо влади в Україні були майже тотожні. В. Винниченко, аналізуючи позиції партій національних меншин, писав: «Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Вони прийняли у свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне і неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української держави» [343, с. 6–9].

Газета «Подольские ведомости» так охарактеризувала ставлення євреїв до Української держави: «Від загадкової будучини України залежить також доля мільйонів євреїв, що мешкають в Україні. Ми євреї маємо численні прорахунки з Україною. Не треба заперечувати, що у більшій частині євреїв немає українського патріотизму. А звичайний єврей, який завжди почував, що духовно вище від холопа малороса та міщанина, не так легко привикне до думки, що Україна є державою, «українщина» мовою, а «Кобзар» культурою, так говорять євреї яким великодушно Центральна Рада дала місце міністра» [264]. Попри прагнення власної автономії позиції українських та єврейських партій з основних державотворчих питань, як правило, співпадали.

Під час голосування за III Універсал Центральної Ради єврейські політичні партії розділилися. Проте під час голосування за IV Універсал ідея національно-персональної автономії об'єднала їх на підтримку української державності. Закон став органічною частиною Конституції УНР і надавав «великоруській»,

єврейській та польській етнічним спільнотам право на національно-персональну автономію. Інші національні меншини могли користуватися таким правом за умови, якщо вони зберуть по 10 тис. підписів і передадуть відповідну заяву до Генерального суду. Кожній національній групі надавалося право створювати власний національний союз, якому належало виключне право представляти дану націю у державних і громадських установах. Для втілення в життя державної політики щодо національних меншин було утворено Секретаріат у справах національностей як спеціальний державний орган, а також урядництва: єврейське, польське, російське.

В світлі демократичних гасел активізують свою діяльність політичні партії і рухи етнічних меншин Волинської губернії. Прикладом можуть слугувати підсумки перших міських виборів в Житомирі наприкінці 1917 р. Всього у виборах взяло участь 11108 громадян. За польські партії і громадські рухи проголосували 2764 чол., за єврейські (єврейську партію – 2173, Бунд – 922, Об'єднану єврейську соціалістичну – 359, Поалей-Ціон – 125, Фолькспартай – 104) – 3683 чол., українські (українські соціалісти-революціонери і Волинська Рада селянських депутатів – 1147, православних прихожан – 1106, українські соціал-демократи – 365, українські соціалісти-федералісти – 186, українські трудовики – 54) – 2858, російські (народної свободи – 769, російські соціал-демократи (об'єднані) – 364, соціалісти-революціонери – 118) – 1251 чол., більшовиків – 480 чол., за чесько-словацьке трудове селянство – 170 чол. [455, с. 73].

У січні 1918 року до Вінниці повернулися більшовики. Єврейська меншина була дуже великою, тому з ними більшовики були обережними. 26 січня за підтримки Едельштейна Євгена Пилиповича («товариша Філіппова») вийшов перший номер єврейської газети «Набат».

Більшовики, які захопили Київ наприкінці січня 1918 р., не користувалися підтримкою єврейських партій. Пізніше М. Шац-Анін (ОЄСРП) на засіданні Малої Ради зазначив, «стара влада в справі миру наробила багато помилок, але більшовики так виправлять ці помилки, що нам потім їхню роботу уже ніяк не виправити» [34, арк. 96]. Також на початку 1918 р. у Києві відбулися вибори до

громадських рад, у яких з 60354 євреїв, які мали право голосу, взяли участь лише 15164 особи (25,1%). До ради общин було обрано 32 сіоністи, 7 представників Фолькспартай, 7 – від Бунду, 4 – від Поалей-Ціон, 5 – за релігійними списками і стільки ж за місцевими списками [36, арк. 16–21]. При змінах влади та репресіях, що їх супроводжували, община намагалась по можливості допомагати євреям міста. Партії організовували: обстеження єврейських дітей у початкових та середніх школах, щоб з'ясувати потребу у розширенні сітки єврейської освіти; допомогу Талмуд-торі*; відкриття поліклініки на Подолі; підтримку малозабезпечених верств єврейства [335, с. 166].

Єврейські організації у 1918–1919 роках брали участь також у виборах до місцевих органів влади. На виборах до Київської міської думи єврейські організації виступили єдиним демократичним блоком, який закликав висувати представників від широких єврейських мас. Їх загальнонаціональні інтереси мали захищати представників усіх класів і груп населення [37, арк. 42]. Євреї отримали вихідний день під час виборів у квітні 1918 р. до Уманської єврейської громадської ради [193, арк. 73–75].

Єврейські соціалістичні фракції у Київській міській думі сформували делегацію до С. Петлюри з метою обговорити питання про недопущення можливих насильств при вступі війська до Києва у березні 1918 р. Делегати мали відомості також про те, що наявність в українській армії певної кількості євреїв-командирів може бути використана для провокування у військових частинах антисемітських настроїв. Член делегації М. Рафес згадував, що після перемовин С. Петлюра сказав, що не зможе нічого гарантувати. Настрої солдат йому були відомі, але він вбачав у них жагу до помсти, а не антисемітизм. Проте Петлюра на прохання делегатів погодився вступити до Києва не через Поділ, заселений переважно єврейським населенням, а через Куренівку. Однак запобігти насильствам не вдалось. Чимало євреїв було побито, пограбовано, розстріляно [282, с. 16–19].

* Талмуд-тора – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків з малозабезпечених сімей, що виник у Європі у добу Середньовіччя. Учні вивчали іврит, Тору і Талмуд, іноді вводилися інші предмети: арифметика, письмо на їдиші та інші.

У газеті «Киевская мысль» зазначалося, що після окупації Києва більшовики скасували закон про культурно-національну автономію та ліквідували міністерство національних меншин. Більшовики не отримали підтримки єврейських партій, оскільки не визнавали за ними права на розбудову національного життя [261; 282, с. 174]. На з'їзді об'єднаних єврейських соціалістів у Києві була прийнята резолюція, яка виступала за «ради без більшовиків». Єврейські партії брали активну участь у акціях опору проти більшовиків. У січні 1918 року фракції РСДРП (об'єднана), Бунд, соціалісти та ЄСДРП «Поалей-Ціон» виступили проти більшовиків за їхні спроби розігнати Установчі Збори. Найбільшу протидію більшовикам на Правобережжі чинили єврейські соціал-демократи та сіоністи. У своїй політиці вони намагалися послаблювати силу більшовицьких ударів, яка здійснювалася на демократичну громадськість і таким чином зменшувати загрозу наступаючої реакції. Саме протидія єврейських партій політиці більшовиків була одним із факторів, що обумовили їх співпрацю з демократичними силами України. У 1918 році для керівництва всіма єврейськими справами та установами мала бути створена Єврейська громадська рада (ЄГР). Її фінансування передбачалося за рахунок коробочного збору та державних коштів [12, арк. 15–18]. ЄГР спершу була заснована як дорадча інстанція при віце-секретаріаті. Організація мала стати активним чинником відродження єврейського автономного життя.

Натомість, сіоністи виступали проти гегемонії соціалістів ЄГР. Сіоністи виборювали право на національно-персональну автономію, яка б давала можливість утворити територіальну автономію. Негативно сіоністи також відносилися й до гетьманського перевороту [35, арк. 8].

Не обійшли єврейські організації і репресії німецької військової влади, спрямовані проти лівих сил. Німці розігнали бундівські збори у Києві, заборонили з'їзд місцевих єврейських організацій. Було припинене видання газети «Фолксцайтунг» [282, с. 23–25].

Зокрема, після приходу до влади Павла Скоропадського 29 квітня 1918 року сіоністи не припиняли своєї діяльності [35, арк. 5–7]. Гетьманський уряд взяв курс

на ліквідацію головних демократичних надбань УНР, зокрема у сфері політики щодо національних меншин. Тоді була припинена дія Закону про національно-персональну автономію, почалась ліквідація міністерства національних меншин, яка тривала до вересня 1918 року. Проте Закон «Про гетьманську владу» надавав прихильникам кожної конфесії можливість використовувати вільно обряд власної релігійної конфесії.

9 липня 1918 року офіційно був скасований «Закон про національно-персональну автономію». 6 листопада 1918 року була надрукована постанова про скасування міністерства національних меншин та звільнення з роботи його міністрів [259].

Після приходу до влади Директорія прийняла постанову про відновлення національно-персональної автономії, що була складовою Конституції УНР. У січні 1919 року, було створене Міністерство внутрішніх справ на чолі з лідером ЄСДРП «Поалей-Ціон» А. Ревуцьким. Міністерство планувало демократичний шлях розбудови єврейської національної автономії. Мала забезпечуватися правова та фінансова база, розгалужена система єврейських шкіл, підтримка медичної допомоги, регулювання еміграції, обстоювання прав євреїв у різних сферах державного життя, перехід євреїв до продуктивних форм праці, захист свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій [13, арк. 1–3, 18–20; 17, арк. 21–22].

Як і євреї, польська національна меншина у 1917 році мала своє представництво у Центральній Раді (20 місць), тобто 2,5%. На Правобережжі інтереси цієї групи (третьої за чисельністю після російської та єврейської) також були представлені політичними партіями та організаціями.

У березні 1917 року відбулося зібрання польських кіл – Київська окружна рада, яка виділила зі свого складу «комітет дев'яти», що взяв на себе ініціативу створити більш широке політичне об'єднання. Через кілька днів 6 березня 1917 р. у Києві відбулося засідання «Об'єднаних польських організацій», де 552 делегати репрезентували інтереси 233 об'єднань поляків, які зосереджувалися, головним

чином, на Поділлі, Волині та Київщині і були виразниками інтересів переважно поміщиків, буржуазії, інтелігенції та духівництва [272, с. 165–167].

Цікаво, що з усіх жінок етнічних меншин Правобережної України, саме поляки були найбільш незалежними та активно долучалися до громадсько-політичного життя. Наприклад, 5 травня 1917 року було створено Союз польської жіночої общини на Волині. Організація мала чітку структуру та статут з конкретно сформованими ідейними засадами та напрямками діяльності [71, арк. 176–177].

Одними із найвпливовіших польських політичних діячів в УЦР були адвокат А. Станевич, інженер В. Сведерський, Л. Длуголенцький, З. Грохольський – самопроголошений «польський комісар Подільської землі». На чолі Польського Демократичного Союзу стояв адвокат Ф. Цюнглинський. 10 березня за ініціативи Летти Ярошинської відновило свою діяльність просвітницьке товариство «Macierz Skolna na Podolu». Це товариство у червні 1917 року відкрило 300 народних шкіл та 3 польські гімназії. Під керівництвом Шуркевича у Польському Домі ставились вистави. «Університет Для Всіх ім. Ромуальда Траугутта» давав можливість прослухати курси лекцій з природи, польської історії та літератури. Також діяв союз військових-поляків, який очолював гарнізонний ад'ютант підпоручик Козакевич. Цей союз у майбутньому став основою польського легіону, що базувався у садибі Грохольського у П'ятничанах, що на Вінниччині [375, с. 77].

Ще у квітні 1917 року у газеті «Подольские ведомости» було опубліковано звернення Тимчасового уряду до поляків з метою об'єднати їх навколо проросійських позицій і з обіцянкою створення незалежної Польщі: «Тимчасовий уряд вважає створення незалежної польської держави, що має бути створена із земель, що заселені польським народом – це запорука оновлення сучасної Європи. Поєднана з Росією стабільними військовими союзами, Польська держава буде потужним захисником проти нападу інших держав на слов'янство» [265]. Тимчасовий уряд посприяв утворенню Польського Виконавчого Комітету (ПВК), до складу якого входили як представники консервативних кіл, так і ліберали і

соціалісти. Такий склад комітету дозволяв його лідерам стверджувати, що «представником величезної більшості польського громадянства у цьому краю є не поодинокі партії, а ПВК» [290, с. 11–13].

Більшість представників польських політичних партій підтримували прагнення України до автономії. Зокрема, В. Сведерський наголошував, що «поляки, будучи споконвічними громадянами України, ставляться найприхильнішим чином до справедливих устремлінь братнього народу до самовизначення і щиро вітають сходячу зорю незалежного політичного життя Української Демократичної Республіки. Але разом з тим дуже жалкують, що соціальні реформи, проголошені Українською Радою, згубні взагалі для відродження України і несуть широку анархію, небезпечну для всього населення України і її майбутнього. Тому в ім'я блага народу ми змушені протестувати проти цієї частини Універсалу Української Центральної Ради» [410, с. 106].

Натомість О. Радосі (Соціалістична польська партія) виступив із закликом: «Польська соціалістична партія радо вітає Універсал Генерального Секретаріату Української Ради, як акт, що підтверджує права українського народу на самостійне державне життя у єднанні з Російською Республікою на основах союзу вільних з вільними... Соціальні реформи, проголошені Універсалом, забезпечують покращення економічного побуту трудовому люду, як українському, так і інших національностей, які населяють Україну і у недалекому майбутньому дадуть блискучі результати. Ми впевнені, що Українська Народна Республіка пишно розквітне, а прокидаючись від столітнього сну неволі серед небувалого кривавого розбрату, вона силою народного ентузіазму покличе всі народи на братній мир. Хай живе Українська Народна Республіка!» [410, с. 107–108].

Напередодні, 18 червня 1917 року у Києві відбувся з'їзд польських офіцерів України, який вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки готові підтримувати ці прагнення. Дане зібрання виробило проект «Статуту прав польської людності на Україні», у якому зазначалось, що поляки як меншина мають право «робити заходи, щоб зберігати, підтримувати і

розвивати народність польську (мову, культуру та економічно-господарські інтереси)» [463, с. 238–239].

Об'єднавшись, поляки зайняли «прихильне становище щодо нового уряду». На засіданні Ради, того ж 1917 р., С. Зелінський заявив, що «на зборах польських організацій, а також обласного товариства, яке об'єднує 39 польських організацій, вирішено увійти у контакт з Радою громадських організацій. З цією метою обрано комітет з 9 осіб, який буде координувати свої дії з Радою громадських організацій» [303, с. 11–14]. Представники Комітету дев'яти – Ф. Кжижанівський та С. Зелінський – були направлені до Київської міської ради об'єднаних громадських організацій. С. Зелінський увійшов до Виконавчого Комітету Ради та обійняв посаду скарбника. Згодом це представництво було збільшене до п'яти місць у Раді та чотирьох – у Виконавчому Комітеті. Той же С. Зелінський став членом спеціальної комісії з організації міської міліції. Коли 16 березня у Києві було засновано головний адміністративний колегіальний орган губернії – Київська губернська рада громадських організацій, до її складу увійшли два представники від польської організації. Ними стали З. Хоєцький та Б. Перро. Також двоє поляків увійшли до складу Київської повітової ради громадських організацій. Аналогічні представництва поляків виникли в інших містах, повітах та губерніях [122, арк. 2–4].

Згодом, 4 липня 1917 р., після домовленості Центральної Ради з Тимчасовим урядом знову до неї була відряджена делегація польського виконкому «щоби порозумітись щодо уділу поляків у державно-творчій роботі на Україні». Серед висунутих комітетом вимог були наступні: 1) надати представництво польській меншині на рівні 5-6% від кількості членів Центральної Ради; 2) у Генеральному секретаріаті створити посаду Генерального секретаря з польських справ, а при інших секретаріатах – референтів-поляків; 3) призначити на ці місця кандидатів, обраних польськими організаціями [120, арк. 137].

Відповіді на цей лист від Центральної Ради польський комітет не отримав. Місця ж для репрезентації польської меншини було віддано Польському

Демократичному Централові (ПДЦ), від якого до складу Ради й увійшли на початку липня 1917 р. М. Міцкевич та В. Рудницький [116, арк. 16–17].

П. Гай-Нижник стверджував, що поляки, увійшовши у представництво вищих державних органів влади та у Центральну Раду, отримали 22,5% місць, відведених для національних меншин. Польські місця розподілилися відповідно до впливу на населення, у більшій мірі Правобережжя, польських національних партій [392, с. 51].

Зокрема, польські інтереси в органах Центральної Ради представляли: в Малій Раді Корсак (революційна фракція ППС), В. Матушевський (ППС – лівиця, Польський Націонал-Демократичний Централ (ПНДЦ)), В. Рудницький, Д. Почетовський (ПНДЦ). Помічником Генерального секретаря міжнаціональних справ по польському відділу з липня по листопад 1917 р., а з 25 січня по 28 квітня 1918 р. генеральним секретарем (пізніше міністром) польських справ УНР був Мечислав Каземирович Міцкевич [410, с. 105–106].

Мечислав Міцкевич (іноді – В’ячеслав Мицкевич) – польський політичний діяч, адвокат, родом з Кам’янця-Подільського. Був одним із лідерів центрального крила польської Націонал-демократичної партії.

На початку липня 1917 року під час вирішення питання поповнення Центральної Ради представниками національних меншин та перетворення її на «крайовий орган влади», М. Міцкевич став в опозицію до Центральної Ради. Особливо негативно він реагував на початок співпраці польських соціалістів і демократів з УЦР. Зокрема, після того як розпочалися переговори Центральної Ради й Тимчасового уряду, в яких брав участь сам генеральний секретар з польських справ, Польський Комітет Виконавчий (ПКВ) надіслав Керенському свій протест, вказуючи на те, що М. Міцкевич не має права представляти всю польську людність українських земель, а лише інтереси «нечисельної групи званої Демократичним Централом», який співпрацює з Центральною Радою. Причиною конфлікту між ПКВ та Центральною Радою стало те, що остання, зважаючи на розкол ПКВ і вихід з нього демократів і соціалістів, відхилила вимогу ендеків визнати Комітет єдиним репрезентантом польської національної меншини

України і вирішила поповнити склад пленуму за партійним принципом [244, с. 223–225].

Польський історик В. Менджецький наголосив, що українці були окремим народом, який має право культивування власної культури й мови. Єдиний шлях до успішного розв'язання українсько-польських взаємин на Правобережній Україні полягає у діяльній участі поляків у процесі формування новочасної, розвинутої української нації. Польські політичні партії та організації, виказуючи повагу українцям, допомагаючи їм у пошуку й віднайдені власної ідентичності, повинні були підказувати, що спільна місія обох націй полягала у спільній перемозі смертельного ворога – імперської Росії [374, с. 38–46].

Поляки, разом з іншими народами, виявили сильне бажання взяти участь в розбудові революційної Росії і активно виступали за демократичні перетворення. Поляки, усвідомлюючи свій статус етнічної меншини в Україні, відстоювали інтереси їх історичної батьківщини – Польщі, ставили перед ними завдання боротися за якнайбільшу польську присутність (насамперед, політичну) на Правобережжі.

У грудні 1917 р. відносини між прихильниками Центральної Ради та більшовиками загострилися. Будь-якої миті могли розпочатися збройні зіткнення, але навіть тоді національні єврейські та ліві польські партії визнавали Генеральний Секретаріат єдиним органом виконавчої влади в Україні [434, с. 141]. Це підтвердилося на засіданні виконавчого комітету 8 березня 1918 р. Було ухвалено постанову, в якій відзначалося, що поляки стоять на ґрунті самовизначення народів. 18 березня було відправлено листа з вітанням до Української Центральної Ради, у якому українці закликали до взаєморозуміння та співпраці з поляками як рівноправний братній народ.

Підтримали польські політичні партії у Центральній Раді й її законопроект про надання національним меншинам в Україні національно-персональної автономії. Так, 2 січня 1918 р. під час обговорення у Малій Раді вказаного законопроекту член ППС (р) Корсак заявив від імені польських політичних

організацій: «Ми вітаємо цей закон. Віднині він буде нашим бойовим гаслом, за яке ми боротимемося і у Польщі» [151, арк. 45].

Проте, як наголошує В. Менджецький, певні розбіжності, які стали передвісником майбутніх польсько-українських суперечок, довели, що трагічну сторінку історичного протистояння так і не було перегорнуто. 9 січня 1918 р. член ППС (л) Л. Почентовський на засіданні Малої Ради виступив проти ствердження урядом України Холмщини як своєї території без проведення там референдуму. Далі, 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради він виступив проти ратифікації Берестейського договору, позаяк за ним Холмщина прилучалася до УНР [477, с. 174–175]. Невдовзі УНР було повалено внаслідок перевороту, здійсненого Павлом Скоропадським, і проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату.

Український уряд був змушений часто різко реагувати у 1918 р. на окупацію окремих регіонів Поділля польськими легіонами. Цього ж року польське військо захопило околиці Немирова та Ольгопільський повіт [173, арк. 2; 177, арк. 12–14]. Поляки реквізували у селах овес, коней та повідомлення на телеграфних станціях. 18 квітня 1918 р. у Гнівані польські легіонери та українські селяни домовилися про мир лише під тиском та посередництвом австрійського полковника Лінде [39, арк. 109–110]. П. Скоропадський застосував відносно польських легіонів певні обмеження. Як наголошувала газета «Поділля», 30 квітня 1918 року вийшов наказ гетьмана відносно польських військ в Україні. Губерніальним та повітовим комендантам відносно польських військ потрібно було керуватися такими правилами [263]:

- польські війська не мали права втручатися у внутрішні справи держави і виносити розпорядження;
- реквізиції польськими військами стосовно фуражу, доступу до хліба мали бути припинені;
- заборонявся поділ майна та зброї між військами УНР та польськими легіонами.

Водночас, гетьман Павло Скоропадський надавав грошову та матеріальну допомогу бійцям Української Галицької армії, а його уряд на прохання міністра фінансів А. Ржепецького (поляка за походженням) 25 листопада 1918 року ухвалив відпустити за розпорядженням міністра фінансів 1 млн. крб. на видачу безвідсоткової позики польському надзвичайному посланцю в Україні для надання допомоги польським біженцям [160, арк. 29]. Відповідно до непростих умов польська національна меншина підтримувала уряд Скоропадського, з надією на відновлення прав польської нації.

З приходом до влади Директорії УНР у грудні 1918 року на Правобережжі було відновлено закон про національно-культурну автономію, але поляки не отримали права утворити відповідне національне міністерство. Ця відмова аргументувалась тим, що спочатку потрібно налагодити відносини з новоутвореною Польською державою і домовитися про гарантії прав українців у Польщі.

У червні-листопаді 1919 р. місто Кам'янець-Подільський було тимчасовим державним центром Директорії УНР. Тим часом польське населення, на підставі відновлення Польської держави, перестало довіряти УНР. Як було наголошено у газеті «Відродження», часто серед селян проводилась антиукраїнська пропаганда. Польські агітатори розповсюджували інформацію про те, що польське військо планує зайняти Поділля.

Стосунки поляків з урядовими структурами УНР пожвавилися після декларації Ради Міністрів від 19 серпня 1919 року, у якій всі національності України присягалися підтримати будівництво демократичної незалежності Республіки. У кінці серпня делегація поляків Поділля, в яку входили Я. Урбанський та С. Фліорчак, порушила клопотання перед проводом УНР про надання полякам України національно-персональної автономії і обіцяла підтримку української державності, також політику уряду і не допускати антиурядові агітації. Представники польського громадянства запевняли владу УНР, що коли полякам Поділля буде надана можливість організаційно оформитись, то вони відправлять делегацію до Польської Республіки, щоб

переконати Варшаву у необхідності порозуміння між Польщею та УНР [149, арк. 103–105].

Голова Ради Міністрів Ісаак Мазепа дав розпорядження адміністративним органам не чинити перешкод зборам польських громадян, якщо вони будуть дотримуватися вищесказаних умов. Щодо надання персонально-національної автономії, то уряд УНР не пішов на зустріч польській громаді, чекаючи унормування врегулювання статусу українців у Польщі.

У середині 1919 року польські підрозділи зайняли частину Поділля. Незважаючи на те, що польське військо прийшло у край як союзник УНР, фактично ж було встановлено окупаційний режим. Змінювалися українські владні структури, широко проводилися обшуки, реквізиції, арешти. Польське населення Поділля подало заяву Юзефу Пілсудському про входження Кам'янця до складу Польщі. Це спричинило антипольські настрої серед українського населення [181, арк. 5].

Попри все, поляки підтримували прагнення українців до самовизначення. Навряд чи це йшло від якогось альтруїзму польського населення чи їхньої надзвичайної відданості ідеям свободи та справедливості (хоча й це могло мати місце в умовах загального піднесення під час Української революції). Польські діячі усвідомлювали, що в українській державі (чи то незалежній, чи то автономній частині ширшої федерації) вони матимуть більший вплив на політичне чи економічне життя, аніж у російській багатонаціональній (а то й мононаціональній, коли б українці не були б визнані окремим етносом), але не федеративній державі. Тож поляки були щиро прихильними до української справи, виходячи із власних інтересів.

В усіх програмах всіх політичних партій національний фактор посідав провідне місце. Важливо зазначити, що всі програми проголошували повну рівність всіх громадян незалежно від національності, законодавчу охорону прав національних меншин, надання національним мовам державного характеру у місцях компактного проживання меншин. Практично всі партії, які відстоювали

автономію України, включали до своїх програм положення про право національно-персональної автономії для неукраїнського населення.

Суспільно-політичне життя німецької меншини також відзначалося певною динамічністю, хоча значно меншою порівняно з польською та єврейською меншинами Правобережжя. По-перше, у 1917 р. німців в правобережних губерніях проживало на 70% менше ніж на початку Першої світової війни. По-друге, російське командування Південно-Західного фронту було рішуче налаштоване проти репатріації колоністів та активно перешкоджало їхнім самостійним спробам повернутися на Правобережжя [446, с. 272–273].

Репресивні акції російських військових часто підтримувало місцеве населення, яке вже встигло зайняти або розграбувати землі і майно німців, а також шовіністично налаштована частина громадськості. Так, у другому випуску збірника «Німецьке зло» 1917 р., його редактор, командир загонів «червоної гвардії» М. Муравйов, як за часів самодержавства, закликав «закінчити перемогу на обох фронтах», тобто не тільки над Німеччиною «зовнішньою», а й Німеччиною «внутрішньою», маючи на увазі під останньою німецьке населення всієї Російської імперії [473, с. 44]. Таким чином, складне політичне становище, викликане боротьбою політичних інтересів, змушувало правобережних німців боротися за свої права.

На хвилі бурхливого розвитку демократичних процесів виник і став розвиватися рух німецької етнічної меншини за національно-культурну автономію. Спочатку він прийняв форму боротьби за скасування дискримінаційних заходів, здійснених російським урядом в роки Першої світової війни по відношенню до німецького населення, за ліквідацію їх негативних наслідків. Автономістський рух не був єдиним. Він мав кілька регіональних центрів і розвивався в регіонах в залежності від конкретної соціально-політичної обстановки. Таких центрів боротьби німецької етнічної меншини було три: в Саратові (лютий 1917 р.), Одесі (березень 1917 р.) та Москві (березень 1917 р.). Представники волинських німців взяли участь в московському конгресі 20–22 квітня 1917 р., на якому було утворено Головний комітет всеросійкої організації

німецьких громадян для представництва у Тимчасовому уряді в Петрограді. До його складу увійшли К. Ліндемманн (професор Київського університету в 1918–1921 рр.), Я. Пропп, А. Робертус [444, с. 253–255].

На початку Української революції німецька етнічна меншина Правобережжя, поряд із захистом майнових прав, істотно розширила свою громадську діяльність, домагаючись вирішення питань відродження самоврядування, рідних мови та культури, церковного життя. Проте роздробленість німецького національного руху не дозволила волинським німцям відстояти свої права та інтереси в 1917 р. Німецька етнічна меншина не змогла утворити жодну національну політичну партію, навідміну від євреїв та поляків. Що ж стосується виборів у волосні і повітові земства, то тут кандидати німців і менонітів домоглися свого обрання голосами виборців своїх поселень і в відповідних земських установах своїх волостей і повітів Волинської губернії відігравали важливу роль [444, с. 267].

Після повалення Тимчасового уряду і проголошення радянської влади у Росії – з листопада 1917 р. по лютий 1918 р. в Україні йшла боротьба радянських військ з озброєними силами УНР. У цей період процес експропріації у німецьких колоніях України прийняв масовий характер. Оскільки німецьке представництво в УЦР у 1917 р. було незначним – згідно доповіді мандатної комісії – одне місце від німців та одне від менонітів, тому головне право на національну самовизначеність німці почали відстоювати у період уряду П. Скоропадського [387, с. 28].

На початку Української революції можна відзначити діяльність такого представника німецької меншини, уродженця с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії, Федора Рудольфовича Штейнгеля. У березні 1917 р. він очолив Київський виконавчий комітет, а в серпні 1917 р. був призначений Центральною Радою генеральним секретарем торгівлі і промисловості УНР.

Після виходу Росії з Першої світової війни німецькі та австро-угорські війська у лютому 1918 р. окупували частину України, Білорусії, Прибалтики і Півдня Росії. В результаті захопленими виявилися і великі райони компактного проживання етнічних німців, насамперед на Правобережжі. Так, німецькі

колоністи опинилися в епіцентрі найважливіших військових зіткнень періоду Української революції, що згубно відбилося на їх життя і благополуччя.

Прихід окупаційних військ більшістю німецького населення України був сприйнятий як порятунок від складнощів часів революційної анархії. 21 березня 1918 німецьке командування видало наказ про повернення захоплених українськими селянами колоністських земель і майна. Представники волинських німців висловили бажання продовжувати проживати в Україні відповідно до закону про національно-персональну автономію [190, арк. 25–27].

29 квітня 1918 німецьке та австро-угорське вище керівництво, незадоволене політикою Центральної Ради, санкціонувало переворот і встановлення правління гетьмана П. Скоропадського. Проведені гетьманом заходи з організації внутрішньої політичної системи життя Української держави з схваленням були сприйняті німецьким населенням. Ряд активістів німецької етнічної меншини С. Гербель, А. Лігнау та інші зайняли важливі посади в державній адміністрації П. Скоропадського. Й. Вагнер став міністром праці, а Ф. Штейнгель був призначеним послом Української держави у Німеччині. Разом з іншими великими землевласниками німецькі колоністи, особливо з числа потерпілих від експропріації, взяли активну участь в акціях з ліквідації революційного руху в українських селах, які проводилися там окупаційними військами і гетьманськими збройними формуваннями. Така акція мала місце у губерніях Правобережної України [274, с. 16–17].

З літа 1918 р. німецьким населенням на Правобережжі були зроблені кроки по створенню власної збройної самооборони. Майже у кожній колонії на Волині були сформовані загони, що склалися з місцевих жителів. Значна допомога їм була надана командуванням німецьких і австрійських військ. У колонії було направлено велику кількість гвинтівок, кілька десятків кулеметів, а також боєприпаси і деяке інше спорядження. У ряді місцевостей, особливо в менонітських поселеннях, німецькі та австрійські військовослужбовці організовували навчання молодих колоністів військовій справі. У більшості ж колоній питаннями створення та підготовки загонів самооборони займалися

колоністи-фронтовики, що мали значний бойовий досвід Першої світової війни [387, с. 32].

Для координації дій було створено спеціальний центр – Німецький комітет. Лише протягом літа 1918 р. до Берліна було відправлено кілька делегацій, які вели переговори з урядовцями. Найактивнішими поборниками ідеї створення німецького протекторату були пастор Вінклер та колишній державний секретар у справах колоній Ф. фон Ліндеквіст. На їхню думку, в Україні, Південній Росії та Поволжі необхідно було створити «національно-територіальну автономію», яка могла б сконцентрувати близько 600 тис. етнічних німців. Агітація в колоніях мала надзвичайний успіх. Колоністи вірили у те, що питання про включення регіонів їхнього компактного проживання до нового утворення є вирішеною справою, а тому відмовлялися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді гетьмана [229, с. 228].

Варто відзначити, що уряд Німеччини не поспішав надавати німецьке підданство колоністам, незважаючи на їхнє етнічне походження [452, с. 193]. Тому з початку листопада 1918 року прискорився процес створення колоністських загонів, коли стали виразно проявлятися ознаки революційного розкладання в окупаційних військах Німеччини і Австро-Угорщини. Було зрозуміло, що незабаром вони покинуть Україну, а колоністи залишаться один на один з радикально налаштованими масами українського селянства, широко представленими на Київщині та Поділлі. У цей період велика увага була приділена питанням координації дій загонів самооборони у районах компактного проживання колоністів, оскільки колишній сумний досвід показав, що поодинці загін окремої колонії не у змозі протистояти таким численним і добре підготовленим у військовому відношенні силам більшовиків [293, с. 3–5].

19 листопада 1918 року український уряд затвердив правила організації самооборони у всіх німецьких колоніях України. Відповідно до них загальне керівництво самообороною покладалося на Союз колоністів [387, с. 29]. Таким чином гетьманат вирішив перекласти відповідальність за можливі наслідки

неминучих конфліктів між заможними німецькими колоністами та більшовицькими загонами.

Незважаючи на активну підтримку німцями-колоністами Добровольчої армії, певна шовіністично налаштована її частина аж ніяк не живила симпатій до колоністів. Реквізиції продовольства і конфіскація коней, примусова гужова повинність у колоніях були нерідко більш значними за масштабами, ніж у довколишніх українських селах [473, с. 45].

Правобережні німці також брали участь у місцевому самоуправлінні, яке проявилось у виборах до земських органів влади. Так, у Волинській губернії було обрано всього 36 земських гласних – з них 6 німців. У Київському губернському земстві з 60 осіб, усіх гласних, лише троє мали німецькі прізвища. З 82 гласних Подільського губернського земського зібрання 9 осіб були німцями, причому двоє з них були православними [444, с. 258].

Таким чином, німецька національна меншина Правобережжя у період УЦР зайняла вичікувальну позицію і не брала участі у політичних подіях, а з приходом до влади П. Скоропадського та окупацією України німецькими військами, німці пожвавилися, хоча й не були настільки активними як євреї та поляки. Після приходу до влади Директорії та відступу німецької армії більшість німців намагалися повернутися на етнічну батьківщину.

Суспільно-політичне життя чеських колоністів у період зміни урядів відзначалося, як і серед німців, не дуже високою активністю у період правління УНР, проте активним відстоюванням прав за правління П. Скоропадського. Завдяки чехам тогочасний уряд УНР хотів прискорити господарський розвиток одного з найвіддаленіших західних регіонів. Тому, розвиваючись на початковому етапі переважно під впливом економічних чинників, чеська еміграція на Волинь суттєво зросла внаслідок підтримки та заохочення з боку уряду.

Важливим морально-політичним чинником розвитку чехословако-українських відносин було те, що Україна у роки Першої світової війни відіграла, можливо, найбільш визначну роль в історії чехословацького національно-визвольного руху. У Київській губернії з 1916 р. засідало правління «Союзу

чехословацьких товариств у Росії». Тут проходили з'їзди його делегатів, знаходилося головне відділення Чехословацької Національної Ради (ЧСНР) – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони, які частково комплектувалися з волинських чехів [279, с. 45–49]. Командувач військами Київського воєнного округу К. Оберучев пропонував розпустити чеські добровольчі військові частини, оскільки їх наявність спонукала українців вимагати створення української армії [276, с. 240].

Також під Києвом дислокувались чеські легіони, які під Зборовим завдали рішучої поразки австрійським військам, взявши у полон 62 офіцерів, 3150 вояків, захопили 15 гармат та багато кулеметів. День битви під Зборовом (17–18 червня 1917 р.) у Чехословаччині вважався Днем армії [279, с. 61–65].

Переїзд відділення ЧСНР з Петрограда до Києва відбувся у зв'язку з стрімким поширення більшовицьких ідей, де після проголошення 7 листопада 1917 р. III Універсалу вся повнота влади перейшла до Центральної Ради. Однак і тут комуністична ідеологія отримала широку підтримку серед чеської меншини. Так, у грудні 1917 р. в Україні прихильників чеських соціал-демократів налічувалося близько 10 тис. чоловік [276, с. 250].

Чехи на Правобережній Україні з величезним натхненням сприйняли новину про Лютневу революцію і після перших же звісток про цю подію заявили про підтримку революції. Більш того, різні політичні групи почали змагатися в вираженні поваги до нової влади у Петрограді [276, с. 225]. А після того як Українська Центральна Рада була визнана російським Тимчасовим урядом як крайова влада в Україні, чехи уклали договір про статус чесько-словацьких військових формувань у Росії (а практично на Волині) із владою не лише петроградською, але й київською. Томаш Масарик (перший президент Чехословаччини у 1918–1935 рр.) підписав угоду з секретарем (міністром) міжнаціональних справ УНР Олександром Шульгиним (час на посаді грудень 1917 р. – 24 січня 1918 р.) про умови дислокації та постачання чехословацьких військ. Ідея самовизначення своїх народів, як один з компонентів їхньої політичної

ідеології, висувалася чеськими лідерами національного руху на перший план [276, с. 228].

Політичні погляди чеської громади на Волині, як і загалом на просторах колишньої Російської імперії, у 1917 р. розділилися на дві частини. Меншість підтримувала «демократичний чеський народ, який перебував в таборах», маючи на увазі борців за чеську державність, незалежно від їхнього місця проживання (тобто включно з чеською меншиною на Правобережжі). Більшість симпатизувала поглядам «шанувальників російської реакції в Києві» тобто правлінню «Союзу чехословацьких товариств у Росії» [276, с. 228]. Але поступово протягом 1918–1919 рр. Союз втрачав популярність. Правління і всі його ініціативи, з початком Української революції, втрачали підтримку як з боку земляків, так і урядових відомств. У такій ситуації вони підійшли до третього з'їзду Союзу чехословацьких товариств, який пройшов з 23 квітня по 1 травня в Київському університеті імені св. Володимира і Комерційному інституті.

Ініціативу в роботі з'їзду взяли на себе чеські військові і військовополонені (з яких було утворено чехословацький корпус). Так, уповноважені від війська були представлені 141 делегатом, полонені виставили 86 представників. Делегація колоністів становила меншість – 55 членів. Делегати від військовополонених представляли 335 об'єднань, в які було записано 22890 чехів і словаків. Товариств, які представляли колоністів, було 20. Загальна кількість їх членів становило 5127 осіб [276, с. 234].

В кінці грудня 1917 р. між ЧСНР і урядом УНР було укладено угоду, згідно з якою чесько-словацьке військо, що було до цього частиною російської армії, переходило в підпорядкування українській армії. Такі домовленості були продиктовані тим, що Центральна Рада проголосила курс на продовження війни з Австро-Угорщиною. Безумовно, подібна рішучість дозволяла чехам і словакам відновити боротьбу проти династії Габсбургів. У договорі також розглядався варіант «виходу УНР з положення воюючої сторони з Центральними державами». При таких обставинах чесько-словацькому війську надавалася можливість безперешкодно покинути межі України [276, с. 251–252].

У 1918 р. політичною причиною відступу чеського корпусу з України була небезпека атаки австрійським військом, яке базувалося на Поділлі. Одночасно було прийнято рішення про залишення Києва політичними лідерами, які входили до складу ЧСНР – Вацлавом Гірсою, Юрієм Клецандою, Прокопом Максою та іншими. Президія ЧСНР наприкінці лютого переїхала до Пирятина. У Києві залишилося тільки кілька її працівників на чолі з хорунжим Вацлавом Гоускою. 23 лютого розпочалася евакуація Першої Дивізії чехословацького корпусу з Бердичева. 24 лютого відбулися перші сутички з німцями біля Житомира. Впродовж наступних днів 28 лютого – 2 березня Київ мовчки спостерігав, як дивізія залишала місто під звуки чеських маршів.

З відходом чеського корпусу з території Правобережної України у березні 1918 р. активна діяльність чехословацьких товариств завмерла до жовтня. Кількість чехів і словаків значно зменшилася. Дехто з військовиків повернувся додому на Волинь. Чеські політичні діячі виїхали до Чехії також у березні, а у Києві залишилися лише ті з них, хто не схвалював курсу ЧСНР або був у конфлікті з його активними членами. Також залишився найвідоміший з волинських чехів Вацлав Вондрак, якого невдовзі заарештували. Також у Києві перебував Венцеслав Швіговський – редактор єдиної чеської газети, що виходила в Україні – «Cechoslovan». Він мав досить приязні стосунки з українцями [427, с. 275–277].

Чеські та словацькі політики небезпідставно побоювалися наслідків Брестського мирного договору для чехословацької громади в Україні. Перші репресії проти чехів і словаків розпочалися вже у березні. У першу чергу постраждали підприємці. Наприклад, В. Швеця – власника магазинів на Хрещатику, було позбавлено майна. Його скарга не тільки не була розглянута, а й спричинила до того, що самого підприємця було обвинувачено у більшовизмі. В. Швецю вдалося уникнути ув'язнення. Два місяці (від 2 липня до кінця серпня) був ув'язнений на Лук'янівці чільний діяч чеського суспільно-політичного руху в Україні доктор Вацлав Вондрак. Причиною арешту була його активна участь в організації Чеської дружини з колишніх військовополонених. При цьому доктору

Вондраку пощастило, що німці не віддали його австрійській владі. Після звільнення він переїхав до Новоросійська, де тоді формувалися частини Добровольчої армії, до складу яких увійшли чехословацькі загони. Чехословацьким діячам пощастило, що Київ підпорядковувався німецькій, а не австрійській адміністрації. Німці не дуже охоче віддавали колишніх мешканців чеських земель у руки австрійській поліції. Окрім того, у німецькій комендатурі, що була розташована на розі Хрещатика та Думської площі, чехи мали свою довірену особу – В. Сука, який вважався «правою рукою» лейтенанта Вахтля. У свою чергу у німецькій розвідці також служив офіцер польського походження, який охоче інформував чехів про те, кого з них шукає австрійська поліція.

Натомість, осінь 1918 р., у зв'язку із завершенням Першої світової війни, позначилася в Києві значним пожвавленням діяльності іноземців. 10 вересня відновилися збори усіх іноземних консулів, під час яких головою дипломатичного корпусу було обрано швейцарського консула Гаврила Енні. Попередній голова, грецький консул Гіппарі, внаслідок непорозумінь з місцевою владою мав залишити Київ [283, с. 82–85].

Пожвавилася кооперативна діяльність чехів і словаків. До Чехословацької кредитної спілки, яка не припиняла свою роботу впродовж цілого року і проіснувала до 1920 р., долучився Чеський кооператив, який став посередником поміж селянами та підприємцями, а згодом надавав підтримку броварям в Україні. Разом із цим було відкрито Чехословацьку торговельну палату. У Житомирі продовжила свою діяльність Чеська кредитно-ощадна спілка.

Можливість заснування чехословацького консульства у Києві розглядалася чеськими діячами вже у другій половині жовтня 1918 р. Більшість чехів вважали, що чеським консулом має бути обраний Войтех Амброж, колишній член Правління Союзу Чехо-словацьких Організацій на Русі. Його кандидатуру підтримували члени Чеської національно-господарської спілки. Протилежної думки дотримувалися в інших чеських колах у Києві. Одне з них було зосереджене навколо К. Клемпера, який зібрав біля себе колишніх полонених, молодих за віком людей [371, с. 85].

У 1918–1919 роках було створено нові військові відділи з чехів та словаків в Україні. Така ідея належала тим чехам, які були особливо близькі до росіян, згуртованих навколо генерала Антона Денікіна на Дону. Серед чехів були Ян Вольф, інженери Менцл, Тожичка, військові Кліх та Хитіл. Вони агітували по усій території Правобережжя за утворення чеських військових відділів з метою повалення Гетьманату Павла Скоропадського. За деякими даними, 1 листопада 1918 р. у кімнаті 24 готелю «Прага» вони утворили таємну чеську групу «Союз визволення Росії». Під час цієї зустрічі виявилось, що стародружинник Хитіл був висланий до Києва з Дону з метою зібрати чеських добровольців для армії генерала Алексеєва. Однак під час дискусії присутні все ж дійшли висновку, що краще створити чеську дружину в Україні для допомоги Антанті, а не росіянам [468, с. 7–9].

Перший наказ по Дніпровській чехословацькій національній дружині було віддано 17 листопада 1918 р. капітаном Грушкою. Його помічником став капітан Вішка, якого було звільнено з посади вже 27 листопада. До складу дружини зараховувалося 13 офіцерів, які служили у різних військових підрозділах: у Кубанській армії, 3-му Чесько-словацькому стрілецькому полку, в Австрійській армії, у 7-му, 42-му і 51-му Сибірському стрілецькому полках [468, с. 11–12].

Загалом, саме в етнічній структурі Волині сформувалася чеська етнічна група, яка вела активну політичну діяльність на Правобережжі. Політичний чехословацький рух підтримувався, у тій чи іншій мірі, урядами УНР та Гетьманату, що стало основою для формування майбутніх тісних міжнародних відносин України та Чеської Республіки.

Отже, політичні перетворення та боротьба за владу в Україні протягом 1917–1919 рр. пробудили національну свідомість не лише українців, але й національних меншин. Усі меншини Правобережжя – росіяни, євреї, поляки, чехи, німці та інші – взяли активну участь у громадському русі на загальнодержавному та місцевому рівнях. Вони сформували чимало партій та організацій, які рішуче відстоювати власні позицію та переконання, які часто відрізнялися і конфліктували один з одним. Проте не всі скористалися Законом про

національно-персональну автономію, наприклад – німці. Складна політична ситуація у більшій мірі викликала бажання серед польської, німецької та чеської нацменшин повернутися на етнічну батьківщину, ніж боротися за громадські та національні права на Правобережній Україні.

4.2 Громадсько-політична активність етнічних меншин із встановленням радянської влади в Україні

У період встановлення більшовицької влади помітним залишався громадсько-політичний рух національних меншин Правобережжя. Проте будь-яка громадська діяльність безпосередньо регламентувалася і контролювалася більшовиками.

Передусім, помітною була діяльність створених у 1920 р. відділів, підвідділів, секторів, секцій, бюро нацменшин при партійних комітетах. На Правобережжі регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Національні секції були складовою частиною підвідділу національних меншин при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою національних секцій обиралося губбюро. Питання роботи серед національних меншин були у полі зору не тільки губкому, але й служили предметом обговорення в осередках та загальних зборах [298, с. 143].

Особливу громадську активність проявляли національні меншини у більшовицьких аграрно-соціальних перетвореннях. У 20-і роки зростання продуктивності й товарності сільськогосподарського виробництва привело до урізноманітнення форм та розширення низової периферії кооперативних товариств національних меншин.

Формальне проголошення режиму сприяння розвитку селянської кооперації суперечило як генеральній меті соціалістичного усупільнення аграрної сфери, так і командно-адміністративним методам управління громадськими структурами з боку більшовицької держави, вело до нівелювання національних кооперативних

форм та ігнорування традиційних напрямків господарського життя сільської людності нацменшин. Розгортання воєнного комунізму у районах проживання етнічних меншин обумовлювалося політикою адміністративного тиску та державного терору, учасниками й заручниками якої виступали селянські громадські об'єднання [403, с. 137–143].

Одним із напрямків діяльності селянських громадських об'єднань національних меншин України проголошувалася їх участь у функціонуванні місцевих органів влади.

Відповідно за даними ЦДАВО України, політика щодо місцевих рад, здійснювана класовими спілками у районах із компактним проживанням селянства нацменшин, практично нічим не відрізнялася від лінії, яку проводили ці організації серед українського населення. Втілення у життя принципів радянського виборчого права офіційно покладалося на сільські виборчі комісії. Формально вони репрезентували усю сукупність сільських громадських об'єднань і обиралися на загальних зборах села. На практиці, відповідно до існуючих інструкцій, партосередки та Комітети незаможних селян (далі – КНС) рекомендували до складу виборчих комітетів лише лояльних режимові сільських активістів. Оскільки росіяни Правобережжя не відносили себе до національних меншин, тому й їхні погляди безпосередньо збігалися із проросійським громадським напрямком.

У 1920 році національні комуністичні групи у складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких та чеських відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культурно-просвітня робота. КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджала у колонії інструкторів, які використовували кожен можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські та культурно-просвітні теми. Зокрема, за період встановлення радянської влади на Правобережжі було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання.

Наприкінці 1919 – початку 1920 рр. на Правобережжі правлячою залишалася партія КП(б)У. Також діяли дві основні групи політичних партій. **Перша група** – це національно-комуністичні і прокомуністичні партії Українська комуністична парія (боротьбистів) і Українська комуністична парія (укапістів), а також Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), єврейський Бунд (Комфарбанд) та інші [287, с. 54–55].

Євсекції при парткомах КП(б)У почали працювати 1919 року з метою активної пропаганди серед єврейського населення комуністичної ідеології. 15 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У видав постанову про розпуск євсекцій, замінивши їх відповідними відділами при парткомах. Євсекції були звинувачені у відірваності від загальнопартійного життя, самотійному розв'язанні ними принципових кадрових питань, а Головне бюро євсекцій ЦК КП(б)У – у намаганні стати «політичним представником єврейського народу на Україні» [287, с. 57–58]. Проте це не завадило їм активно працювати у тому ж напрямку. Наприклад, у Вінниці 4 вересня 1921 р. на засіданні Євсекції Подільського Губкому було прийнято рішення про залучення євреїв, які знають рідну мову, на підприємства, де працює багато євреїв, з метою збереження та поширення єврейської мови [55, арк. 4]. А 27–30 листопада 1921 р. з ініціативи Євсекції у Вінниці пройшла Перша загальноміська безпартійна конференція єврейських робітників у складі: сіоністів – 5 осіб; Поалей-Ціону – 4; меншовиків – 13, туди ж увійшли представники Бунду, об'єднаних соціалістів та есдеків; комуністична фракція склала більшість – 180 [56, арк. 2]. Праві політичні партії – УСДРП, УПСР та інші змушені були емігрувати й діяти за кордоном.

Друга група – це організації загальноросійських партій меншовиків та есерів. Тому ліквідація багатопартійності в Україні здійснювалася за двома основними напрямками: по-перше, це поглинання національно-комуністичних партій і, по-друге, ліквідація меншовиків та есерів.

У липні 1920 р. до КП(б)У увійшла і УПЛСР (борьбистів), яка була досить чисельною (нараховувала тоді 7,7 тис. осіб, здебільшого російської національності) і впливовою серед російського лівого селянства і трударів східної

та Правобережної України. Дана партія активно боролася проти Гетьманату, Директорії та Денікінщини. Вона активно співпрацювала з більшовиками, її представники брали участь у роботах I – III Всеукраїнських з'їздів Рад, входили до складу українських радянських урядів та інших органів влади. Тому у партії виникла міцна ліва течія, яка значно перевищувала правих, а ЦК партії боротьбистів майже цілком складався з лівих, як, наприклад, росіяни М. Алгасов, М. Алексєєв, В. Качинський, Є. Терлецький та інші. Тому після входження до КП(б)У партії боротьбистів вони самі ж вирішили, що тепер «настав і наш час, і нам потрібно тепер вирішувати питання про об'єднання з більшовиками».

Єврейська меншина утвердження більшовицької влади у 20-х рр. сприймала далеко неоднозначно. Вже відома на той час стратегія більшовиків на викорінення релігії, у тому числі юдаїзму, червоний терор проти рабинів, єврейських партій соціалістичного спрямування, нарешті, запровадження воєнного комунізму, який, поряд із конфіскаціями хліба у селян, передбачав безоглядну націоналізацію промислових підприємств, торгівлі й навіть ремісництва, – все це не створювало бодай більш-менш сприятливих умов для нормалізації життя єврейської громади. Саме тому маси євреїв, більшість яких до того ж іще не отямилась від пережитих погромів, прагнули чим скоріше покинути підпорядковану більшовикам частину Правобережної України, сподіваючись на кращу долю в еміграції. Протягом 1920–1921 рр. з Київської, Волинської та Подільської губерній виїхали за кордон близько 200 тис. євреїв [395, с. 136–138]. Громадсько-політична активність єврейської меншини придушувалася та контролювалася. Натомість, після масової втечі, з ініціативи євсекцій при ЦК РКП (б) радянський уряд не вжив термінових адміністративних заходів для штучного звуження еміграційного потоку, примусово повертаючи на місця попереднього проживання тих, хто не міг довести, що має офіційно визнані радянською владою підстави для еміграції.

Ситуацію із конфліктами між більшовиками та євреями не покращувало і те, що комуністична партія створила у 1918 р. спеціальний Єврейський комісаріат (Євком) і Єврейську секцію (Євсекція) при Центральному Комітеті. Основу їх складали єврейські комуністи, а у числі головних цілей діяльності цих структур і

десятків їх місцевих відділень на Правобережжі не значилося ні представництво єврейського населення, ні полегшення його долі. У даному випадку вони намагалися монополізувати право на політичну діяльність у правобережних губерніях, використовуючи приклад рад, що монополізували в ім'я пролетарської диктатури право на національну політику [287, с. 43].

Лідери Євсекцій вважали за необхідне встановити контроль над ухваленням будь-яких рішень, що стосуються єврейського населення. Реалізація цих цілей приводила до фактичної поразки інших партій, що претендували на підтримку єврейської національної меншини на Правобережній Україні.

До початку 1921 р. майже всі єврейські соціалістичні партії («Об'єднані єврейські соціалісти», «Бунд» і «Поалей Ціон») опинилися у розколі, не витримавши тиску як зсередини, так і ззовні – з боку комуністів. Згодом ті члени цих організацій, які орієнтувалися на комуністів, вступали у комуністичну партію та її Євсекцію. У тих же, хто виражав незгоду з владою, залишався вибір – або залишити політичну діяльність, або піти у підпілля [287, с. 83–84]. Зміни у національній політиці сприяли зростанню відчуття маргіналізації у євреїв.

24 червня 1919 р. у Києві, за адресою вул. Хрещатик 36, кв. 3 було утворено «Товариство вивчення історії єврейського робочого руху і революційно-соціальних течій в єврействі». До складу президії ввійшли: Я. Литвак, М. Зільберфарб та М. Рафес [195, арк. 3].

1921 року легальною політичною організацією на Волині, Київщині та Поділлі залишалася Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон» (ЄКП ПЦ), яка виступала за створення єврейської пролетарської нації шляхом колонізації Палестини; конструювання органів єврейського пролетарського самоврядування з соціальних і культурних питань – єврейських робітничих рад; створення єдиного плану єврейського комуністичного будівництва; організацію особливої єврейської пролетарської самооборони [333, с. 124]. Один із членів Поалей-Ціону, Райхман, наголошував, що «не час критикувати радянську владу» та проголосив декларацію партії, в якій розробив вимоги для організації єврейських «советов» [196, арк. 3 зв.].

Також у першій половині 20-х років в Україні діяла сіоністська соціалістична федерація «Дройр» («Свобода»), яка прагнула об'єднати всі молодіжні єврейські організації в єдиний союз сіоністсько-соціалістичної молоді. Її центр знаходився у Варшаві, а відділення були створені і діяли у Подільській, Волинській, Київській та інших губерніях. Вона мала свою газету під назвою «Революційна думка». Діяла також організація «Гашомер гацоїр». Вона об'єднувала єврейську молодь віком від восьми до 21 року та мала не тільки сіоністський, але й спортивно-скаутський характер. Усього в УСРР у цих організаціях налічувалося понад 8 тисяч членів «червоного» і 2–3 тисячі «біло-блакитного» Гашомеру [247, с. 236].

Натомість сіоністським політичним партіям відстоювати інтереси єврейських мас було складніше, адже вони діяли напівлегально. Найбільш впливовими сіоністськими об'єднаннями були Сіоністська соціалістична партія (ССП) та Сіоністська трудова партія «Цейрей Ціон» (СТП ЦЦ).

Сіоністсько-соціалістична партія утворилася у 1920 р. у результаті від'єднання частини активістів сіоністської трудової партії. Вона визнавала класову боротьбу, проте тільки у рамках парламентаризму. Як і інші, ця партія також мала утаємничений характер, члени якої, подібно до СТП, у своїй роботі користувалися прізвиськами, шифрували листи. Їхнім друкованим органом була «Сіоністсько-Соціалістична думка». На думку ДПУ, це була найбільш стійка, активна та небезпечна політична організація серед всього сіоністського руху на Україні.

Особливе політичне забарвлення мала організація Югенд, яка об'єднувала сіоністсько-соціалістичну молодь і пропагувала соціалістичні ідеї серед єврейської молоді та намагалася у них виховувати національну самосвідомість. Вона здійснювала роботу у галузі економіки, зокрема нею створювалися виробничі артілі, здійснювалася співпраця у цьому напрямку із сіоністською організацією Гехалуц* [456, с. 278–279].

* Гехалуц – міжнародна сіоністська організація створена Йосипом Трумпельдорфом у січні 1919 р. з метою підготовки єврейської молоді до переселення у Палестину.

Важливим елементом громадського життя єврейської національної меншини у 1920–1921 рр. була їхня самооборонна організація. Самооборони створювалися у всіх малих та великих містечках Правобережжя. Радянській владі не подобалася певна самостійність загонів єврейської самооборони, які до того ж начебто фінансувалися виключно єврейською буржуазією. На думку комуністичної партії, справу потрібно було здійснювати виключно під її контролем [394, с. 38–39].

Відповідно у січні 1921 року політбюро ЦК КП(б)У висловилося за ліквідацію громадських загонів єврейської самооборони, які були створені за національною, а не класовою ознакою. Не були враховані заперечення навіть голови РНК Х. Раковського, який доводив, що організація самооборони з дотриманням усіх гарантій класової ознаки у містечках, де раніше відбувалися погроми, на ближчий період є абсолютно потрібною. Містечкові комуністи також виступали проти ліквідації єврейських загонів [32, арк. 225–227]. Єврейське населення Правобережної України в умовах важкого економічного становища часто об'єднувалися задля збереження усталеного соціально-побутового становища.

Загалом, більшовики приділили значну увагу громадсько-політичній діяльності євреїв та поляків, оскільки вони становили більшість серед меншин Правобережжя.

Наприклад, часто неправдиву інформацію відносно польської національної меншини подавала газета «Більшовик» (березень 1920 р.). Видання наголошувало на «звірствах польських легіонерів»: «Легіонери у час свого невдалого наступу робили страшенні звірства. Так, в одному селі за те, що знайшлося 4 червоноармійці, вбили 14 селян і знайдених червоноармійців. Також вбивали червоноармійців, вириваючи очі та інші частини тіла. Було також багато грабунків» [251].

У іншій статті «Польські комуністи на Волині» наголошувалося: «У 1920 році у Житомирі було утворено польське бюро пропаганди та агітації, яке керує

пропагандою серед польської людяності українських сіл. Розповсюджується комуністична література, відкриваються читальні» [251].

Для проведення політики залучення польського населення для будівництва соціалізму радянською владою в УСРР створювався партійно-адміністративний апарат. У квітні 1921 року почав діяти відділ з національних справ при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР, а у серпні – Рада національностей при Народному комісаріаті освіти УСРР.

У 1921 р. було прийнято Положення про національні секції при партійних комітетах КП(б)У, підписане Ф. Коном й І. Куликом, у якому говорилося: «Для ведення агітації і пропаганди серед робітників і трудящих національних меншостей, для розробки і постановки перед партією і радянськими органами питання партійного і радянського будівництва, у рамках партійних постанов, які впливають з побутових та культурних особливостей цих мас, і для виконання спеціальних завдань партійних органів можуть створюватися при організаціях КП(б)У секції національних меншостей» [302, с. 74].

Зокрема, при ЦК КП(б)У в 1921 році було створено Польське бюро, яке функціонувало до 1931 р. До його складу входили С. Конарський (завідуючий), Ф. Матушевський, Е. Свіонтек, Б. Рапорт, М. Свіонтек, І. Лонштейн. Діяли польські бюро при губернських партійних комітетах, зокрема, при Волинському і Подільському [302, с. 77].

У містечках засновувалися відділи польбюро, зокрема у Жмеринці, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Могильові-Подільському, Новій Ушиці, Летичеві. Так, згідно звіту завідуючого відділом польбюро у Жмеринці Г. Григоровича влітку 1921 р., агітробота серед поляків була проведена успішно. А 20 липня 1921 р. поляки-біженці влаштували прощальний мітинг та відправилися до Польщі з лозунгами «Слава Революції» [54, арк. 7].

Також у листопаді 1921 р. у Москві на третій конференції комуністів-поляків було прийняте рішення про відрядження комуністичних кадрів, які володіють польською мовою на Правобережну Україну, для проведення радянської пропагандистської роботи серед польського населення. У таємних

циркулярах Польбюро давалася вказівка його місцевим підрозділам стежити за поведінкою польського населення та повідомляти про «всілякі контрреволюційні прояви на місцях».

Водночас, серед польського населення Волинської губернії, насильно вводився декрет про націоналізацію підприємств та іншої нерухомості й передачу їх у власність раднаргоспу (радянському народному господарству). Заводи, майстерні, склади, транспорт, готелі, магазини, валюта, банки, житло тощо стали власністю держави. Ревком успішно приступив до обліку націоналізованих багатств. На повний розмах чинила свої розправи ВНК (Всеросійська надзвичайна комісія). 6 листопада 1920 р. був розстріляний росіянин, комендант селянського повстання у липні 1919 р. проти більшовиків у Новограді-Волинському М. Модестов, якому тоді вдалося зупинити погроми євреїв [388, с. 285].

Після встановлення радянського режиму поляків, що підозрювались у симпатії та участі у повстанському русі, у поході військ Ю. Пілсудського на Київ 1920 р., у діяльності Польської організації військової, грабували, відправляли до таборів примусових робіт, піддавали репресіям [455, с. 75]. Саме тому часто жителі Поділля та Волині зверталися до польської армії з метою введення військ до їхніх губерній. Частина мешканців Проскурівського та кількох інших сусідніх повітів звернулася до уряду Польщі з проханням ввести Військо Польське на територію Поділля для захисту життя і спокою людей. Причиною такого прохання стало те, що «більшовики в Україні підживлюють полум'я ненависті до поляків, з допомогою листівок почали чинити наклепи на Антанту та Військо Польське, приписуючи польським жовнірам знущання над українцями у зайнятій поляками Східній Галичині, проголошуючи розплату цілому польському роду. Було вбито власника 120-моргового маєтку Буяльського в Янові коло Базалії. У Лишувці неподалік Купелю січовики жорстоко замордували земського обивателя Фелікса Мінкевича. Польська мова, польська школа, поляки-урядники, одним словом все, що польське, піддається невтомному переслідуванню» [388, с. 305–307].

На відміну від єврейських партій, чеський та німецький громадський рух на Правобережжі мав свої складнощі. Євреї в основному проживали у містах та містечках і були більш активними у суспільному житті, ніж інші національні меншини, які переважно були сільськими жителями. Територія мешкання різних етносів мала неабиякий вплив на характер їх громадських позицій [393, с. 19].

У національних німецьких та чеських селах існували традиційні організації, які мали релігійне забарвлення і функціонували виключно у територіальних межах окремого населеного пункту та не мали ніякого централізованого управління. Німецька молодь майже не брала участі у громадському житті, не діяла жодна партійна, комсомольська або піонерська організації, проте у трьох губерніях Правобережжя виписувалося 9 національних газет. Також були виявлені дві консервативні релігійні організації – «Марієнкіндер» та «Орденсвейбер» [385, с. 186]. До складу першої організації входили різні за соціальним станом дівчата: доньки бідняків та заможних селян. За статутом, їм заборонялося ходити на вечірки, театральні вистави, зустрічатися з хлопцями до шлюбу. В іншій організації «Орденсвейбер» (Орден монахів-францисканців) необхідно було суворо дотримуватися канонів католицької віри, проводити вільний час у постах та молитвах.

Серед чеських громадських організацій на Волині були пожежна бригада (Ochotnicza Straż Pożarna), «Sokol», Сільськогосподарське товариство (Towarzystwo Rolnicze) та інші. Саме за їх сприяння чехи й видавали власні журнали. Розгорнули свою діяльність і «Чехословацьке народне об'єднання» (ЧНО), «Чеська матица шкільна» (ЧМШ) [414, с. 55]. Головною ідеєю громадських організацій було підтримання економічних та культурних зв'язків представників чеської національної общини на Волині. Такі організації радянським керівництвом визнавалися як ворожі, що складаються із куркульсько-клерикального елементу і не мають права на існування.

Попри все, чеська етнічна меншина продовжувала підтримувати культурні зв'язки на Правобережжі. 1 серпня 1921 р. з ініціативи чехословацького відділення Волинського губернського комітету (більшовиків) був скликаний

Перший з'їзд чеських колоністів Волині. З'їзд проходив у Селянському будинку у м. Житомирі. Делегатами були представники від селищ (1 делегат від 200 мешканців) та члени Комітету незаможників. Члени Комнезаму виявилися найактивнішою групою, але серед промовців було й декілька представників інтелігенції.

Більшість чеських колоністів Правобережної України не підтримували новий більшовицький уряд. Це доводять численні доповіді ЦК Чеської комуністичної групи. Наприклад, у повідомленні від 24 червня 1919 р. зазначено, що колонія «Чеських Сміхів» абсолютно налаштована проти радянської влади. Також зазначено, що більшість «буржуазних елементів», які не виїхали до Чехії, залишилися в Крошні і Житомирі [28, арк. 2–6].

Таким чином, із приходом більшовиків на політичній арені Правобережної України продовжували свою діяльність російські та єврейські громадські організації, частково чи повністю злившись із компартією. Суттєво знизилася активність громадського руху поляків у зв'язку з еміграцією та ворожою політикою радянської влади. Німці та чехи, які ще з 1917 р. не охоче брали участь у революційних перегонах, а ті, хто не змогли виїхати з України, взагалі майже припинили громадську діяльність та обмежилися вирішенням проблем виключно місцевого характеру.

Висновок до розділу:

1. У громадсько-політичному русі Правобережжя у період Української революції найбільш активними були євреї та поляки. У Центральній Раді було понад 15% єврейських та 20% польських представників. Єврейські партії – Бунд, ЄСДРП ПЦ, Сіоністи, ОЄСРП, Єврейське демократичне об'єднання та польські об'єднання – польське коло, Соціалістична польська партія підтримували прагнення України до автономії, проте передусім враховували власні територіальні та національні інтереси. Усі національні меншини Правобережної України у добу Української революції брали активну участь у місцевому самоуправлінні.

Зміна урядів в Україні протягом 1917–1919 рр. не послабила політичну активність національних меншин Правобережжя. Офіційно скасовані національні свободи не завадили національним меншинам Правобережжя брати активну участь у громадсько-політичному житті України. Державні посади за часів гетьманату, разом з українцями, обіймали росіяни, поляки, німці та євреї.

Директорія УНР відновила скасовані національні свободи та закон про національно-персональну автономію національних меншин, проте не змогла їх гарантувати. Правобережною Україною прокотилася низка єврейських погромів, були пограбовані польські маєтки. Суттєвих збитків було завдано більшовицькими та денікінськими окупантами. Це призвело до послаблення громадського руху більшості національних меншин Правобережжя та викликало серед них бажання виїхати до етнічної батьківщини. Тільки єврейські партії та громадські організації продовжували свою активну діяльність.

2. Починаючи з другої половини 1920 року політичні партії та громадські діячі етнічних меншин на Правобережжі були змушені коригувати свої політичні програми та пристосовуватися до нових суспільно-політичних умов, викликаних в зв'язку з встановленням радянської влади в Україні. Незважаючи на деяку приналежність до більшовицького руху євреїв та поляків, вибори до рад здійснювалися методами жорсткого тиску нового режиму і велися в інтересах держави. Прояви вільної політичної думки та створення нових партій заборонялися на основі розгалуженого партійного та репресивного апарату, зокрема у правобережних губерніях. Найдієвішими єврейськими партіями та організаціями у період встановлення радянської влади були Сіоністська соціалістична партія (ССП), Сіоністська трудова партія «Цейрей Ціон» (СТП ЦЦ), Євсекція, «Об'єднані єврейські соціалісти», «Комфербанд», «Бунд» і Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон», утворена в серпні 1919 р. Деякі з них, наприклад Бунд, самоліквідувалися ще у 1921 р. Польські, німецькі, чеські організації починаючи з 1919 р. були змушені пристосовуватися до складних умов існування, а російські злилися із домінуючим більшовицьким рухом.

РОЗДІЛ 5

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

5.1 Культура та освіта етнічних меншин в 1917–1919 рр.

Після Лютневої революції благотворний вплив на розвиток освіти та стан культури етнічних меншин у Волинській, Київській та Подільській губерніях зробила українська влада. 1917 року у Києві відбулася нарада у справі організації народної освіти. У ній взяли участь 141 делегат з правом вирішального голосу. На нараді були представники різних народів України – українці, росіяни, поляки, євреї та інші. Відповідно до Третього Універсалу органи місцевого самоврядування мали визначати історію заснування навчального закладу, капітали школи, інвентар, національний склад учнів.

Насамперед міністерство народної освіти УНР, ґрунтуючись на законі про встановлення української державної мови, запровадило у всіх школах України українську мову, а російська допускалася тимчасово і лише з дозволу органів освіти [382, с. 28–30].

Статус російської мови кардинально змінився. Уряд УНР відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, у них також російська мова замінювалася на українську.

Тож закономірно, що і українська державність, і рішучий курс на українізацію суспільного життя сприймалися російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливлювало самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і відповідно ідея національно-персональної автономії не викликала у них особливого інтересу як інституція придатна лише для малих або підлеглих народів.

Директорія послідовно, наскільки дозволяла політична ситуація, здійснювала політику національних пріоритетів, довівши їх (хоча і на нетривалий період) до апогею, порівнюючи з попереднім періодом Української революції. Закон від 1 січня 1919 р. встановлював українську державну мову і її повсюдне запровадження, тим самим витісняючи російську мову. Особливо гостре невдоволення росіян викликали відповідні заходи в галузі освіти [271, с. 170].

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед міністерство народної освіти, вдавалися і до «силових методів», таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом у них на україномовне викладання всіх предметів [299, с. 82–83]. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидій від держави.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою. Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити у короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Тому такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин і особливо російської.

Проте незважаючи на українізацію кількості російських шкіл та училищ на Волині у 1918–1919 рр. зросла. Загальна їх кількість у повітах виглядала наступним чином: Новоград-Волинський – 23; Овруцький – 16; Заславський – 22; Старокостянтинівський – 24; Кременецький – 25; Рівненський – 18; Острозький – 13; Луцький – 22; Ковельський – 26; Дубенський – 19; Володимир-Волинський – 23; Житомирський – 31 [241, с. 92–94].

На перших позиціях освітнього розвитку на Правобережжі стояла єврейська національна меншина. Тільки Житомирська Талмуд-Тора у червні 1917 р. нараховувала понад 400 учнів [69, арк. 227].

Попри обов'язкове вивчення української мови, влада зберегла право кожної нації у межах цілісної держави розвивати свою культуру. Освітнє відомство Української Держави лише корегувало діяльність освітніх закладів національних меншин. Активно розбудовувалася національна освіта єврейської общини в Україні як зусиллями держави, так і єврейськими організаціями, які влітку 1918 р. утворили Єврейську культурну лігу. Її засновниками були Н. Майзель, М. Зільберфарб, І. Добрушин та інші [184, арк. 49–52].

Єврейська культурна ліга планувала створення національної бібліотеки, художнього театру, видавництва, відкриття музеїв та освітніх закладів. Крім того, передбачалось створення Єврейського культурного фонду пам'яті Менделе Мойхера-Сфоріма, Іцхока-Лейбуша Переца і Шолом-Алейхема. До складу правління Єврейської культурної ліги увійшли Д. Бергельсон та М. Літваков. Для вступу до організації необхідні були лише згода з її засадами та сплата внесків. Ліга засновувала дитсадки, проводила музичні та літературні вечори, диспути, художні та книжкові виставки, мала свої видання. За її підтримки відкрилися єврейські гімназії у ряді населених пунктів Київщини, Волині та Поділля [457, с. 267–269].

Не залишалися осторонь справи розбудови національної освіти і державні інституції. Уряд Української Держави профінансував роботу ряду єврейських гімназій, семінарій, учительських курсів, загальноосвітніх шкіл. Держава взяла на себе видання відповідної навчальної літератури, методичне забезпечення шкіл. Як результат, наприкінці 1918 р. в Україні діяло близько 2,8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, закладах освіти, декілька десятків технічних училищ, п'ять єврейських учительських семінарій [311, с. 16–18].

Незважаючи на надзвичайну слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні й правові умови життя єврейської спільноти через

початкові релігійні заклади – хедери, талмуд-тори, державні та приватні училища – пройшли багато дітей-євреїв, які стали рабинами, проповідниками, громадськими діячами та просто освіченими людьми. Але міністерські початкові школи не стали тими навчальними закладами, які б могли задовольнити у повній мірі потреби єврейського населення в одержанні початкової освіти.

Єврейські освітяни на Правобережжі проявили неабияку організованість та громадську активність. Волинська губернська спілка учителів-євреїв у Житомирі відверто висловлювала свою прихильність до Тимчасового уряду та свобод, проголошених Лютневою демократичною революцією. Спілка, взявши курс на вільний розвиток єврейської національної школи, влаштовувала національні каси взаємодопомоги, лікарні, санаторії, учительські дома, бібліотеки, курси, лекції з педагогіки і правознавства [70, арк. 22–24].

Протягом 1918 року на території Волинської, Подільської та Київської губерній навчалось відповідно 3059, 2829, 5651 єврейських учнів [7, арк. 135, 153, 170–171]. Для культурного розвитку євреїв саме Волинської губернії важливе значення мала система початкових шкіл. Вона складалася з хедерів, талмуд-тор, суботніх і молитовних шкіл, приватних і казенних навчальних закладів [266, с. 16–18].

Навчаючи загальноосвітнім предметам, вчителі прилучали до надбань світової культури, науки єврейських юнаків з найбільш бідних сімей та сиріт. У 1917–1919 роках це були випускники Віленського єврейського вчительського інституту, Віленського та Житомирського рабинського училищ, випускники гімназій та інших державних та приватних навчальних закладів. З'явилися перші загальноосвітні навчальні заклади для дівчат. Випускники цих училищ, роз'їхавшись по всій території колишньої Російської імперії, зробили значний внесок у справу подальшого розвитку єврейської освіти. Навчальні початкові заклади отримали спеціалістів, які мали досить ґрунтовну підготовку для навчальної та культурно-освітньої діяльності. Ці училища стали центрами єврейського просвітництва містечок Волині, де єврейська спільнота проживала у

надзвичайно важких соціально-економічних та суспільно-політичних умовах [7, арк. 165, 178].

В світлі ідей Гаскалі* багато молодих єврейських юнаків і дівчат бажали навчатися, але навчальних закладів було недостатньо. Царська влада перешкоджала розвитку єврейської освіти, встановлюючи жорсткі правила при відкритті нових освітніх приватних установ. Вони стали невід'ємною складовою системи єврейської освіти [312, 34–37]. Натомість у роки Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, незважаючи на революційні події, єврейська освіта на Правобережжі нарешті почала вільно розвиватися. Наприклад Уманський єврейський учнівський клуб безперешкодно організовував спектаклі і концерти протягом січня 1917 р. – квітня 1920 р. до приходу радянської влади [38, арк. 1–3, 20–24].

Незважаючи на скасування національно-персональної автономії гетьманською владою, культурно-освітній розвиток єврейської етнічної меншини не зазнав перешкод. Вільно діяли «Центральне бюро єврейського демократичного союзу учителів України» та «Культур Ліга» [194, арк. 24–26, 152–153].

У 1919 р. при Всеукраїнській академії наук була створена Єврейська історико-археографічна комісія. Ініціаторами її утворення стала група єврейських істориків Києва, які звернулися до Президії ВУАН із пропозицією організації єврейського відділу для систематичного і планового вивчення єврейської історії та культури. До її складу увійшли В. Дінабург, Я. Ізраїльсон, А. Каган, І. Галант. У зв'язку зі складним політичним становищем на початку 1920-х рр. комісія майже припинила своє існування і в її складі залишився тільки І. Галант, продовжуючи вивчати історію євреїв України [296, с. 122–123].

Загалом, єврейська община відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку освітнього рівня населення Правобережжя. Саме навчальні заклади, створені єврейською національною меншиною, стали регулюючим фактором рівноправного здобуття початкової, середньої та вищої освіти в Україні. З

* Гаскала – єврейський просвітницький рух, який виник у XVIII ст. у Західній Європі, ідейним напрямком якого було прийняття єврейським суспільством цінностей Просвітництва, інтеграцію у західноєвропейське суспільство та поширення світських наук.

початком Української революції, незважаючи на всі проблеми у галузі освіти, єврейська національна меншина досягла значних успіхів у галузі культури. Євреї взяли участь у заснуванні Державного Українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Української національної бібліотеки, Української Академії Наук, Українського театру драми та опери та іншого.

Не поступалися євреям у бажанні розвиватися та здобувати освіту представники польської національної меншини на Правобережній Україні. Отримавши офіційне право на національну освіту, поляки, не гаючи часу, одразу ж почали розширювати мережу національних шкіл у Київській, Подільській та Волинській губерніях [142, арк. 1–3; 143, арк. 2–7].

Вже в березні 1917 року під час Першого відкритого з'їзду кола польських жінок у Вінниці лідер культурно-просвітницької організації «Польської Мацежи» Л. Ярошинська активно виступила за підтримку освітньої акції серед місцевого польського населення й поширення мережі польських шкіл [164, арк. 3]. Завдяки свободам, гарантованим Українською Центральною Радою, «Польській Мацежі» вдалося відкрити нові польські школи у Києві, Білій Церкві, Умані, Липовці, Бердичеві та інших містах та містечках Правобережжя [21, арк. 2; 22, арк. 2–3; 23, арк. 5–8; 24, арк. 3–4; 25, арк. 1].

На жаль спільною рисою польських освітніх закладів було мале фінансування. Це ж стосувалося і польських гімназій у Здолбунові і Вінниці [131, арк. 3; 132, арк. 1–4]. Керівники навчальних закладів були змушені неодноразово звертатися за допомогою до українського уряду та польських громадських організацій. У більшій мірі такі клопотання давали бажаний результат [26, арк. 6–8; 27, арк. 7–10].

Відносно польської національної меншини, то гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. значною мірою завадив виконання програми культурно-освітнього відродження, хоча деякі департаменти та відділи Генерального Секретаріату з польських справ, офіційно ліквідованого лише у липні 1918 р., але за інерцією функціонували і далі [19, арк. 9–11; 20, арк. 23, 53].

За умов, коли гетьманський уряд згорнув політичні і громадянські свободи, діяльність політичних партій і громадських об'єднань, у тому числі товариств національних меншин, скасував правові акти, ухвалені Центральною Радою, національно-культурне відродження польської меншини все ж таки продовжувало користуватися державною підтримкою. До цієї справи також долучилася громадськість, насамперед культурно-освітнє товариство «Мати Польська» з філіями у ряді міст України, очолюване Ю. Айджейовським. Підтримкою середніх шкіл у Києві опікувалося відповідне громадське об'єднання – «Польське товариство з питань середньої школи» [407, с. 147–150].

Гетьманат не чинив перешкод розгортанню польського культурно-освітнього і тим більше релігійного життя. У Києві і надалі функціонував польський департамент освіти, працювала польська жіноча гімназія, 8 середніх шкіл, Вищий університетський колегіум із гуманітарним і природничо-математичним відділенням [147, арк. 20–24]. У деяких містах створювалися Польські народні доми (клуби), на осінь 1918 р. діяло 2 польські театри [134, арк. 53–55]. Важливе значення мав підписаний П. Скоропадським закон «Про віру», яким православ'я хоч і визнавалося головною релігією, але всім іншим конфесіям, у тому числі римо-католикам, надавалося право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами. Усе це сприяло самовизначенню та консолідації польської громади. До того ж, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримала економічну політику П. Скоропадського та його закони на захист приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації» [475, с. 265–268].

На перших порах гетьман користувався підтримкою з боку «Землян» – об'єднання польських поміщиків, раду якого очолював колишній начальник Заамурської залізниці генерал М. Хорват, але воно негативно поставилося до задуманої гетьманським урядом аграрної реформи, що передбачала створення численного прошарку селян-середняків шляхом викупу землі у великих маєтків. Незадоволення лідерів польських товариств викликали заходи зовнішньополітичного відомства уряду П. Скоропадського щодо включення на

основі Берестейського договору Холмщини та Підляшшя до складу України [478, с. 305–308].

Стан польського шкільництва у роки Української революції мав певні труднощі, особливо на Поділлі. Впродовж 1918–1921 років лише у Кам'янецькому повіті число польських шкіл зменшилося втричі – із 59 у 1918 році до 19, учнів – майже вчетверо (з понад 4 тисяч до 1050 учнів), а учителів з 99 до 62. Спочатку головними причинами масового скорочення мережі польських шкіл на Поділлі були нестача вчителів, більшість з яких, побоюючись репресій, виїхала до Польщі та відсутність коштів на ремонт приміщень і утримання школи. Ліквідації підлягали, у першу чергу, парафіяльні католицькі школи, а з програми навчання було цілковито виключено релігію [130, арк. 23; 137, арк. 36; 169, арк. 42–43].

Разом зі шкільними закладами на Правобережжі діяли також польські культурні товариства та організації. Серед них найвідомішими були: Християнське католицьке товариство трудящих жінок «Здвигня», «Союз польських жіночих товариств Волині», «Польське співоче товариство «Лютня» та «Союз польських учителів Волині» [268, с. 34–37].

Християнське католицьке товариство трудящих жінок «Здвигня» було створене 1907 року. Станом на 1917 рік воно нараховувало 140 членів. Головою товариства було обрано М. Курманович [70, арк. 451–457]. Основною метою організації було підвищення освітнього й професійного рівня своїх членів та сприяння покращувати матеріальні умови їх життя. Для досягнення цієї мети товариство організовувало загальноосвітні бесіди й курси, засновувало бібліотеки та читальні; сприяло професійній освіті співробітниць, опікувалося особами молодшими 18 років, які потребували матеріальної та моральної підтримки; сприяло пошуку роботи, влаштовуючи для цього власні бюро; відкривало майстерні та кооперативні підприємства. Товариство засновувало установи, які надавали матеріальну допомогу членам; відкривало літні табори, гуртожитки, притулки; слідкувало за справедливим розподілом роботи і плати за неї, а також організовувало роботу дешевих їдальнь та квартир тощо. Кошти товариства

складалися із щомісячних та одноразових членських внесків, відсотків на наявні капітали, прибутків від належного товариству майна, пожертв, влаштування творчих вечорів, вистав тощо [140, арк. 14–19; 165, арк. 74–78].

У межах спілки, з дозволу правління, створювалися із певною метою (наприклад, підвищення освітнього рівня) гуртки та секції. Свою діяльність вони вели самостійно, але на основі положень союзу. Офіційною мовою спілкування та ведення діловодства була польська [390, с. 74–77].

Інша організація «Спілка польських жіночих товариств Волині» була заснована у 1917 році. Мета спілки – координація діяльності всіх польських жіночих товариств на Волині та організація нових, ознайомлення жінок з їх політичними, економічними та соціальними правами. Членом союзу могло стати будь-яке польське жіноче товариство Волині. Спілкою управляла рада та два щорічні загальні зібрання делегатів. Рада складалася з представниць від кожного товариства (від 20 членів одного представника, від 50 – двох, від 100 – трьох, кожна наступна сотня давала до ради додатково одну представницю). Членом Ліги могла бути особа польської національності, яка мала 16 років, визнавала положення статуту союзу та мала рекомендації двох інших її членів. Справами ліги завідувало правління та загальні зібрання. Правління обиралося загальними зборами строком на один рік. Воно нараховувало вісім осіб: голову, заступника, секретаря, касира, бібліотекаря та 3 кандидатів [271, с. 82–83]. Завідуючі секціями обиралися на засіданнях правління, що збиралося раз на місяць та заслуховувало звіти кожного з них. Загальні збори відбувалися двічі на рік [146, арк. 34–35].

Метою «Польського співочого товариства «Лютня» була популяризація хорового співу, польських пісень та музики у широких колах. Головою організації з 13 квітня 1917 р. був Іполит Юліанович Жизновський, казначей – Марія Флоріанівна Суринь, також вона була представником у Міському Виконавчому Комітеті Житомира. Кількість членів нараховувала 60 осіб [71, арк. 294–296]. Для досягнення мети товариство організовувало концерти, брало участь у різного роду музичних заходах, надавало можливість отримати музичну освіту, облаштовувало професійні книгозбірні, засновувало хори, як для дорослих, так і для дітей.

Членом товариства могла бути особа віком не молодша 18 років [354, с. 68–69]. Усі члени поділялися на почесних, фундаторів та асоційованих. До першої категорії відносили осіб, які мали особливі заслуги у розвитку польської музики, до інших – ті, хто підтримував ідеї товариства та сплачував на його користь певні суми грошей [132, арк. 40–42; 168, арк. 3–5].

«Спілка польських учителів Волині» розташовувався у приміщенні польської школи у м. Житомирі. Нараховував 59 членів. Його головою була Аврелія Пржибитковська. Метою організації був захист інтелектуальних, матеріальних та економічних інтересів членів, як порадами, так і юридичною допомогою, проведення реформ та підняття рівня шкіл у цілому і народної просвіти зокрема. Поставлена мета досягалася шляхом видання газет і професійної освітньої літератури. Товариство сприяло підвищенню рівня освіти вчителів, влаштовуючи для них курси, наукові лекції, відкриваючи бібліотеки та закупаючи необхідну літературу [170, арк. 2; 295, с. 116–117]. Влаштовувалися також спільні наукові екскурсії, з'їзди, створювалися каси взаємодопомоги, облаштовувалися гуртожитки для учительських сімей. Підтримувалися зв'язки з іншими просвітницькими та народними товариствами. Союз відряджав своїх делегатів на з'їзди, мітинги, конгреси з питань просвіти та шкільництва. У 1917 р. делегатом до Житомирського Виконавчого Комітету було обрано Владислава Вікентійовича Скаржинського [71, арк. 300–305]. У межах союзу діяв також і товариський суд, що складався із трьох членів. Він вирішував спірні питання та непорозуміння, що виникали у товаристві.

Вагому роль у підтримці польської освіти також відігравали благодійні організації. Основним організаційним осередком розвитку польської освіти, який виявляв найбільшу добродійну діяльність у цей період, стало Польське Товариство Допомоги Жертвам Війни (далі – ПТДЖВ). Київську організацію ПТДЖВ очолив Іоакім Бартошевич. Керована ним рада товариства (Станіслав Зелінський, Роман Бнінський, Кароль Вількошевський, Габріель Можджинський, Оскар Собанський) створила ряд регіональних представництв, серед яких найбільш активними були осередки на Волині: у Рівному та Житомирі (під

керівництвом родини Бжостовських та Півоцьких) [182, арк. 309–312; 373, с. 67–69].

За доби Директорії УНР (1918–1920 рр.) на теренах Правобережжя, завдяки культурно-освітньої організації «Мацеж Польська», створеної ще 1905 р., працювало 1089 польських шкіл, переважно у сільській місцевості. У них навчалося більше 78 тис. учнів та працювало близько 2 тис. учителів [3, арк. 76].

Українські уряди Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії, сприяли поширенню мережі культосвітніх установ, шкіл, середніх закладів та намагалися сприяти підвищенню загальноосвітнього рівня польського населення. Також у 1917–1919 рр. були створенні жіночі культурні співочі товариства та освітні організації, які на основі благодійництва підтримували польську освіту.

Важливим фактором для розвитку освіти німців та чехів стало те, що у 1917 р. Генеральний Секретаріат освіти видав кілька розпоряджень щодо вивчення українознавчих дисциплін у школах національних меншин. У всіх школах національних меншин вводилось вивчення української мови та літератури, історії та географії України (близько 4 годин на тиждень). Водночас Генеральний Секретаріат підтримував проведення літніх курсів для учителів польських, німецьких, чеських та єврейських шкіл.

Безперешкодно працювали заклади освіти та розвивалася культура правобережних німців у роки гетьманату П. Скоропадського, враховуючи німецьку окупацію України в 1918 р. У період уряду Директорії комісія Трудового Конгресу також прийняла рішення про виділення коштів на підтримку шкіл етнічних меншин. 30 січня 1919 року міністр освіти Іван Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання у всіх школах мала стати українська мова. У школах національних меншин було дозволено навчання рідною мовою із обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін [435, с. 96–97].

Також варто відзначити релігійну терпимість, яка була характерною рисою духовного життя німців-колоністів Правобережної України усіх віросповідань. Вони з розумінням ставилися до існування в одній колонії своїх релігійних общин

і православної церкви. Прикладом доброзичливості була допомога своїм російським сусідам у будівництві початкових шкіл та церков [321, с. 32–33].

Варто відзначити, що представники німецької етнічної меншини на Правобережжі напередодні та протягом Української революції зробили значний внесок у науковий розвиток України. У 1882–1920 рр. на кафедрі загальної історії права та міжнародного права Київського університету св. Володимира (нині Київський національний університет ім. Т. Шевченка) працював професор О. Ейхельман. З початку 1918 р. він працював над проектом Конституції УНР. М. Дітеріхс, видатний хірург, також викладав у Київському університеті в 1912–1919 рр. Р. Фогель був директором Київської астрономічної обсерваторії в 1901–1920 рр. Видатний математик Г. Пфайффер викладав в Київському університеті в 1909–1946 рр. [444, с. 261–266].

Свободами, проголошеними Українською революцією, для покращення свого культурного розвитку та дерусифікації національно освіти, також скористалася чеська етнічна меншина Правобережної України. Швидкими темпами виникали нові чеські навчальні заклади, зокрема, на Волині, де чеська меншина була представлена найбільше.

10 вересня 1917 р. на з'їзді представників чеських колоністів на Волині зазначалося, що отримання освіти рідною мовою є основою благополучного існування людини, необхідною умовою її подальшого розвитку [276, с. 246].

Законодавче забезпечення УНР діяльності навчальних закладів для дітей чеської етнічної меншини мало на меті їх уніфікацію за схемою українських. Освітніми нормами визначалося, що до 1-го – 4-го класів початкових шкіл нижчого рівня зараховувалися діти 6–10-річного віку, до 5-го – 8-го класів початкових шкіл вищого рівня – 10–14-річного віку. Чеські абітурієнти мали вільний доступ до середніх, вищих навчальних закладів.

Початкові школи нижчого рівня утримувалися чеськими громадами. У той же час уряди УНР надавали фінансову підтримку початковим школам нижчого рівня та повністю забезпечуючи початкові школи вищого рівня, гуманітарне та реальне відділення колегій. У роки боротьби за українську державність кількість

чеських культурно-освітніх закладів на Правобережжі була невеликою, але зростала. У березні 1917 – червні 1919 рр. було організовано навчальні заклади з ліквідації малограмотності, вдосконалення набутих знань серед робітників чеської молоді [361, с. 116].

Мовний аспект у діяльності чеських навчальних закладів на Правобережжі відігравав значну роль. У початкових школах нижчого рівня всі предмети викладалися чеською мовою, а в початкових школах вищого рівня, на реальному відділенні колегій чеська мова викладалася лише як предмет, а на гуманітарному відділенні колегій взагалі не викладалася [361, с. 120].

У 1918 р. у Ковелі було відкрито чеське початкове училище, яке фінансувалося земською управою. Училище мало один клас, у якому навчалося 20 дітей віком від 10 до 14 років. Заробітна плата учителів становила 350 рублів на місяць. Крошенське двокласне училище нараховувало 149 дітей, з них 65 чехів віком від 7 до 14 років. Цікаво, що з усіх учнів 140 були православними, а тільки 9 римо-католиками. Чеська школа у Житомирі знаходилася на фінансуванні Житомирського повітового земства та отримувала 1000 рублів на рік. Зарплата учителів складала 150 руб. на місяць. Бібліотеки не було, а будівля потребувала ремонту [28, арк. 14].

Українізація, розпочата Українською Центральною Радою, спряяла етнічним меншинам отримати юридичний захист та право розвивати власні духовні надбання. Незважаючи на скасування демократичних свобод гетьманом П. Скоропадським, освіта та культура національних меншин Правобережжя продовжувала своє існування та користувалася чималою фінансовою підтримкою. Виділялися кошти також на перекваліфікацію учителів з обов'язковою вимогою введення українознавчих дисциплін. Прихід Директорії та відновлення законів УЦР могло б посприяти подальшому освітньому зростанню меншин, але поступова втрата української державності не дозволила втілити у життя ідеали Української революції щодо свободи та рівності усіх народів.

5.2 Духовний та культурно-освітній розвиток етнічних меншин Правобережної України у 1920–1921 рр.

Період встановлення радянської влади в Україні у 1920–1921 рр. став періодом важливих змін у розвитку освіти у Подільській, Київській та Волинській губерніях, враховуючи те, що умови для цього були не завжди сприятливими (нестача матеріальних засобів, фінансів, літератури, кадрів тощо).

У цей період все ж вдалося досягти певних зрушень в освітній діяльності (відкриття нових шкіл, закладів профосвіти, дитячих будинків, поліпшення підготовки учительських кадрів тощо). Велика увага приділялася розгортанню культурно-освітньої роботи серед національних меншин, що підкреслювалось у низці документів правлячої більшовицької партії та держави.

Становлення та розвиток системи освіти в Україні на початку 1920-х рр. проходило на основі теоретично обґрунтованої концептуальної політики, адже російський варіант розвитку освітньої галузі не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства і фінансово незабезпеченим в умовах перехідного періоду.

Згідно ідейної лінії більшовиків у національному питанні культурно-освітня робота серед національних меншин повинна була проводитися рідною мовою, як знаряддя комуністичного виховання пролетаріату. Тому 4 (9) березня 1919 р. Народний комісаріат освіти видав постанову «Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії і географії України» в школах з російською мовою викладання [296, с. 89–90].

«Схема Народної Освіти УСРР» також передбачала функціонування різноманітної мережі закладів соціального виховання. Це були «заклади для нормальних дітей» (дитячий будинок-інтернат, трудова школа, дитячий садок); «заклади для дефективних дітей»; «заклади у справі досліду та розподілу недолітніх»; «позашкільні заклади та організації задля соціального виховання дітей».

Своєрідним центром соціального виховання мав стати дитячий будинок, завданням якого було здійснити ідеал соціального виховання. Всі інші установи цієї системи «повинні були орієнтуватися на дитячий будинок і наближатися до нього» [436, с. 100–102].

Народний комісаріат освіти УСРР очолив освітню діяльність серед національних меншин України. У 1920 р. у складі відділу єдиної трудової школи при Наркомосі УСРР функціонували національні бюро, завданням яких була організація освіти національних меншин рідною мовою. Бюро єврейської і польської меншин були засновані першими.

У резолюціях повітових з'їздів Рад, проведених на початку 1920-х рр., постійно ставилась вимога: враховуючи багатонаціональний склад населення Правобережжя, необхідно підтримувати і розвивати школи з російською, польською, єврейською мовами навчання [358, с. 145–148].

На Поділлі, вже від початку 1920 р., працювало кілька російськомовних загальних трудових шкіл, дві профшколи – педагогічна і соціально-економічна. Три школи у Кам'янці-Подільському були з польською мовою викладання, по одній у Городку, Оринині, Фридрівцях (тепер Залісся Перше), Малому Карабчієві, Янчинцях (Колибаївка), Зіньківцях Кам'янець-Подільського повіту. З єврейською мовою викладання – сім шкіл у Кам'янці-Подільському (1150 дітей), Жванці, Лянцкоруні (Зарічанка), Городку, Купині Кам'янець-Подільського повіту та Сатанові Проскурівського повіту, а також столярні, шевські і ткацькі курси. А у Старокостянтинівському повіті діяло 54 школи, з них українською мовою навчання – 51, єврейською – 2, польською – 1 [1, арк. 1–5]. Чисельність шкіл євреїв, поляків та німців Правобережної України у 1920–1921 рр. зросла [296, с. 91].

У період встановлення більшовицької влади з'явилася значна кількість російських часописів на Поділлі. У Кам'янці виходило 37 видань, а в Вінниці виходило – 22 видання. Виходили газети у Жмеринці, Гайсині, Літині, Тульчині, Новій Ушиці, Бершаді, Томашполі, Липовці, Летичеві, Проскурові, Немирові, Хмільнику. У 1920 р. у Вінниці виходила єврейська газета під назвою «Набат».

У Волинській губернії відбулися певні зрушення у період радянсько-польської війни 1920 р. в шкільній релігійній освіті поляків, оскільки і школа, і церква у Польщі знаходились у підпорядкуванні спільного міністерства, яке мало назву – Міністерство віросповідань та народної освіти. Згідно із законом польського уряду від 4 червня 1920 р. «Про організацію шкільної освіти, дошкільної та позашкільної» запроваджувались шкільні інспектори. Наприклад, інспекторати Волині підпорядковувались Кураторіуму Волинського шкільного округу, який знаходився у Рівному [200, арк. 11].

У більшості шкіл Волині християнську теологію викладали українською мовою, або, як зазначалося у звітах, «народною волинською говіркою». У 35 школах релігія викладалася російською мовою, у 19 російською і українською одночасно, в 6 – чеською, в 3 – польською, в інших декількома мовами одночасно. Водночас зазначалося, що молитов дітей навчали мовою церковнослов'янською. Хоч навчання «Закону Божого» рідною мовою було ефективним, насправді, його запровадження просувалося дуже повільно. Особливо важко справа українізації просувалася у містах. Значну кількість священників, у тому числі і на керівних посадах, становили особи промосковської орієнтації, що втекли від радянської влади та осіли на польських землях. У Рівненській гімназії релігію викладав настоятель Рівненського собору, росіянин, колишній офіцер російської армії [198, арк. 27–29; 397, с. 84–85].

У 20-ті роки розвиток єврейської освіти також зазнав значних змін. Традиційна освіта переслідувалася, водночас з'явився новий тип освіти з єврейським ухилом. Проте уся сфера освіти перебувала під контролем більшовицької адміністрації. Все це наклало свій відбиток на характер і основні особливості розвитку освіти [204, арк. 52; 415, с. 86–87].

Вивчення івриту «лашон а-кодеш» («святих мов») у цілому було важливим чинником існування багатьох єврейських релігійних культурно-освітніх закладів, складовою частиною їх навчального процесу, необхідною для викладання таких предметів, як Тора і Талмуд. У 20-і роки ставлення до івриту набуває принципового характеру. Це пов'язано із завершенням процесу

атеїстичних перетворень у суспільстві та оголошенням єдиною єврейською мовою – їдиш. Серед причин боротьби з вивченням та поширенням івриту була і та, що цією мовою користувалися переслідувані радянською владою сіоністи [416, с. 140–141].

Починаючи з 1921 року рукописи та видання на івриті, згідно із спеціальними постановами та розпорядженнями радянських органів, конфіскувались і передавались до бібліотек радянських та партійних органів різного рівня на зберігання. У цей час бібліотеки УСРР різного рівня отримали велику кількість творів «буржуазної літератури» на івриті.

Переслідування знавців Тори, вчителів та учнів хедерів, яке проводилося за допомогою усієї сили карального апарату Радянської держави та ВКП(б), призвело до знищення духовної та релігійно-освітньої основи життя єврейської громади УСРР. Виїзд за кордон всесвітньовідомих ієшив – центрів єврейської релігійної освіти, яке відбувалося протягом усіх 20-х років, практично зупинило тисячолітній процес вивчення релігійних творів на території України [415, с. 88]. Даний аспект став одним із чинників, що призвів до змін у житті в єврейських містечках та містах Правобережжя і негативно позначився на подальшій долі єврейської громади.

У Подільській губернії мережа єврейських освітніх закладів нараховувала 106 одиниць або третину усіх єврейських шкіл Радянської України. Всього ж по Україні на кінець 1921 року працювало 342 такі школи, у яких викладали 1438 вчителів та виховувалося понад 56 тисяч дітей [316, с. 13]. Водночас, більшовики започаткували викривлену традицію робити акценти майже виключно на кількісних параметрах, оминаючи якісні показники. У середньому відсоток дітей єврейської національності, охоплених навчанням рідною мовою, становив лише 26%. Існуюча на той час мережа національних шкільних закладів, створення якої було ініційоване радянською владою, не задовольняла потреби містечкового населення. Про це свідчать, наприклад, дані про стан освіти по Вінницькому повіті. В ньому нараховувалось 5830 єврейських дітей шкільного віку, проте школою було охоплено лише 31,6%. Для порівняння, серед інших

національностей ці показники становили – 37% українських та 69% російських дітей [205, арк. 197–201].

На початку 1920-х років на Волині, з її традиційно високим відсотком єврейського населення, 60,8% закладів культури та освіти було охоплено українською мовою і лише близько 1% єврейською. На Київщині також часто траплялися випадки, коли у містечках взагалі не було єврейських навчальних закладів, проте іноді в українських школах єврейські діти переважали. Така ж тенденція прослідковується на Поділлі. У славутській школі у 1921 році було зафіксовано 85% єврейських учнів і лише 15% українських та польських [29, арк. 8].

Єврейські школи в основному були 4-х та 7-ми річними і тому їх вихованцям у старших класах доводилося продовжувати навчання у неєврейських школах. В Ізяславському повіті було 26 єврейських шкіл, з них лише 4 – семирічки, десятирічок не було взагалі [215, с. 116–119].

Протягом 1920-х років значна частина національних шкіл перебувала поза бюджетом Народного Комісаріату освіти і фінансувалася лише зі спецфондів. Проте часто єврейські трудові школи взагалі відкривалися при асоціаціях доволі бідної профспілки кустарів. Як результат, їх вчителі по кілька місяців не отримували заробітної плати, а про виділення коштів на підручники та устаткування взагалі майже не йшлося. Саме тому матеріальний стан єврейських шкіл був вкрай незадовільним. Так, у приміщенні 4-класної єврейської трудової школи у Корсуні, розрахованому на 100 учнів, у 2 зміни навчалася 240 школярів [415, с. 87].

Відсутність матеріального забезпечення та постійне нав'язування батькам тези про прогресивність, а отже перспективність російської культури, змушувало їх віддавати дітей до російських шкіл [418, с. 35–36].

Продовжувала боротися за виживання на Правобережжі єврейська культура. На той час однією з головних організацій, яка координувала зусилля діячів єврейської культури, було товариство «Культур-Ліга». Першим його головою стала І. Веріте. «Культур-Ліга» організовувала і проводила музичні концерти,

літературні вечори і диспути, художні та книжкові виставки. Тільки у місті Києві у 1920 році у «Культур-Лігу» входило до 20 культосвітніх об'єднань.

Завдяки «Культур-Лізі» 8 квітня 1919 р. було відкрито однойменну театр-студію, яка проіснувала у Києві до 1 грудня 1921 р. та переїхала до Москви. До цього часу її роботою керували кращі театральні спеціалісти: С. Висоцька, К. Марджанов, А. Смірнов, М. Мордкін, Б. Інжинська та інші [296, с. 142].

Серед педагогічного персоналу «Культур-Ліги» були високопрофесійні фахівці – випускники Сорбони, Київського університету та інших. У школах «Ліги» працювали професор Я. Рєзник, письменник Д. Гофштейн, художньою студією «Ліги» керував відомий скульптор Н. Аронсон, театальною – Д. Бергельсон, професор І. Кунін, режисер Е. Лойтер, актор С. Гольштейн.

У рамках «Культур-Ліги» у 1920 році у Києві був відкритий і діяв Єврейський народний університет на Хрещатику, ректором якого став М. Зільберфарб (віце-секретар з єврейських справ часів УЦР), єврейська гімназія під керівництвом Х. Кушніра, Педагогічний музей, художня студія з станковим та скульптурним відділеннями під керівництвом Н. Аронсона [383, с. 3–4]. У 1920–1922 роках діяла єврейська бібліотека під керівництвом Розенталя. Філії «Культур-Ліги» у 1920-х роках діяли у Бердичеві, Білій Церкві, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському та інших містах України [205, арк. 184; 458, с. 6].

Польська етнічна меншина, на відміну від єврейської, постраждала від більшовицької насильницької політики асиміляції. Зокрема, після радянсько-польської війни створені в УНР польські школи було ліквідовано і на кінець 1920 р. у межах УСРР не діяло жодної польської школи. Лише на початку 1921 р. почали відкриватися трудові польські школи. Як наголошує О. Бистрицька, впродовж 1921 р. було відкрито 196 таких шкіл, здебільшого у Київській, Подільській і Волинській губерніях і один заклад педагогічних курсів [271, с. 65]. Більшовицькі доктрини шкільної політики базувалися на гаслах перетворення буржуазної школи на соціалістичну, покликану стати «знаряддям диктатури пролетаріату» у побудові нового суспільства.

У серпні 1921 р. при Колегії Наркомосу була утворена Рада у справах освіти національних меншин (Раднацмен), у складі якої діяло польське бюро, очолюване С. Вальденбергом, а пізніше А. Крижанівським та А. Оржедзінським. Воно виступало координатором і провідником ідеологізації системи освіти [390, с. 75].

На Волині, попри складність розвитку національних шкіл за часів Російської імперії, радянська влада виявила значну кількість освічених поляків. Період революційних змагань зумовив масовий виїзд поляків до історичної батьківщини, емігрувала й велика кількість учителів. Крім того, військові дії, економічна розруха і політична нестабільність цього періоду також підсилювали деструктивний вплив на стан освіти польської етнічної меншини [223, с. 173–178].

У 1920–1921 рр. польські школи Житомирського повіту охоплювали 6973 учні, що складало 12,9 % від загального їх числа. За кількістю польські школи регіону (58) поступалися лише українським (354), німецьких у цей час нараховувалося 56, єврейських – 21, російських – 10, чеських – 3. До 1921 року у Коростенському окрузі кількість польських шкіл становила 17, але у період коренізації збільшилась до 50, що може свідчити про появу позитивних тенденцій у розвитку польської освіти. Серед учнів найбільш чисельною була вікова категорія від 8 до 11 років, що становило 46% від загальної кількості дітей округу, охоплених навчанням. Учні віком від 8 до 14 років становили 37,3%, а від 12 до 14–24,8%.

За соціальними ознаками учнів поділяли на дітей середняків, членів комітетів незаможних селян і так званої «неорганізованої бідноти». У цей період дівчата польських шкіл становили 33% від загальної кількості учнів, що свідчить про помітні зміни у соціальному статусі волинського жіноцтва, оскільки у кінці XIX століття у національних початкових школах Волині навчалося лише 16,4% дівчаток [354, с. 93–94].

Певні проблеми виникали у зв'язку з утворенням польських шкіл у багатонаціональних населених пунктах Правобережжя. Поляки відмовлялися посилати своїх дітей до українських шкіл, бажаючи навчати їх саме рідною мовою.

Українська революція відкрила національним меншинам, зокрема полякам, свободу мистецького життя. У 1919 р. виник «Польський молодий театр» під керівництвом С. Висоцької, який повністю залежав від державних дотацій. За часів Директорії УНР польський театр безперешкодно займався творчою діяльністю. Проте радянська влада, не дочекавшись від театру постановок, які прославляли б ідеї компартії та діяльність більшовицького уряду, у 1921 р. припинили фінансування. У квітні 1922 р. «Польський молодий театр» в Україні перестав існувати [296, с. 141].

Утисків зазнавало чеське та німецьке шкільництво. Зокрема, з 1919 по 1921 роки боротьба за чеські школи продовжувалась у східній частині Правобережної УСРР.

На Поділлі у 1920 р. ще існували 25 чеських шкіл, що значно більше ніж на Волині, де чеське населення було представлене найбільше. Проте були і складності навчання: хронічна нестача підручників та кваліфікованих вчителів. Вчителі-чехи, які ідеологічно не задовольняли більшовиків, піддавалися репресіям [428, с. 124].

Щодо культури і освіти чехів Волині у період встановлення радянської влади, то вони зазнали суттєвого спаду порівняно з іншими чеськими колоніями. Ті культурні скарби, що вони їх принесли з собою – культурні звички, любов до книги, читання, розвинені форми тваринництва, товарисько-громадського життя та інше – майже зовсім втрачені новим поколінням.

Організація національних чеських шкіл на Волині починається з 1920 р. на підставі декретів Радянської влади, але це освітнє будівництво розгорнулося не відразу, бо не було ні вчителів, ні підручників. Працювали чеські школи у Крошні, Високому, Околку, Івановичах, Кручинці, Аліновці, Вільшанці та у Селянщині [428, с. 122–123].

У 1920–1921 рр. на Волині видавалися чеською мовою газети комуністичного напрямку «Kronika», «Volynska Pravda», «Revoluke». У них велася агітація проти політики чеського президента Томаша Масарика, а легіонери чеського корпусу подавалися як ошукані та скривджені. Як підкреслює

І. Заславський, 80% інформації у цих виданнях було присвячено становищу у волинських чеських колоніях. Наголошувалося на випадках несправедливого розподілу землі, відмові заможних господарів фінансувати офіційну чеську школу [404, с. 152].

Нестабільна політична ситуація в Україні у 1920–1921 рр. суттєво вплинула на освітній розвиток усіх національних меншин Правобережжя. В умовах більшовицької окупації німецька система освіти склалася на основі релігійних особливостей і надалі перебувала у тісному зв'язку з церквою. Тому діяльність радянського уряду не могла не викликати у них опору. Упровадження у школу комуністичного світогляду здійснювалося через педагогічний персонал. Для втілення цих ідей були обрані педагогічні курси, які замість навчання методики викладання, практично займалися політичною підготовкою вчителів.

На початку 20-х роках ХХ ст. в Україні, як на загальнореспубліканському, так і на місцевому рівнях склалася дієва система підготовки педагогічних кадрів для німецьких національних шкіл, яка спиралася на досвід роботи Одеського німецького педагогічного інституту, ряду середніх спеціальних навчальних закладів, що забезпечували потребу у висококваліфікованих фахівцях в Україні. У процесі кадрового забезпечення німецьких національних шкіл активно застосовувались такі форми перепідготовки фахівців як проведення всеукраїнських, регіональних курсів і нарад, створення відповідних установ при вищих та середньо-спеціальних навчальних закладах.

1920 р. був утворений Народний комісаріат освіти (НКО), а 1921 р. виникла Рада національних меншин (Раднацмен). Її завданням було керівництво та координація культурно-просвітницької роботи національних бюро (секцій) при НКО. Була утворена розгалужена система представництва на місцях. При губернських, міських, повітових відділах народної освіти були організовані подібні ради для роботи з етнічними меншинами. В серпні 1921 р. в німецькому бюро при губернських відділах освіти працювало 27 співробітників, така ж кількість склала єврейське та польське бюро [296, с. 55–56].

Перепрофілювання німецьких навчальних закладів звело нанівець ті позитивні здобутки, які були досягнуті у період піднесення Української революції та діяльності українських урядів [448, с. 199–200]. Відповідно у надзвичайно складних умовах реалізовувались питання матеріально-технічного, організаційного, методичного забезпечення німецьких навчальних закладів. Підготовка навчальних планів і літератури проходила в умовах гострих дискусій, на яких були представлені різні, інколи полярні точки зору – від повного заперечення до абсолютизації [447, с. 316–317]. Суттєвою проблемою у процесі підготовки і видання навчальної літератури стала відсутність на Правобережній Україні необхідної видавничої, поліграфічної бази, внаслідок чого публікація вкрай необхідних підручників і посібників або повністю зупинялася, або ж невинновдано затримувалась.

На початку 1920-х рр. активізувала діяльність Баптистська спілка молоді (Бапсомол), яка мала вагоме значення для німецької молоді Правобережної України. Бапсомол не мав централізованого керівництва та координації. Виникненню цієї спілки посприяв ще маніфест Миколи II «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах реальної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» від 17 жовтня 1905 р. Зайнята боротьбою із Православною Церквою, радянська влада не переймалась справами інших конфесій. Тому протягом 1920–1921 рр. спостерігалось стрімке зростання та поширення баптистських громад, створення ними колективних господарств, комун, кооперативів та Бапсомолу. До його складу входили юнаки та дічата, які гуртувались навколо проповідників або вчителів. Представники цієї спілки збирались у молитовних або приватних будинках, співали релігійні пісні, обговорювали Біблію, влаштовували чаювання, вечори для молоді, екскурсії, різні змагання [296, с. 75].

Таким чином, освітня політика радянської влади щодо національних меншин, зокрема єврейської, польської, німецької та чеської, практика її реалізації, як і будь-який суспільний процес, мала як досягнення, так і прорахунки. Поширення мережі культосвітніх установ, шкіл, середніх закладів, де

велосся навчання польською, німецькою, чеською мовою, зростання кількості учнів Правобережної України створили враження позитивних зрушень у сфері культурно-освітнього життя етнічних меншин. Проте ці досягнення супроводжувалися нищенням культури національних меншин, тісно пов'язаної з релігією, ліквідацією традиційних форм культурно-освітніх установ. Важливими проблемами розвитку єврейської, польської, німецької, чеської освіти на Правобережжі залишалися:

- відсутність принципу наступності у системі освіти національних меншин;
- низька якість освіти;
- недостатня кількість власних педагогічних кадрів та навчальної літератури;
- низький рівень професійної підготовки вчителів та діяльності дошкільних установ національних меншин Правобережжя.

Висновок до розділу:

1. Культурно-освітнє становище етнічних меншин залежало від законодавчих нововведень українських урядів та приватної ініціативи. В усіх освітніх закладах обов'язковим було запровадження українознавчих дисциплін – української мови, літератури, історії та географії України. Здійснювалась перекваліфікація освітнього персоналу, викладання у російських, польських, єврейських, німецьких та чеських школах здійснювалося на рідній мові. Свободи, проголошені Українською революцією, дозволили швидко розширити мережу шкіл етнічних меншин. Найбільша кількість учнів на Правобережжі була у єврейських та польських початкових школах та гімназіях.

Певним чином змінився статус росіян Правобережжя. З приходом до влади в Україні Центральної Ради росіяни були змушені вивчати українську мову для вступу в середні навчальні заклади. Тому українізація та українська державність сприймалися росіянами абсолютно негативно. Хоча кількість російських шкіл не зменшилася.

Завдяки Українській революції, єврейський та польський культурно-освітній розвиток нарешті було легалізовано. Поряд із традиційними навчальними закладами єврейська етнічна меншина не відмовлялася здобувати освіту у

світських школах, гімназіях та університетах. Починаючи з 1917 р. на Правобережжі єврейські та польські навчальні заклади швидко зростали. Це викликало фінансові проблеми, які національні меншини вирішували власним коштом, а також за підтримки місцевих та міжнародних благодійницьких організацій.

Культурно-освітній розвиток німців та чехів на Правобережжі був тісно пов'язаний з їхнім релігійним життям. Оскільки німецька меншина напередодні Української революції надавала перевагу здобувати освіту у російських навчальних закладах, а не створювати національні, що було досить складно, то у 1917–1920 рр. вони були змушені обирати між українськими або російськими. На відміну від німців, чеська національна меншина, з приходом до влади УЦР, поспішила розширити мережу чеських шкіл, училищ та інших навчальних закладів. Після встановлення влади гетьмана П. Скоропадського та скасування національних свобод проголошених УЦР, культурно-освітній розвиток національних меншин не зазнав перешкод. Окрім того, національні школи отримали значну фінансову підтримку з боку гетьманського уряду, яка поступово скорочувалася з приходом до влади в Україні Директорії УНР.

2. Важливою складовою національної політики більшовиків була організація та контроль освіти для етнічних меншин. Перешкоджалася свобода релігійного життя євреїв, поляків, німців та чехів Правобережжя, що обумовило конфлікт тогочасного населення із владою. Вагомою проблемою для єврейського населення було мовне питання. Оскільки навчання у єврейських школах на Правобережжі велося рідною мовою, то весь його зміст та наповнення ніяким чином не враховувало особливостей більшовицької ідеології.

Однією із найбільших проблем у процесі освітньої роботи була відсутність національної навчальної літератури, яка через труднощі видавничої діяльності, поліграфічної бази, повністю зривалась, або ж невинуватено затримувалась. Також проблемним залишалася недостатня кваліфікація педагогічних кадрів, яка пояснювалася глобальним втручанням радянської влади у національну освітньо-методичну підготовчу базу.

ВИСНОВКИ

1. Революційні події, що охопили Правобережну Україну у 1917–1921 роках поставили на порядок денний низку нагальних питань, серед яких – ефективна інонаціональна політика. Здійснивши порівняльно-історичний аналіз життя національних меншин Правобережжя у період Української революції та визначивши їх вплив на формування національної культури, освіти та політики, можна стверджувати, що проблема міжетнічних взаємин зберігає свою актуальність протягом багатьох років. Чимало вітчизняних та зарубіжних дослідників вивчали життя народів України у різні періоди історії. Проте досі не було комплексної узагальнюючої праці про соціально-економічне життя, суспільно-політичний рух та культурно-освітній розвиток росіян, євреїв, поляків, німців та чехів такого буремного періоду, як боротьба за державність України протягом 1917–1921 рр. на Правобережжі. Цей регіон становить особливу цікавість у зв'язку із своєю територіальною близькістю з країнами Західної Європи, теренами якого безпосередньо проходили бойові дії Першої світової війни, а також близькістю із Києвом, містом де приймалися рішення Української Центральної Ради УНР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР.

2. Населення Правобережної України відзначалося багатоетнічним складом. Поруч із українцями тут мешкали й представники низки інших національностей, які різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичної активності, ступенем громадської самоорганізації тощо. Їх частка у складі населення України, як і їхня абсолютна кількість, ніколи не були стабільною.

Життя російської, єврейської, польської, німецької та чеської етнічних меншин напередодні Української революції перебувало у складних умовах, викликаних національною політикою російського уряду та подіями Першої світової війни. Поширеним явищем було біженство. Росіяни проживали в основному у містах і промислових центрах у Київській та Подільській губернії, поляки на Волині, а чехи на Волині та рідше на Поділлі. З метою покращення економічного становища та зменшення впливу поляків Правобережжя російський

уряд наприкінці XIX ст. сприяв переселенню на ці землі чеських і німецьких колоністів, які оселилися переважно у Волинській губернії. Вони звільнялися від сплати податків при купівлі нерухомості у правобережних губерніях. Банки надавали їм пільгові позики на придбання польських маєтків. Ці та ряд інших політико-правових та економічних причин сприяли зростанню числа німецького та чеського населення краю.

Найбільше російського населення на Правобережжі працювало у сільському господарстві та промисловості. Порівняно високою була частина росіян зайнятих в адміністрації і збройних силах. Своєрідною професійною структурою серед національних меншин відзначалися євреї. Їхні традиційні заняття виявилися «законсервованими» жорсткими умовами смуги осілості. За рішенням царату, євреям були дозволені тільки певні види господарської діяльності. Зокрема, мешканці містечок могли займатися посередницькою торгівлею між містечком і навколишніми селами та певними видами ремесла. Також зростала кількість поляків, німців та чехів безпосередньо зайнятих у сільському господарстві і переробних галузях.

Напередодні Української революції соціальна політика самодержавства щодо неросійських народів, які проживали на теренах Правобережної України, ґрунтувалась на засадах обмежувального законодавства, часто супроводжувалась насиллям і репресіями. Соціальні утиски та репресії посприяли формуванню усвідомлення національними меншинами необхідності демократичних перетворень та економічних реформ.

З початком Української революції у період частої зміни українських та окупаційних урядів соціально-економічне становище національних меншин Правобережжя мало злету та падіння. Завдяки господарській і торгово-заводській діяльності окремих єврейських, польських, німецьких та чеських підприємців була здійснена певна економічна стабілізація Правобережної України. Проте більшовицька окупація, погроми єврейських поселень, грабунки польських маєтків та німецьких колоній значно зменшували можливий виробничий потенціал правобережних губерній.

Встановлення більшовицької влади у 1920–1921 роках принесло етнічним меншинам Правобережжя значні зміни – вони були змушені пристосуватися до нової влади. Євреї та поляки залишалися найбільш чисельними етнічними меншинами у Волинській, Подільській та Київській губерніях. Натомість росіяни не вважали себе національною меншиною та яскраво підтримували проросійську (більшовицьку) політику. Більшовиками були створені спеціальні національні секції при ЦК КП(б)У та їх місцеві розгалуження. Вони були покликані контролювати впровадження заходів національної політики більшовиків.

3. Громадсько-політичне життя етнічних меншин на території Правобережжя до 1917 року перебувало у жорстких рамках під контролем російської адміністрації. Царський уряд активно підтримував громадські об'єднання російських та чеських меншин, проте перешкоджав вільному розвитку польським, єврейським та німецьким. Саме ці фактори підтримки та переслідування меншин російською адміністрацією, її некомпетентність, повоєнна розруха та формування національної свідомості народів Правобережної України заклали основу громадської позиції напередодні Української революції 1917–1921 років.

Громадсько-політична позиція євреїв передусім визначалася проблемою дискримінаційної «смуги осілості», уведеної ще у 1791 р. Тому єврейські партії напередодні Української революції ставили собі за мету гарантію прав і свобод національних меншин, визнання за меншинами права на національно-персональну автономію. Євреї незалежно від умов завжди вирізнялися високим рівнем самоорганізації. Так, у 1915 році був створений Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКДЖВ), Товариство ремісничої праці (ТРП) та інші організації, утворені напередодні Української революції.

Громадсько-політичний рух поляків також був відносно активним, проте у більшій мірі нелегальним в умовах політики самодержавства Російської імперії. Користуючись певними поступками, польській громаді все ж таки вдалося заснувати низку національних та культурних організацій на Правобережжі: у 1906 р. «Будинок польський» у Луцьку, у 1908 р. «Польський дім», у 1906 р.

товариство «Братська допомога» в Умані, десятки римо-католицьких гуртків. З початком Першої світової війни польські громадські організації зазнали переслідувань і репресій. Їх звинувачували в антиросійських і сепаратистських настроях.

Німецька етнічна меншина Правобережної України до 1917 р. не брала участі у політичній діяльності. Головною причиною такої пасивності була Перша світова війна – російський уряд підозрював у зраді кожного німецького колоніста. Тому німцям залишалося приділяти увагу своєму самоврядуванню. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя, священика).

Чеська етнічна меншина на Правобережжі напередодні Української революції у політичному житті активно співпрацювала із царським урядом. Усі чеські політичні організації створювалися з метою протидії габсбургській Австро-Угорщині. У Києві з 1916 р. проходили з'їзди делегатів від «Союзу чехословацьких товариств у Росії», містилося головне відділення (філія) Чехословацької Національної Ради – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони.

Українська революція пробудила національну свідомість не лише українців, але й національних меншин. Найбільшу активність на Правобережній Україні проявили євреї та поляки. У Центральній Раді було понад 15% єврейських та 20% польських представництв. Д. Одинець, М. Зільберфарб, М. Міцкевич очолили національні секретаріати відповідно з російських, єврейських, польських справ. Єврейські партії – Бунд, ЄСДРП «Поалей-Ціон», Сіоністи, ОЄСРП, Єврейське демократичне об'єднання та польські об'єднання – польське коло, Соціалістична польська партія підтримували прагнення України до автономії, проте передусім враховували власні територіальні та національні інтереси. Протягом 1917 р. стрімко зросла чисельність членів Бунду, які на Правобережжі найбільше були представлені у Києві, Білій Церкві та Вінниці. Проте сіоністи продовжували

переважати у більшості єврейських громад від губернських центрів до провінційних містечок.

Російська національна меншина не утворила окремих політичних партій в Україні, а входила до складу загальноросійських, які на Правобережжі найбільше були представлені РСДРП(м). Поступове усвідомлення краху єдиної Росії спонукало до виникнення серед російської спільноти громадських організацій, таких як «Демократичний союз російської культури», товариство «Русь», «Союз відродження Росії», «Монархічний блок», «Руський союз» та інші, які мали відверте шовіністичне забарвлення.

Польські політичні партії на Правобережжі були представлені соціалістичними, націоналістичними та ліберальними силами, такими як Польська Партія Соціалістична, Польський Національно-Демократичний Централ та Польський Виконавчий Комітет, який об'єднував у собі низку польських політичних та громадських організацій і наполягав на одноосібному представництві усієї польської людності в Україні. У містах та містечках правобережних губерній польські партії були досить організованими та часто виступали у політичній боротьбі одним фронтом.

Німці та чехи не мали власних політичних партій на Правобережній Україні. Німецька національна меншина стримано сприйняла свободи, проголошені УЦР. Громадська діяльність німців активізувалася з приходом до влади П. Скоропадського. Чимало німецьких активістів отримали важливі посади у гетьманській адміністрації. Міністром праці став Й. Вагнер. З більшовицьким наступом німецькі колоністи, не вагаючись, стали на бік української влади. Чеська національна меншина проявила більшу активність у політичній боротьбі на Правобережжі порівняно з німцями. Провідну роль у громадському житті чехів відіграло відділення Чехословацької Народної Ради у Києві. Також на території правобережних губерній у 1917–1918 рр. перебувала чеська дивізія, яка виявляла бажання присягнути Центральній Раді на захист у боротьбі проти більшовиків.

Зміна урядів в Україні протягом 1917–1919 рр. не зменшила активності національних меншин Правобережжя. Національні міністерства продовжували

функціонувати, незважаючи на їх офіційну ліквідацію гетьманом П. Скоропадського. Національні меншини Правобережжя продовжували брати участь у громадсько-політичному житті навіть після скасування свобод, проголошених УЦР. Державні посади за часів гетьманату, разом з українцями, обіймали росіяни, поляки, німці та євреї.

Директорія УНР не змогла гарантувати відновлені національні свободи та закон про національно-персональну автономію національних меншин. Низка єврейських погромів прокотилася Правобережною Україною, польські маєтки були пограбовані. Найбільших збитків завдали більшовицькі та денікінські окупанти. Це суттєво послабило громадський рух більшості національних меншин Правобережжя та викликало серед них бажання виїхати до етнічної батьківщини. Проте єврейські партії та громадські організації змогли продовжити свою активну діяльність.

Встановлення більшовицької влади в Україні негативно вплинуло на громадсько-політичний рух національних меншин на Правобережжі. Більшовицький адміністративний апарат постійно втручався у діяльність національних організацій. Російські партії та організації поступово злилися з переважаючим більшовицьким рухом. Поступово припинили свою діяльність польські та нечисленні німецькі й чеські організації. У 1920–1921 рр. найбільшу активність проявляли такі єврейські партії: Сіоністська соціалістична партія, Сіоністська трудова партія «Цейрей Ціон», «Об'єднані єврейські соціалісти», «Комфарбанд», «Бунд» і комуністичне крило «Поалей Ціон». Більшість з них існували до кінця 1920-х років, а деякі, наприклад Бунд, самоліквідувалися у 1921 р. Архівні матеріали доводять, що сільське населення національних меншин правобережних губерній не підтримувало більшовиків та їхні нововведення.

4. Культурно-освітній розвиток етнічних меншин Правобережжя напередодні Української революції розвивався у складних умовах. Євреям та полякам вдалося створити найбільшу кількість шкіл у Волинській, Подільській та Київській губерніях порівняно з іншими національними меншинами. Національні утиски і репресії посилювалися з початком Першої світової війни. Багато польських,

єврейських та німецьких шкіл було закрито та замінено на російськомовні школи та культурні заклади.

Етнічні меншини отримали юридичний захист та право розвивати власні духовні надбання, зокрема завдяки українізації, розпочатої Українською Центральною Радою. Освіта та культура національних меншин Правобережжя користувалася чималою фінансовою підтримкою гетьманату П. Скоропадського. Відновлення законів УЦР Директорією УНР могло б посприяти подальшому освітньому зростанню національних меншин, але поступова втрата української державності не дозволила втілити у життя ідеали Української революції щодо свободи та рівності усіх народів.

Стан освітніх закладів національних меншин залежав, як від діяльності українських урядів, так і від приватних осіб. В усіх освітніх закладах обов'язковим було запровадження українознавчих дисциплін – української мови, літератури, історії та географії України. Викладання у російських, польських, єврейських, німецьких та чеських школах здійснювалося на рідній мові. Свободи, проголошені Українською революцією, дозволили швидко розширити мережу шкіл етнічних меншин. Найбільша кількість учнів на Правобережжі була у єврейських та польських початкових школах та гімназіях.

З приходом до влади в Україні Центральної Ради росіяни були змушені вивчати українську мову для вступу в середні навчальні заклади. Тому українізація та українська державність сприймалися росіянами абсолютно негативно. Проте на їхній культурно-освітній розвиток діяльність українських урядів ніяким чином не нашкодила. Російська культура на Правобережній Україні розвивалася безперешкодно.

Найбільших успіхів у культурно-освітньому розвитку на Правобережжі вдалося досягти євреям та полякам. Поряд із традиційними навчальними закладами єврейська національна меншина успішно здобувала освіту у світських школах, гімназіях та університетах. Починаючи з 1917 р. на Правобережжі єврейські та польські навчальні заклади швидко зростали. Це викликало фінансові

проблеми, які національні меншини вирішували власним коштом, а також за підтримки місцевих та міжнародних благодійницьких організацій.

На початку Української революції у правобережних губерніях виникли нові та розширили свою мережу вже існуючі польські культурні товариства й організації. Серед них Християнське католицьке товариство трудящих жінок «Здвигня», «Польське співоче товариство «Лютня», «Союз польських жіночих товариств Волині», «Союз польських учителів Волині» та інші. Окремо варто відзначити культурно-освітню організацію «Мацеж Польську», зусиллями якої на Правобережжі, переважно у сільській місцевості, було відкрито більше тисячі польських шкіл.

Культурно-освітній розвиток німців та чехів на Правобережжі був тісно пов'язаний з їхнім релігійним життям. Німецькі колоністи напередодні Української революції не створювали національні заклади освіти, оскільки це було досить складно. Тому у 1917–1919 рр. вони були змушені обирати між українськими або російськими школами. На відміну від німців чеська національна меншина, з приходом до влади УЦР, поспішила розширити мережу чеських шкіл, училищ та інших навчальних закладів.

У період встановлення більшовицької влади досягнення попередніх років супроводжувалися нищенням культури етнічних меншин Правобережної України, ліквідацією традиційних форм культурно-освітніх установ. Свобода релігійного життя євреїв, поляків, німців та чехів Правобережжя зазнала неменших перешкод. Вагомою проблемою для національних меншин було мовне питання. Оскільки навчання у єврейських, польських, чеських школах на Правобережжі велося рідною мовою, то весь його зміст та наповнення ніяким чином не враховував особливостей більшовицької ідеології.

Освітній розвиток національних меншин Правобережжя у 1920–1921 рр. опинився у складних умовах. Не вистачало необхідної навчальної літератури, яка через проблеми видавничої діяльності, поліграфічної бази повністю зривалась, або ж невиправдано затримувалась. Також залишалася недостатня професійна

кваліфікація педагогічних кадрів, яка пояснювалася глобальним втручанням радянської влади у національну освітню та методичну базу.

5. Вивчення життєдіяльності національних меншин Правобережної України у добу Української революції актуальне не тільки з наукової, але й із суспільної точки зору. Окреслена проблема – важливий чинник у розумінні політичних, соціально-економічних та культурних процесів на сучасному етапі українського державотворення. Тогочасні події яскраво демонструють, що забезпечення громадських, соціально-економічних та культурно-освітніх прав етнічних меншин – важлива запорука гармонійних міжнаціональних відносин та стабільного розвитку як суспільства зокрема, так і держави – загалом. Завбачлива національна політика гарантує державну цілісність та вбереже її від регіонального сепаратизму. Результати дисертаційного дослідження дозволяють краще усвідомлювати та реагувати на усі потреби національних меншин, гарантуючи забезпечення конституційних прав та інтересів усім громадянам незалежно від їхньої етнічної чи расової приналежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. 166, Міністерство народної освіти України, м. Київ. 1917–1988 рр.

Оп. 2

1. Спр. 618. Листування з секціями нацменшостей губвідділів народної освіти УСРР про стан та організацію культурно-освітньої роботи серед нацменшостей України, 18 квітня – 29 грудня 1921 р., 235 арк.

2. Спр. 621. Звіт про діяльність Німецької секції народної освіти, 10 січня – 27 квітня 1921 р., 174 арк.

Оп. 3

3. Спр. 995. Матеріали про організацію освітньої справи серед національних меншостей, 1921 р., 168 арк.

Ф. 628, Подільський губернський комісар УНР, м. Вінниця. 1917–1918 рр.

Оп. 1

4. Спр. 6. Информации губернских старост об эвакуации и организации помощи военнопленным Австро-Венгрии, Германии и Румынии, 11 ноября 1917 – 5 января 1918 гг., 153 арк.

5. Спр. 20. Распоряжения Подольского губернского комиссара в связи с провозглашением УНР, 3 августа 1917 – 12 января 1918 гг., 206 арк.

6. Спр. 25. Переписка с Гайсинским уездным комиссаром о незаконном выселении евреев из сел Губники и Четвертиновики Подольской губернии, 1 апреля – 2 августа 1918 г., 4 арк.

Ф. 1748, Министерство по еврейским делам УНР, г. Киев. 1917–1918 рр.

Оп. 1

7. Спр. 98. Копии циркуляров министерства по еврейским делам о присылке сведений. Сведения и анкетные данные о количестве школ, составе учителей и учащихся по губерниям Украины, 25 апреля 1918 г., 185 арк.

Ф. 1793, Подільський губернський староста, м. Вінниця. 1918 р.

Оп. 1

8. Спр. 9. Обіжники губернського старости до повітових старост. Списки ув'язнених в Балтській тюрмі, причетних до революційного більшовицького руху, 11 січня 1918 – 11 лютого 1919 рр., 376 арк.

9. Спр. 10. Накази та об'яви повітових старост Подільської губернії, 16 травня – 27 листопада 1918 р., 131 арк.

Оп. 2

10. Спр. 9. Листування з начальниками гетьманської повітової міліції про вміщення в газеті об'яв про загублення документів, 8 травня – 15 липня 1918 р., 46 арк.

11. Спр. 25. Прохання начальника польської школи і окремих осіб та листування з гетьманської державною вартою про видачу дозволів на влаштування вечорів, вистав, публічних питань та проведення кружечного збору, 23 лютого – 29 жовтня 1918 р., 349 арк.

Ф. 1854, Міністерство у єврейських справах Української Держави. м. Київ. 1918 р.

Оп. 1

12. Спр. 1. Заявление сотрудников Министерства по еврейским делам об оказании денежной помощи и ведомости на получение жалования, ноябрь – 28 июня 1918 г., 32 арк.

Ф. 2060, Міністерство єврейських справ УНР. 1919 р.

Оп. 1

13. Спр. 1. Закон РНМ про штати міністерства, штати центральних установ міністерства, відомість утримання та списки працівників міністерства, 18–27 січня 1919 р., 33 арк.

14. Спр. Законопроект про надання міністерству права визначати термін виборів в Єврейську національну громаду, пояснююча записка до законопроекта про допомогу постраждалому від погромів єврейському населенню, чернетки бюлетенів прес-бюро міністерства, 24 січня – 20 вересня 1919 р., 21 арк.

15. Спр. 8. Виступ представника єврейської національної партії «Бунд» М. Рафеса на засіданні Трудового конгресу УНР, 26 січня 1919 р., 9 арк.

16. Спр. 11. Звіти єврейських общин про свою діяльність, листування з общинами про асигнування їм коштів; заяви колишніх працівників міністерства про повернення на роботу, 10 січня – 27 березня 1919 р., 56 арк.
17. Спр. 18. Вирізки статей з газет «Нойе Байт», «Украинская ставка», «Столичный голос», «Робітнича газета», «Нова Рада», «Воля» про конференцію єврейської партії «Поалей-Ціон», виступи єврейських депутатів на Трудовому конгресі, роботу єврейських освітніх закладів, 30 січня 1919 р., 24 арк.
18. Спр. 21. Доповіді голови єврейської общини м. Кам'янця-Подільського та доповідні записки про єврейські погроми, 20 березня – 30 жовтня 1919 р., 35 арк.
Ф. 2225, Міністерство у польських справах Української Держави. м. Київ. 1918 р.
Оп. 1. Департамент просвещения.
19. Спр. 1. Циркуляри міністерства по Киевскому ученому округу, 9 мая – 9 сентября 1918 г., 12 арк.
20. Спр. 2. Копия устава польского общества содействия среднему образованию в г. Киеве, программы преподавания в польских школах, 13 марта – 13 мая 1918 г., 93 арк.
21. Спр. 3. Докладная записка генерального секретаря польских дел к проекту о школах «Macierz Polska», 23 марта – 29 ноября 1918 г., 125 арк.
22. Спр. 7. Переписка с учредителем польского частного среднего учебного заведения в г. Белой Церкви об открытии учебного заведения. Устав общества «Macierz Polska»; программы преподавания, 20 апреля – 9 июля 1918 г., 108 арк.
23. Спр. 8. Программы преподавания в польской гимназии в г. Бердичеве, 30 апреля – 22 июня 1918 г., 62 арк.
24. Спр. 9. Сведения о польской реальной школе в г. Умани, 20–25 июня 1918 г., 20 арк.
25. Спр. 11. Дело о предоставлении польской школе в г. Липовце прав средней школы, 6 сентября 1918 г., 6 арк.
26. Спр. 15. Статистические сведения о польской гимназии в г. Здолбунове; смета гимназии на 1917/1918 г.; прошения директора гимназии о предоставлении финансовой помощи, 9 апреля – 21 сентября 1918 г., 28 арк.

27. Спр. 19. Статистические сведения о польской гимназии в г. Виннице, 28 мая – 13 августа 1918 г., 25 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)

Ф. 1, Центральний Комітет Компартії України. 1917–1991 рр.

Оп. 20

28. Спр. 100. Доклады ЦК чешко-словацких коммунистических групп на территории России-Украины в ЦК КП(б)У о положении чешских колоний на Волыне, в деревне «Чешская Крошна», колонии «Чешских Смихов» и анкеты к ним, 24 июня – 1 июля 1919 г., 15 арк.

29. Спр. 211. Протоколы общин собраний Житомирской городской организации КП(б)У, заседания Луцкого уездного комитета КП(б)У, оргбюро, 6 января – 15 ноября 1920 г., 46 арк.

30. Спр. 321. Сводки политотдела 12-й армии о боевом и политическом состоянии дел в губерниях, 7 марта – 22 декабря 1920 г., 79 арк.

31. Спр. 775. Протоколы, отчеты, доклады, информации, мандаты и письма Венгерской, Китайской, Немецкой, Татарской секций и секции народов Востока при Агитпроме ЦК и губкомах КП(б)У о составе и ликвидации секций, агитационно-пропагандистской работе и другим вопросам, 18 января – 31 декабря 1921 г., 428 арк.

32. Спр. 777. Протоколы заседаний, совещаний Центрального бюро евсекции при ЦК РКП(б), Главного бюро еводдела ЦК и губкомов КП(б)У, Главбюро евсекции при ЦК ЛКСМУ, 1 января – 31 декабря 1921 г., 509 арк.

Ф. 5, Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

Оп. 1

33. Спр. 161. Аннотация материалов из газеты «Кельнише Цайтунг», 1918–1919 гг., 74 арк.

Ф. 41, Єврейські політичні партії і організації. 1902–1931 рр.

Оп. 1

34. Спр. 60. Письма, сообщения местных организаций ОЕСРП о их численном составе, состоянии и проведении партийной работы, участии в избирательной кампании по выборам в Учредительное Собрание и другим вопросам, 11 апреля – 30 июля 1917 г., 152 арк.

35. Спр. 259. Обзор о состоянии и работе сионистских организаций Черниговской, Подольской и Киевской губерний, 23 апреля – 30 мая 1918 г., 14 арк.

36. Спр. 261. Списки сионистских организаций Украины, еврейских граждан г. Киева, 1918 г., 200 арк.

37. Спр. 264. Воззвания, листовки, объявления комитета сионистских организации о подготовке к выборам в городскую Думу, Учредительное собрание, созыве районного совещания сионистской организации. Списки кандидатов в Учредительное собрание от городской сионистской организации, 19 июня 1917 – 18 июня 1918 гг., 67 арк.

38. Спр. 266. Устав Уманского еврейского ученического клуба. Объявления, программы спектаклей, концертов, организованных ученической сионистской организацией, 27 января 1917 – 4 апреля 1920 гг., 28 арк.

Ф. 57, Колекція документів з історії комуністичної партії України. 1870–1965 рр.

Оп. 2

39. Спр. 181. Перевод копии рефератов, протоколов, сообщений министерств (военного, иностранных и внутренних дел) Польши о ходе дискуссии в Брест-Литовске в связи с заключением сепаратного мира между Центральной Радой и Германией и об отношении к нему политических кругов Польши; о положении польских формирований на Украине, 10 января – 28 декабря 1918 г., 384 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 274, Киевское губернское жандармское управление. 1829–1917 рр.

Оп. 1

40. Спр. 3260. Распоряжения и циркуляры главного начальника снабжения армий и киевского губернатора о введении военного положения в Юго-Западном

крае, эвакуации государственного имущества, служащих и их семей из территории военных действий, замораживании капитала иностранных подданных и по другим вопросам связанным с военным временем, 21 июля 1914 – 24 марта 1916 гг., 195 арк.

41. Спр. 3387. Списки австрийских и германских подданных, подлежащих высылке в восточные губернии, упоминаются фамилии, подозреваемые в военном шпионаже, 18 августа 1914 – 5 февраля 1915 гг., 126 арк.

42. Спр. 3396. Сведения о германских и австрийских подданных, высланных во внутренние губернии России и подписки о невыезде их до окончания войны из России, 6 августа – 29 декабря 1914 гг., 539 арк.

43. Спр. 3762. Дело об арестах и политической проверке лиц австрийского подданства, подозреваемых в антирусских настроениях, 10 апреля – 8 ноября 1916 гг., 26 арк.

Ф. 295, Киевский временный комитет по делам печати. 1906–1917 гг.

Оп. 1

44. Спр. 19. Дело об издании в городе Киеве присяжным поверенным Лыховским И. В. и ксендзом-каноником Ставинским К. К. журналов «Kressy» и «Lud Boży», 28 октября 1906 – 2 января 1918 гг., 28 арк.

45. Спр. 39. Дело об издании присяжным поверенным Дрелингом С. И. и Слюсаревским С. Т. общественно-политической, литературной и экономической газеты «Киевский голос», 29 декабря 1905 – 30 мая 1907 гг., 23 арк.

46. Спр. 495. Переписка с киевским губернатором о выдаче Замарцев-Урсыну И. А. свидетельства на издание в городе Киеве еженедельного журнала «Kłozu Ukrainskie», 20 февраля 1914 – 4 марта 1917 гг., 5 арк.

Ф. 442, Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. 1827–1916 гг.

Оп. 860

47. Спр. 256. Циркуляры Министерства внутренних дел о порядке приема на военную службу лиц, не имеющих свидетельств о политической

благонадежности, об образовании Южного и Юго-Западного таможенных округов и по другим вопросам, 1910 г., 243 арк.

Оп. 861

48. Спр. 218. Переписка с Департаментом духовных дел, киевским, подольским и волынским губернаторами о проверке делопроизводства Луцко-Житомирского католического епархиального управления членом Совета министра внутренних дел Зайончковским, 30 июня 1911 – 20 июня 1913 гг., 109 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д-262, Винницкая городская дума. 1846–1920 гг.

Оп. 1

49. Спр. 22. Протоколы заседаний городской думы, 1917 г., 86 арк.

50. Спр. 28. Протоколи засідань Управи м. Вінниця, травень – листопад 1918 р., 143 арк.

51. Спр. 29. Протоколы заседаний городской думы, січень – квітень 1918 р., 139 арк.

Ф. Д-310, Денисов Михаил Львович – Нотариус г. Литина. 1888–1917 гг.

Оп. 1

52. Спр. 1. Алфавитный указатель конторы Литинского нотариуса Денисова М. Л., 1916–1917 гг., 68 арк.

Ф. П-1, Подольский губернский комитет КП(б)У. Губком КП(б)У. 1917, 1919–1925 гг.

Оп. 1

53. Спр. 363. Договор заключенный между Подольским Губернским Союзом Потребителей обществ (Губсоюз) и Подольским Губернским Советом Народного Хозяйства (Подгубсовнархоз) о сдаче в аренду отдельных предприятий и тезисы к докладам по вопросам кооперации и промышленности Подольской губернии, 1919–1922 гг., 467 арк.

54. Спр. 1675. Доклад о работе и другие материалы польбюро Подольского Губкома КП(б)У, июнь – август 1921 гг., 24 арк.

55. Спр. 1720. Протоколы заседаний бюро Евсекции, собраний евреев-коммунистов и план работы Евсекции Подольского Губкома КП(б)У, 1921 г., 38 арк.

56. Спр. 1721. Протоколы заседаний Бюро и доклад о работе Еврейской секции Подольского Губернского Комитетного клуба, январь – декабрь 1921 г., 116 арк.

Ф. Р-27, Подольский губернский финансовый отдел Подольского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских, красноармейских депутатов (губфинотдел) г. Винница. 1919–1925 pp.

Оп. 2

57. Спр. 11. Циркуляры Наркомата депутатов УССР. Доклад о деятельности губфинотдела, 1921 г., 241 арк.

Ф. Р-925, Подольский губернский исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1919–1925 pp.

Оп. 2

58. Спр. 99. Листування з повітвиконками Поділля по чужоземному питанню, 15 грудня 1920 – 17 березня 1921 pp., 75 арк.

59. Спр. 331. Анкеты, регистрационные листы иностранных подданных, 1918–1919 гг., 365 арк.

60. Спр. 375. Статистические сведения о количестве исполкомов, сельсоветов в уездах, январь – апрель 1921 г., 49 арк.

61. Спр. 1261. Постановление ВЦИК и СНК, приказы, циркуляры Наркоматов, губисполкома, инструкции, положения, 14 марта – 30 июня 1921 г., 205 арк.

Ф. Р-991, Подольский губернский отдел рабоче-крестьянской инспекции при подольском губернном исполнительном комитете совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1919–1925 pp.

Оп. 1

62. Спр. 1. Декрет СНК УССР, приказы и циркуляры Наркомата РКИ, губотдела РКИ; постановления и протоколы заседаний коллегии губернского земотдела. Списки сотрудников губернского и Винницкого земотделов, март – май 1921 г., 187 арк.

Ф. Р-4079, Білопільський волосний революційний комітет. 1919–1921 рр.

Оп. 1

63. Спр. 1. Постанови, протоколи засідань волревкому, квітень – травень 1919 р., 64 арк.

Ф. Р-4364, С 6 марта 1917 г. Винницкий Совет рабочих депутатов. С 8 марта 1917 г. Винницкий Совет рабочих и солдатских депутатов. С 4 мая 1917 г. Винницкий Совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. С января по февраль 1918 г. Исполнительный комитет винницкого совета рабочих и солдатских депутатов. г. Винница. 1917–1918 рр.

Оп. 1

64. Спр. 2. Журнал пленарных заседаний Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Винница, 4 мая – 31 декабря 1917 г., 163 арк.

65. Спр. 4. Протоколы заседаний исполнительного комитета Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Винница, январь – февраль 1918 г., 95 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 70, Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії. 1793–1917 рр.

Оп. 2

66. Спр. 5. Циркуляри Волинського губернатора, сентябрь 1906 – декабрь 1907 гг., 487 арк.

Ф. 226, Волинська губерньська землевпорядна комісія. м. Житомир Волинської губернії. 1905–1918 рр.

Оп. 1

67. Спр. 750. О невнесении земских платежей с имуществ выселенных немцев-колонистов, о представлении к наградам землеустроителей, 1916–1917 гг., 246 арк.

Ф. Р-405, Исполнительный комитет Житомирского городского совета объединенных общественных организаций. г. Житомир. 1917–1920 рр.

Оп. 1

68. Спр. 2. Переписка с Волынским губернским управлением, земской и мещанской управами о регистрации организаций г. Житомира, март – июнь 1917 г., 259 арк.

69. Спр. 5. Положение об образовании губернских, уездных и волостных земельных комитетов. Переписка с городским продовольственным комитетом и комиссариатом польских объединенных организаций о проведении выборов, по квартирному вопросу, апрель – июнь 1917 г., 302 арк.

70. Спр. 7. Переписка о регистрации организаций г. Житомира. Уставы и списки членов обществ, март – август 1917 г., 486 арк.

71. Спр. 8. Переписка о регистрации организаций г. Житомира. Уставы и списки членов обществ, апрель – июль 1917 г., 350 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 1, Киевское губернское правление. 1916 р.

Оп. 331

72. Спр. 906. Сведение о количестве жителей еврейской национальности по волостям Васильковского и Липовецкого уездов, 1916 г., 7 арк.

Ф. 1786, Киевское исполнительное бюро Центрального комитета Объединенной еврейской социалистической партии. 1917–1918 рр.

Оп. 1

73. Спр. 12. Переписка с Центральной радой по финансовым вопросам, 8 августа 1917 – 12 апреля 1918 гг., 11 арк.

74. Спр. 30. Об управлении в еврейских общинах, 1918 г., 5 арк.

Ф. 1787, Колекція документальних матеріалів фондів «Польські легіони». 1916–1918 рр.

Оп. 1. Главное командирование польских войск на Украине.

75. Спр. 1. Приказы по управлению Главного командования польскими легионами, 28 декабря 1917 г. – 31 марта 1918 г., 22 арк.

76. Спр. 2. Воззвания и переписка с главным комитетом Совета военных поляков в России в Петрограде о формировании польских частей, 5 сентября 1917 г. – 21 января 1918 г., 345 арк.
77. Спр. 3. Протоколы заседаний польского комитета 33-го корпуса, 9 декабря 1917 г. – 14 января 1918 г., 116 арк.
78. Спр. 4. Переписка с воинскими частями и армейскими комитетами о формировании и дислокации польских частей, декабрь 1917 г. – апрель 1918 г., 170 арк.
79. Спр. 5. Приказы главного командования польских войск на Украине, 8 апреля – 20 июня 1918 г., 27 арк.
80. Спр. 6. То же и воззвания, январь – май 1918 г., 76 арк.
81. Спр. 7. То же, 7 февраля – 20 июня 1918 г., 39 арк.
82. Спр. 8. То же, 27 февраля – 20 июня 1918 г., 42 арк.
83. Спр. 9. То же, 18 января – 24 апреля 1918 г., 20 арк.
84. Спр. 10. Приказы по польскому отделу в Киеве и по управлению снабжения Главного командования польскими частями на Украине, 1 марта – 21 августа 1918 г., 21 арк.
85. Спр. 11. Приказы по польским частям в Киеве, 8 марта – 29 марта 1918 г., 11 арк.
86. Спр. 12. Приказы начальника снабжения польских войск. Рапорта офицеров о добровольной сдаче частей советским войскам, об угрозе польским частям со стороны наступающих австрийских войск, май 1918 г., 21 арк.
87. Спр. 13. Приказы по отделу снабжения главного управления польским войском на Украине, 4 марта – 23 июня 1918 г., 53 арк.
88. Спр. 14. Переписка с польскими комитетами об укомплектовании польских легионов. Списки раненых и убитых военнослужащих-поляков, январь – февраль 1918 г., 29 арк.
89. Спр. 15. Переписка с регентским советом в Варшаве, гетманом Скоропадским и другие материалы о ликвидации польских легионов на Украине, май – июнь 1918 г., 59 арк.

90. Спр. 16. Переписка с воинскими частями и учреждениями о реквизиции продовольствия и имущества для польских войск, февраль – июнь 1918 г., 85 арк.
91. Спр. 17. Переписка с воинскими частями и местными органами Центральной Рады о получении продовольствия для польских войск, март – апрель 1918 г., 72 арк.
92. Спр. 18. Переписка с воинскими частями, местными органами Центральной Рады и другие материалы о снабжении польских войск, март – май 1918 г., 103 арк.
93. Спр. 19. Переписка с воинскими частями о вооруженной борьбе крестьян и разоружении ими польских легионов, 11 апреля – 21 мая 1918 г., 65 арк.
94. Спр. 20. Переписка с командирами польских частей, акты и другие материалы о грабежах и реквизициях, учинённых польскими легионерами, 28 февраля – 24 апреля 1918 г., 62 арк.
95. Спр. 21. Штатное расписание польских легионов, январь – март 1918 г., 29 арк.
96. Спр. 22. Проекты переформирования и сокращения польских частей рапорты и списки солдат, желающих демобилизоваться, 23 февраля – 10 апреля 1918 г., 76 арк.
97. Спр. 24. Рапорты командиров частей о наличии вооружения и военного снаряжения, апрель – май 1918 г., 10 арк.
98. Спр. 25. Рапорты, переписка с местными органами Центральной Рады и другие материалы о выступлениях крестьян против польских войск, о разоружении германскими войсками польских легионов в районе Умани, о передислокации польских легионов в Черниговскую губернию, 9 апреля – 17 мая 1918 г., 39 арк.
99. Спр. 26. Копии удостоверений личного состава, май 1918 г., 21 арк.
100. Спр. 27. Копии удостоверений и командировочных предписаний личного состава, март – июнь 1918 г., 118 арк.
101. Спр. 28. Реестр имущества, реквизированного для нужд польских войск, февраль – июнь 1918 г., 4 арк.

102. Спр. 29. Наградные листы польских офицеров, март 1918 г., 20 арк.

103. Спр. 33. Реестр продовольствия и имущества реквизированных для нужд польских войск, 1 февраля – 3 апреля 1918 г., 23 арк.

Оп. 2. Комитет Союза военных поляков Юго-Западного фронта.

104. Спр. 1. Телеграммы польских комитетов о формировании польских легионов, 20 ноября 1917 – 15 января 1918 гг., 100 арк.

105. Спр. 2. Переписка с воинскими частями о формировании польских частей, 20 ноября 1917 – 29 марта 1918 гг., 230 арк.

106. Спр. 3. Переписка с воинскими частями о формировании польских легионов, ноябрь 1917 – январь 1918 гг., 61 арк.

107. Спр. 4. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, ноябрь 1917 – март 1918 гг., 144 арк.

108. Спр. 5. Переписка с воинскими частями и польскими комитетами о формировании польских легионов, декабрь 1917 – январь 1918 гг., 124 арк.

109. Спр. 7. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, 12-18 января 1918 г., 135 арк.

110. Спр. 8. То же, январь 1918 г., 101 арк.

Оп. 3. Комитет Союза военных поляков IV армии.

111. Спр. 1. Приказы, протоколы заседаний комитета, переписка с воинскими частями и военнослужащими о формировании польских легионов, май – декабрь 1917 г., 536 арк.

112. Спр. 2. Приказы по 4-й армии, список частей армии и переписка с воинскими частями о формировании польских легионов, август 1917 – февраль 1918 гг., 77 арк.

113. Спр. 3. Приказы комитета Союза военных поляков IV армии, 11-31 декабря 1917 г., 16 арк.

114. Спр. 4. Приказы комитета Союза военных поляков IV армии, 16 декабря 1917 – 25 января 1918 гг., 42 арк.

115. Спр. 5. Приказы комитета Союза военных поляков IV армии, списки поляков 68-й артиллерийской бригады, 25 октября 1917 – 14 января 1918 гг., 80 арк.
116. Спр. 6. Циркуляры главного комитета Союза военных поляков, июль 1917 – январь 1918 гг., 49 арк.
117. Спр. 8. Воззвания Центральной Рады и приказы командования IV армии, 24 ноября 1917 – 15 января 1918 гг., 69 арк.
118. Спр. 9. Материалы 2-го съезда Союза военных поляков IV армии, 12–15 ноября 1917 г., 118 арк.
119. Спр. 14. Переписка с комитетами Союза военных поляков о формировании польских частей, сентябрь – ноябрь 1917 г., 398 арк.
120. Спр. 17. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, май 1917 – январь 1918 гг., 247 арк.
121. Спр. 18. Телеграммы польских комитетов и воинских частей о формировании польских легионов, 7 декабря 1917 – 17 января 1918 гг., 206 арк.
122. Спр. 26. Переписка с местными органами временного правительства и Центральной Рады о положении военных поляков, июль – декабрь 1917 г., 56 арк.
123. Спр. 29. Списки членов Союза военных поляков IV армии, 1917 г., 209 арк.
124. Спр. 30. Списки польских воинских частей IV армии, 1917 г., 39 арк.
125. Спр. 31. Списки польских военнослужащих, 1917 г., 6 арк.
126. Спр. 32. Списки рядовых польской национальности IV армии, 1917 г., 72 арк.
127. Спр. 35. Списки литературы, изданной польским комитетом 48 стрелковой дивизии. Бюллетень №3 и приказ №36 польского комитета IV армии, октябрь 1917 г., 41 арк.
- Оп. 4. Комитет Союза военных поляков VIII армии.
128. Спр. 1. Статистические сведения о количестве учеников-поляков в учебных заведениях, октябрь 1917 – декабрь 1918 гг., 119 арк.

129. Спр. 2. Переписка с Министерством польских дел, местными польскими землячествами и другие материалы об организации департамента и его взаимоотношениях с другими учреждениями, 1917–1918 гг., 132 арк.
130. Спр. 3. Переписка с военными властями и местными учреждениями о реквизиции помещений польских школ, 1917–1918 гг., 60 арк.
131. Спр. 4. Переписка с польскими школами и другие материалы о предоставлении им субсидий, 1917–1918 гг., 70 арк.
132. Спр. 5. Переписка с местными учреждениями об оказании финансовой помощи польским школам, 20 декабря 1917 – 9 мая 1918 гг., 44 арк.
133. Спр. 6. Циркуляры департамента, март – август 1918 г., 38 арк.
134. Спр. 7. Циркуляры Министерства просвещения и Киевского школьного округа, 1918 г., 62 арк.
135. Спр. 8. Устав польского краеведческого товарищества, переписка с польскими землячествами в Киеве об открытии курсов преподавателей гимнастики, июнь 1918 г., 11 арк.
136. Спр. 9. Проект закона и докладная записка об ассигновании средств на польские школы на Украине, 1918 г., 9 арк.
137. Спр. 11. Статистические сведения о польских школах на Украине, 1918 г., 42 арк.
138. Спр. 12. Сообщения технических училищ о наличии учащихся-поляков, июнь – июль 1918 г., 58 арк.
139. Спр. 13. Учебная программа педагогических курсов по внешкольному образованию, план работы отдела внешкольного образования, апрель 1918 г., 25 арк.
140. Спр. 15. Протоколы заседаний Совета искусства, проект положения о Совете и другие материалы артистической секции, 23 марта – 9 июля 1918 г., 38 арк.
141. Спр. 17. Ответы польских школ на вопросник департамента, июль – август 1918 г., 31 арк.

142. Спр. 23. Дело об организации учительских курсов и семинаров, апрель – август 1918 г., 61 арк.
143. Спр. 24. Дело об открытии польских школ за счёт земских и городских управ, апрель – июль 1918 г., 30 арк.
144. Спр. 27. Списки польских школ, январь – март 1918 г., 125 арк.
145. Спр. 30. Справка о деятельности отдела средних польских школ, 1918 г., 3 арк.
146. Спр. 32. Переписка с Министерством просвещения о предоставлении прав учебных заведений польским школам. Сведения об организации, составе и деятельности польских школ, июль – август 1918 г., 66 арк.
147. Спр. 38. Статистические сведения о количестве учащихся поляков в учебных заведениях г. Киева, март – ноябрь 1918 г., 55 арк.
- Оп. 5. Комитет Союза военных поляков IX армии.
148. Спр. 19. Переписка со штабом IX армии и воинскими частями о формировании польских легионов, 21 декабря 1917 – 19 февраля 1918 гг., 68 арк.
149. Спр. 20. Телеграммы штаба Румынского фронта, польских комитетов других фронтов и другие материалы о положении и формировании польских частей, 9 декабря 1917 – 23 июня 1918 гг., 112 арк.
150. Спр. 21. Телеграммы и сообщения комиссара Центральной Рады на Румынском фронте о формировании национальных частей, о политике Центральной Рады и по другим вопросам, декабрь 1917 – январь 1918 гг., 164 арк.
151. Спр. 32. Постановления съезда, бюллетени и другие материалы деятельности комитета союза военных поляков IX армии. (Есть несколько номеров ежедневной газеты комитета «Ежедневные известия»), 3–19 января 1918 г., 51 арк.
152. Спр. 33. Переписка с воинскими частями о формировании польских легионов, январь – февраль 1918 г., 146 арк.
- Оп. 6. Комитет Союза военных поляков Румынского фронта.
153. Спр. 8. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, декабрь 1917 – январь 1918 гг., 115 арк.

154. Спр. 9. То же, декабрь 1917 – февраль 1918 гг., 101 арк.
155. Спр. 10. То же, декабрь 1917 – август 1918 гг., 132 арк.
156. Спр. 11. То же и о взаимоотношениях Союза военных поляков с командованием русской армии, декабрь 1917 – февраль 1918 гг., 97 арк.
157. Спр. 12. То же, декабрь 1917 – март 1918 гг., 100 арк.
158. Спр. 13. То же. Имеются газеты польских комитетов, декабрь 1917 – февраль 1918 гг., 61 арк.
159. Спр. 15. Переписка с польскими и украинскими войсковыми комитетами о создании националистических польских формирований, 7 декабря 1917 – 14 января 1918 гг., 11 арк.
160. Спр. 16. Переписка с польскими комитетами и воинскими частями о демобилизации военнослужащих поляков, декабрь 1917 – февраль 1918 гг., 41 арк.
161. Спр. 18. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, январь – март 1918 г., 89 арк.
162. Спр. 19. Переписка с воинскими частями и польскими комитетами о формировании 2-го польского корпуса, февраль – март 1918 г., 86 арк.
163. Спр. 20. Переписка с польскими комитетами об укомплектовании польских легионов медицинским персоналом, январь – февраль 1918 г., 268 арк.
- Оп. 7. Департамент просвещения Министерства польских дел.
164. Спр. 1. Статистические сведения о количестве учеников-поляков в учебных заведениях, октябрь 1917 – декабрь 1918 гг., 119 арк.
165. Спр. 2. Переписка с Министерством польских дел, местными польскими землячествами и другие материалы об организации департамента и его взаимоотношениях с другими учреждениями, 1917–1918 гг., 132 арк.
166. Спр. 3. Переписка с военными властями и местными учреждениями о реквизиции помещений польских школ, 1917–1918 гг., 60 арк.
167. Спр. 7. Циркуляры Министерства просвещения и Киевского школьного округа, 1918 г., 62 арк.

168. Спр. 9. Проект закона и докладная записка об ассигновании средств на польские школы на Украине, 1918 г., 9 арк.

169. Спр. 11. Статистические сведения о польских школах на Украине, 1918 г., 42 арк.

170. Спр. 30. Справка о деятельности отдела средних польских школ, 1918 г., 3 арк.

Оп. 8. Управление Винницкого концентрационного района польского фронта.

171. Спр. 1. Приказы по району, 6 декабря 1917 – 5 апреля 1918 гг., 71 арк.

172. Спр. 2. Телеграммы польских комитетов о формировании польских легионов, декабрь 1917 – апрель 1918 гг., 61 арк.

173. Спр. 3. Переписка с воинскими частями о формировании польских войск, 30 мая 1917 – 3 января 1918 гг., 46 арк.

174. Спр. 10. Приказы по управлению польских войск в Виннице, 4 января – 27 февраля 1918 г., 65 арк.

175. Спр. 11. Приказы по концентрационному району польских войск в Виннице, январь – февраль 1918 г., 70 арк.

176. Спр. 12. То же, 13 апреля – 14 мая 1918 г., 57 арк.

177. Спр. 13. Приказы по хозяйственному отделу управления Винницкого концентрационного района польских войск, 12 марта – 16 мая 1918 г., 26 арк.

178. Спр. 14. Приказы по району, 4 января – 25 февраля 1918 г., 66 арк.

179. Спр. 15. Приказы по польскому гарнизону г. Винница, 12 марта – 15 мая 1918 г., 75 арк.

180. Спр. 18. Переписка с польскими комитетами о формировании польских легионов, февраль – апрель 1918 г., 47 арк.

181. Спр. 19. Переписка с воинскими частями и Винницким Советом рабочих депутатов о нейтралитете польских частей, о переходе на сторону русской армии польской бригады из австрийской армии, январь – февраль 1918 г., 24 арк.

Оп. 9. Военный отдел Министерства по польским делам.

182. Спр. 1. Переписка с польскими комитетами и воинскими частями о бесчинствах польских легионов, о расформировании польских частей, о

возвращении поляков на родину, о помещении раненых поляков в госпиталях и по другим вопросам. Справки и удостоверения личного состава, январь – апрель 1918 г., 364 арк.

Ф. 1788, Коллекция документальных материалов еврейских общественных организаций. 1917–1919 рр.

Оп. 1

183. Спр. 1. Протоколы заседаний, объявления. Список состава технической комиссии по выборам еврейской общины в г. Киеве, 17 мая – 13 октября 1917 г., 41 арк.

184. Спр. 2. Протоколы заседаний бюро Киевской еврейской общины за март – август 1917 г., 17 марта – 15 августа 1917 г., 54 арк.

185. Спр. 3. Заявления, письма в Совет от местных еврейских организаций и частных лиц, удостоверения, выданные представителям на заседании Совета объединенных еврейских общественных организаций, 22 марта – 6 июня 1917 г., 58 арк.

186. Спр. 4. Сведения киевских начальных и средних учебных заведений о количестве учащихся евреев и преподавании истории еврейского народа, 7 декабря 1918 г. – 2 марта 1919 г., 86 арк.

187. Спр. 5. Переписка с учебными заведениями г. Киева о предоставлении сведений о числе учащихся евреев и др., 1918–1919 гг., 223 арк.

188. Спр. 6. Краткое сведение об организации «общинной комиссии помощи жертвам переходного времени», заявления националистического Совета Киевской еврейской общины в Министерство внутренних дел Украинской рады об оказании помощи и защите еврейского населения от погромов, май – август 1918 г., 6 арк.

189. Спр. 7. Сообщение заведующих приходского училища №1 и школы №6 об учениках-евреях, посещаемых эти школы, февраль 1919 г., 2 арк.

Ф. Р-2794, Київський повітовий староста Української держави. 1918 р.

Оп. 1

190. Спр. 18. Листування з іншими установами по їхнім запитанням, запитання старостів і довідки на них, 2 квітня – 7 жовтня 1918 р., 84 арк.

Ф. Р-2796, Канцелярія Київського губернського комісара Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.

Оп. 1

191. Спр. 9. Донесення про виступи селянства Чорнобильського району проти поміщиків, 3 вересня 1917 – 10 квітня 1918 рр., 103 арк.

192. Спр. 100. Журнал засідань Радомишльської міської думи від 24 січня до 23 квітня 1918 р., надіслані на затвердження губернському комісару (копії), 23 листопада 1917 – 25 травня 1918 рр., 52 арк.

193. Спр. 101. Журнал засідань Уманської міської думи від 15 листопада 1917 до 29 квітня 1918 рр., надіслані на затвердження губернському комісару (копії), 21 лютого – 3 липня 1918 р., 106 арк.

Ф. Р-2797, Канцелярія Київського губернського старости Української держави. 1918 р.

Оп. 1

194. Спр. 93. Прохання і дозволи губернського старости на проведення з'їздів і загальних зборів громадських організацій, влаштування лекцій, 3 травня- 12 листопада 1918 р., 154 арк.

Ф. Р-4241, Товариство вивчення історії єврейського робітничого руху і революційно-соціалістичних течій в єврействі. 1919–1925 рр.

Оп. 1

195. Спр. 1. Протоколи засідань правління буржуазно-націоналістического «общества изучения истории еврейского рабочего движения и революционно-социалистических течений в еврействе», его воззвание к населению об оказании помощи в работе, 24 июня 1919 г., 73 арк.

196. Спр. 2. Вырезки из советских газет, 29 мая 1919 – 7 июня 1920 гг., 3 арк.

197. Спр. 4. Вырезки из советских газет, 1919 г., 37 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 30 Ровенское поветовое староство. 1919–1939 рр.

Оп. 1

198. Спр. 1. Указания «Генерального комиссариата Восточных земель» о передаче бывших русских школ в распоряжение школьного инспектора, 28 сентября 1919 – 6 февраля 1920 гг., 46 арк.

199. Спр. 10. Переписка с делегатом Генерального комиссара о наделении земельными участками солдат польской армии, 26 сентября – 19 октября 1919 г., 3 арк.

200. Спр. 15. Списки учителей польских и украинских школ Ровенского повета, 19 января 1920 г., 11 арк.

Ф. 165 Ровенская городская управа. 1917–1919 гг.

Оп. 1

201. Спр. 37. Посемейный список членов семейств купцов, мещан и ремесленников г. Ровно, 1918 г., 717 арк.

Ф. 259 Костопольское еврейское общество. 1852–1936 гг.

Оп. 1

202. Спр. 12. Книга записей актов гражданского состояния, 1917 г., 165 арк.

Ф. 540 Школьный инспекторат во Владимирце. 1921 г.

Оп. 1

203. Спр. 3. Статистические данные об учащихся Владимирецкого повета, 1921 г., 16 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. Р-260 Подольская губернская народная управа. 1915, 1917–1920 гг.

Оп. 1

204. Спр. 60. Доклады председателя управы об открытии летом 1919 г. педагогических курсов для учителей низших начальных школ в шести пунктах Подолии, об организации Губернского совета и управы просвещения, о выделении 13 процентов средств по просвещению на развитие еврейской культуры и по другим вопросам, 1919 г., 54 арк.

205. Спр. 133. Звіти про діяльність відділу статистики народної освіти. Списки шкіл по повітам. Листування з повітовими управами про складання статистики народної освіти Поділля, 3 лютого 1919 – 21 вересня 1921 рр., 203 арк.
206. Спр. 212. Загальний перепис населення за 1920 рік по м. Кам'янець-Подільський, 1920 р., 131 арк.
207. Спр. 213. Облік промислових закладів та інше листування по Кам'янецькому повіту, 1 січня – 27 грудня 1920 р., 23 арк.
- Ф. Р-582 Каменец-Подольский государственный украинский университет. 1918–1921 рр.
- Оп. 1
208. Спр. 86. Копия рукописи «Библиография из истории евреев на Украине», 1920 г., 27 арк.

Опубліковані джерела

209. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел (Харьков)., 1923. – С. 11–13.
210. Винниченко В. К. Відродження нації: в 3 ч. / В. К. Винниченко. – Київ – Відень: Дзвін, 1920. – 542 с.
211. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – [Б. м.], [б. г.] – 32 с.
212. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904–1905. – Т.VIII – Волынская губерния. – С. 2–3, 86–87; Т.XVI – Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 2–3, 98–99.
213. Гражданская война на Украине (1918–1920): Сборник документов и материалов : В 3 т., 4 кн. – Т.1, кн. 2. – К., 1967. – 130 с.
214. Грушевський М. С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.
215. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К.: Дух і Літера, 2006. – 752 с.

216. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. – В 2-х т.: Документально-наукове видання – Т.1 / Д. І. Дорошенко / Упоряд. : К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – 220 с.
217. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції 1917–1923 рр. Том 2: Книга 5 / О. Доценко. – Варшава, 1923. – 400 с.
218. Еврейский вестник: Научно-литературный сборник / ред. С. М. Гинзбург. – Ленинград: «Сеятель» Е. В. Высоцкого, 1928. – 264 с.
219. Євген Чикаленко Щоденник. 1919–1920. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – 639 с.
220. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. – К., 1887. – 305 с.
221. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизведанным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов), бывш. воен. корреспондент «Рус. Ведомостей»; Предисл. авт. – М.: Змії, 1918. – 95 с.
222. Коммунистическая партия против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. Вып.2. Ред. Л. И. Килимник. – Винница, 2005. – 349 с.
223. Культурне будівництво в Українській РСР (1917–1927). Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – 667 с.
224. Население Киевской губернии: Перепись 1920 г.: (Стат. таблицы) // Статистичний бюлетень. – 1922. – № 2. – С. 17–21; № 4. – С. 34–36.
225. Населення міст Подільської губернії по перепису 1920 р.: (Демогр. статистика) // Бюлетень Подільського губернського статистичного бюро. – 1922. – № 1 (15). – С. 3.
226. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів / ред. І. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
227. Національні меншини України: Інф. довідник / Упоряд. І. І. Пилипенко, А. І. Осауленко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 190 с.
228. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін,

- В. П. Ляховицький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с., Ч. 2. – 704 с.
229. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – 330 с.
230. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – 150 с.
231. Німці в Україні: наук.-допом. бібліогр. показчик (1917–1941 рр.) / уклад.: Н. Л. Македон. – К.: Кн. палата України, 1998. – 180 с.
232. Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому Экономическому Совету (апрель – сентябрь 1922 года). – Вінниця, 1922. – 392 с.
233. Памятная книжка Дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1914. – 493 с.
234. Панчук М. И. Национальные отношения в Украине в XX веке: зб. документов и материалов / М. И. Панчук, И. Л. Гошуляк, С. С. Диброва. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с.
235. Подільський книжник: альманах. Вип. 2 (2009 р.) / уклад Т. Р. Соломонова, ред.: М. Г. Спиця, О. І. Кізян, відп. за вип. Н. І. Морозова; Управління культури і туризму Вінниц. облдержадм., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2010. – 450 с.
236. Постановление о.о. настоятелей чешских приходов и священников чехов – по вопросам церковно-приходской жизни чешских приходов на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – № 49. – 1913. – 5 декабря. – С. 874–875.
237. Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России [Текст] / А. Ренников. – Пг., 1915. – 396 с.
238. Спогади жительки м. Острога Ляхович Зої Костянтинівни, 1918 р., записані 2 серпня 2004 р. // Архів Романчука О. М
239. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с. + 8 іл.

240. Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця, ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – 270 с.
241. Україна у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). – К.: ІЗМН, 1997. – 448 с.
242. Українська революція 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – 116 с.
243. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. [Текст]: у 3-х т. / [М. К. Колісник, І. І. Компанієць, М. І. Куліченко [та ін.]]; редкол. А. Д. Скаба (голова) [та ін.]; Ін-т історії партії ЦК КП України, Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав, 1967 – Т. 1. – 1967. – 472 с.: іл.
244. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – 320 с.
245. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали: у 4 т. / П. Христюк: Український Соціологічний Інститут. – 1921–1922. – Т. 1. – 152 с., Т. 2. – 204 с., Т. 3. – 160 с., Т. 4. – 192 с.
246. Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Т. 24. Житомир – Малин. 2001. – 226 с.
247. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 540 с.
248. Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. – Warszawa, 1926. – Т. XXIII. – S. 62.
249. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej . – 1921. № 49. – Poz. 300. – S. 814–867.
250. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // DzURP. – 1921. – № 4. – S. 38.

Газети

251. Більшовик. – 1920. – 31 березня.
252. Боротьба. – 1918. – № 5.

253. Визволення. – 1918. – 1 липня.
254. Вінницький листок. – 1918. – № 9.
255. Відродження. – 1918. – № 102. – 2 серпня.
256. Волынские губернские ведомости. – 1916. – № 44.
257. Волинь. – 1917. – № 67. – 8 березня.
258. Державний вісник. – 1918. – 9 лютого.
259. Державний вісник. – 1918. – 6 листопада.
260. Києвлянин. – 1917. – № 179.
261. Киевская мысль. – 1918. – 24 января.
262. Поділля. – 1918. – № 15. – 17 березня.
263. Поділля. – 1918. – № 9. – 30 квітня.
264. Подольские ведомости. – 1917. – № 11. – 10 апреля.
265. Подольские ведомости. – 1917. – № 8. – 14 июля.

Монографії, дисертації, автореферати дисертацій

266. Антонишин А. П. Поділля в добу Гетьманату П. Скоропадського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Антонишин Андрій Павлович. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 28 с.
267. Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / В. І. Архипов. – К., 1994. – 35 с.
268. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20–30 ті рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук. (07.00.01 – Історія України). – Київ, 1997. – 230 с.
269. Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: дис. канд. істор. наук / П. І. Барвінська. – Одеса, 2001. – 235 с.
270. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.

271. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / О. Б. Бистрицька. – Харків, 1998. – 236 с.
272. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир, 2004. – 240 с.
273. Васильчук В. М. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004. – 341 с.
274. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспект XX – початок XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 27 с.
275. Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х років: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / І. М. Ващенко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – 19 с.
276. Ведерников М. В. Организованное политическое движение чехов в России накануне и в годы Первой мировой войны: дис. канд. іст. наук: 07.00.03 / Ведерников Михаил Владимирович. – Москва, 2016. – 273 с.
277. Воейков В. Н. С Царем и без Царя. Воспоминания последнего дворцового коменданта / В. Н. Воейков. – М.: Родник, 1994. – 350 с.
278. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.: в 2-х Т. / Н. Н. Головин. – М.: Айрис-Пресс, 2011. – Т. 2. – 708 с.
279. Гофман Ї. Чехи на Волині. Основні відомості / Ї. Гофман. – Прага, 1998. – 94 с.
280. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посіб. Ч. 1 / Н. О. Терентьєва, К. В. Балабанов; Маріупольський державний гуманітарний університет. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – 340 с.
281. Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Євреї України в роки революції та громадянської війни. Нариси з історії та культури євреїв України / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич. – К.: Дух і Літера, 2005. – 160 с.
282. Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи (липень 1917 – січень 1918 рр.) /

- В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 150 с.
283. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.). Історичні зошити / А. П. Гриценко; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 228 с.
284. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в УРСР (1917–1965) / за ред. С. А. Литвинова. – К.: Радянська школа, 1966. – 257 с.
285. Гунчак Т. Г. Симон Петлюра та євреї / Т. Г. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 140 с.
286. Гура В. К. Сионистские партии на Украине: Истоки, эволюция, деятельность (1897–1934): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История СССР» / В. К. Гура. – К., 1991. – 28 с.
287. Гусев В. І. Бунд, комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.) / В. І. Гусев. – К.: Асоціація «Україна», 1996. – 149 с.
288. Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С. І. Гольдельман. – Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. – 240 с.
289. Гольчевський Ф. Німці та українці: 1914–1939 / Ф. Гольчевський. – Падерборн: Фердінанд шенінг, 2010. – 1085 с.
290. Дерев'янка І. П. Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Дерев'янка. – К., 2004. – 36 с.
291. Дізанова А. В. Розвиток національних культур в Україні у 20-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Дізанова. – Одеса, 1992. – 40 с.
292. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): дис. докт. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / В. О. Доценко. – Київ, 2015. – 521 с.
293. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920–1990-і роки). / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: Інтел, 1994. – 118 с.

294. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 229 с.
295. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок ХХ ст.): дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2002. – 227 с.
296. Жуковський О. І. Етнічні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: [Монографія] / О. І. Жуковський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 180 с.
297. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Жуковський; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 19 с.
298. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.). 2-е вид., допов / М. А. Журба. – К.: В-во «Наук. світ», 2002. – 499 с.
299. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі / І. С. Зеленюк. – Львів: Каменяр, 1966. – 148 с.
300. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах / под. ред. А. А. Дынгес. – Донецк: Апекс, 2007. – 311 с.
301. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині. Кінець XVIII початок ХХ століття / О. М. Іващенко. – Житомир: Вид-во «Волинь» 1998. – 220 с.
302. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 520 с.
303. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 рр.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Я. Калакура. – К., 1995. – 37 с.
304. Кандель Ф. Очерки времен и событий. – Ч. 3. (1882–1920) / Ф. Кандель. – Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1994. – 430 с.

305. Канторович Р. Были и небылицы старой Винницы / Р. Канторович. – Сент-Луис, 1998. – 150 с.
306. Ковба Ж. М. Чеська еміграція на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя: дис... канд. істор. наук: 07.00.03 / Ж. М. Ковба. – Львів, 1974. – 230 с.
307. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / О. В. Козерод. – К., 2002. – 229 с.
308. Козерод О. В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919–1929 гг. / О. В. Козерод. – Х.: Еврейский мир, 1998. – 280 с.
309. Коломийченко И. И. На путях социалистической реконструкции / И. И. Коломийченко. – К.: Наукова думка, 1978. – 281 с.
310. Колесник В. В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 220 с.
311. Комарніцький О. Б. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917–1918 рр. / О. Б. Комарніцький; Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 3., 1994. – 186 с.
312. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.: монографія / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
313. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2003. – 384 с.
314. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. – 220 с.
315. Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Ф. Кривоший; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1997. – 218 с.

316. Кротік Н. Л. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30 рр. XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.0001 / Н. Л. Кротік; ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2007. – 20 с.
317. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К.: Наукова думка, 1998. – 178 с.
318. Кулинич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулинич. – К.: Наукова думка, 1969. – 182 с.
319. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
320. Куртяк В. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні. 1917–1921 рр.: Монографія / В. Куртяк. – К.: МАУП, 2006. – 480 с.
321. Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь и Советское государство (1917–1938) / О. А. Лиценбергер; Междунар. союз нем. культуры. – М.: Готика, 1999. – 428 с.
322. Лісевич І. Т. Родом з України... Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. Т. Лісевич; НАН України Ін-т історії України. – К., 1995. – 102 с.
323. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті / О. В. Логінов, Л. І. Семенко. – Вид. 2-ге, виправ. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 130 с.
324. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради. Історичний нарис / В. С. Лозовий. – К.: б. в., 1999. – 28 с.
325. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія / Л. Лойко. – К.: Поліграф. центр «Фоліант», 2005. – 633 с.
326. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Малярчук; Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 36 с.
327. Марчук М. Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917–1920-х років / М. Марчук. – Коломия: «Вік», 2002. – 260 с.

328. Міронова І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – 305 с.
329. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX століття) / Л. Л. Місінкевич. – К.: Поділля, 2001. – 254 с.
330. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х рр. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Л. Л. Місінкевич; Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – 190 с.
331. Мозговая О. С. Этнические немцы СССР как фактор советско-германских отношений (1918–1941 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / О. С. Мозговая. – Саратов, 2004. – 240 с.
332. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
333. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925 рр.): Дис. ... канд. політ. наук / О. Я. Найман. – К., 2000. – 225 с.
334. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925) / О. Я. Найман. – М.: 1996. – (Препр. / Еврейское наследие). – 32 с.
335. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925) / О. Я. Найман; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Міжнар. Соломонів ун-т, Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова. – К., 1998. – 190 с.
336. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К.: Ін Юре, 2003. – 496 с., іл.
337. Наседкіна Л. Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України 20-ті – початок 30-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Д. Наседкіна. – К., 1993. – 17 с.

338. Національні меншини України у ХХ столітті: політико–правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 357 с.
339. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій / О. В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 218 с.
340. Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія / І. Онищенко. – К.: Четверта хвиля, 1997 – 240 с.
341. Орлик В. М. Молдавська національна меншина в Україні (1919–1923 рр.) / В. М. Орлик; Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 1998. – 184 с.
342. Орлянський В. С. Євреї в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 252 с.
343. Осташева Н. В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України» / Н. В. Осташева. – Дніпропетровськ, 1996. – 30 с.
344. Очеретенко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Очеретенко. – К., 2003. – 27 с.
345. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ–ХХ ст. / В. В. Павлюк. – Острог, 2000. – 183 с.
346. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз / В. В. Перепадя; Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 144 с.
347. Поділля / Артюх Л. Ф., Балущок В. Г., Болтарович З. Є. та інші. – К.: Вид. НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
348. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ю. М. Поліщук. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.

349. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1996. – 272 с.
350. Пученков А. С. Национальный вопрос в идеологии и политике южнорусского Белого движения в годы Гражданской войны 1917–1919 гг.: Дис. канд. ист. наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история / А. С. Пученков. – М., 2005. – 260 с.
351. Рабінович Я. Й. На зламі віків (До 1000-річчя проживання євреїв в Україні.) / Я. Й. Рабінович. – К., 1998. – 360 с.
352. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
353. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 482 с.
354. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині – Житомирщині у XIX – пер. пол. XX ст.: Монографія / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2002. – 156 с.
355. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 544 с.
356. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми / В. Сергійчук. – К.: Козаки, 1996. – 122 с.
357. Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30-х роках XX століття: Дис... к.і.н. / Л. С. Скотнікова. – К.: Національний аграрний ун-т, 2000. – 243 с.
358. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 387 с.
359. Солодарь Ц. С. Дикая полынь / Ц. С. Солодарь. – М.: Правда, 1986. – 592 с.
360. Суліменко О. Г. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / О. Г. Суліменко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.

361. Умінський С. А. Становлення та розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.): дис. канд. пед. наук: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки / С. А. Умінський. – Житомир, 2014. – 269 с.
362. Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / В. М. Устименко; Інститут історії України НАН України. – К., 2010. – 180 с.
363. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в киевских архивах / В. Хитерер. – М.: Мосты культуры. – К.: Ин-т иудаики, 2001. – 219 с.
364. Цинкаловський О. Велика Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – 629 с.
365. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття) / Б. В. Чирко / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К.: Освіта, 1995. – 240 с.
366. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник / С. Чорний. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
367. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с.
368. Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага: «Вільна Спілка», Український Робітничий Університет, 1928. – 335 с.
369. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – поч. XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 – історія України / Г. А. Шпиталенко. – Івано-Франківськ, 2003. – 40 с.
370. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.) / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 180 с.
371. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.) / Л. Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.

372. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження / Л. Д. Якубова. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 170 с.
373. Korniecki J. Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny. – Wrocław, 1989. – 118 S.
374. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN, 2005. – 117 S.
375. Stempowski S. Z Pamiętnika // Zeszyty historyczne. – 1937. – Z. 24. – T. 230. – 130 S.
376. Ukrainian-Jewish relations in historical perspective. Edited by Howard Aster and Peter J. Potichnyj. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990. – 531 p.

Статті та періодичні видання

377. Аза Л. Чехи / Л. Аза // Етнічний довідник. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. – К.: Фенікс, 1996. – С. 166–168.
378. Архирейский Д. В., Ченцов В. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики / Д. В. Архирейский, В. В. Ченцов // Вопросы германской истории. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – 320 с.
379. Баженов Л. В. Польська преса в Україні між 1905–1917 роками / Л. В. Баженов // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 111–113.
380. Баженов Л. В. Часопис «Тигоднік Подольскі» як джерело з історії та суспільно-політичного життя Поділля на початку ХХ ст. / Л. В. Баженов // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 4. – С. 231–238.

381. Беліков О. В. Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії / О. В. Беліков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – №3. – С. 71–78.
382. Биков О. М. Права та свободи національних меншин України у XX столітті / О. М. Биков // Вісн. Одес. ін-ту внутрішніх справ. – Одеса, 2007. – №1. – С. 27–32.
383. Биневич Е. Киевская «Культур-Лига» / Е. Биневич // Народ мой. – К., 2007. – № 21. – С. 3–5.
384. Бобылёва С. И. Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) / С. И. Бобылёва // Немцы России и СССР: 1901–1941. – М.: Готика, 2000. С. 97–110.
385. Боряк О. Поселення німців на Житомирщині; Німці на Півдні України; Колонія Анета на Волині / О. Боряк // Україна: етнокультурна мозаїка. – К., 2006. – С. 185–189.
386. Боряк О. Чеське хмелярство на Волині / О. Боряк // Україна: етнокультурна мозаїка. – К., 2006. – С. 200–227.
387. Брандес Д. Защита и сопротивление российских немцев / Д. Брандес // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. – М.: Звенья, 1999. С. 26–34.
388. Ваховський В., Коган Л. У роки революції та громадянської війни / В. Ваховський, Л. Коган // Новоград-Волинський. Історія міста. – Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2010. – С. 277–316.
389. Венгерська В. О. Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: соціально-класові, громадянські та національні дилеми (кінець XIX ст. – лютий 1917 р.) / В. О. Венгерська // Світові війни XX століття та історична пам'ять: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2013 р. – С. 25–34.
390. Войналович О. О. Історична та гуманістична обумовленість розвитку освіти національних меншин в Україні в 1917–1930 рр. XX ст. / О. О. Войналович //

Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 20. – Київ, 2002. – С. 73–78.

391. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини. Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С. 35–37.

392. Гай-Нижник П., Потапенко М. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник, М. Потапенко // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє / Матеріали V Міжнародної наукової конференції, 15–16 листопада 2008 р. – Житомир, 2009. – С. 50–68.

393. Герман А. А. Репрессии как неотъемлемый элемент политики большевистского режима по отношению к российским немцам / А. А. Герман // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. – М.: Звенья, 1999. С. 17–25.

394. Горшков В. П., Гусев В. І. КП(б)У, Євсекція та єврейська самооборона в Україні: турбота про класову чистоту чи про життя людей? (1920–1921 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2–5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К.: Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 38–39.

395. Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Євреї України в роки революції та громадянської війни / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 135–138.

396. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості / Т. Гунчак // Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців. Київ, 15–16 червня 1990 р. – К., 1990. – С. 23–26.

397. Данілічева В. До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20–30 ті рр. ХХ ст.) / В. Данілічева // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. (Матеріали наукової конференції 25–26 жовтня 2006 р.). Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 84–87.

398. Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: Історія і сучасність / М. Дмитрієнко, Д. Табачник, Б. Чирко // Віче. – К., 1992. – С. 135–147.
399. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // Український історичний журнал. 1990. – № 6–11.
400. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Вітчизна. – 1994. – №3–4. – С. 102–112.
401. Духовний Б. А. Национальная политика Советской власти и евреи / Б. А. Духовний // Советское строительство. – 1928. – № 4.
402. Єврейська історія та культура в Україні: конф., Київ, 8–9 груд. 1994 р. матеріали. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ, 1995. – 150 с.
403. Журба М. А. Радянські громадські організації національних меншин УРСР в умовах непу / М. А. Журба // Київська старовина. – К., 2000. – № 5. – С. 137–143.
404. Заславський І. В. Волинські Чехи: маловідомі сторінки історії, чеські меншини за кордоном / І. В. Заславський // Вітчизна. – 1998. – №9-10 – С.148–155.
405. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність, розміщення / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Український історичний журнал – № 6. – 1991. – С.60–63.
406. Калакура О. Я. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках / О. Я. Калакура // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С.63–67.
407. Калакура О. Я. Етнокультурне життя регіонів України: тенденції розвитку / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2002. – Вип. 19. – С. 140–169.
408. Калакура О. Я. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип. 14. – С. 175–185.
409. Калакура О. Я. Польський національний район в Україні: уроки піднесення та падіння / О. Я. Калакура // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С. 295–298.
410. Калакура О. Я. Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип. 8. – С. 103–109.

411. Калакура О. Я. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 173–186.
412. Калакура О. Я. Ставлення польської меншини до УНР / О. Я. Калакура // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 126–135.
413. Колюх В. В. Про населення національних меншин на Волині у другій половині XIX ст. / В. В. Колюх // Національні меншини. – К., 1997. – С. 29–30.
414. Ковба Ж. М. Пам'ятки чеської культури на Волині та волинських чехів у Чехії / Ж. М. Ковба // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20–23 січ. 1998. – Луцьк, 1998. – 128 с.
415. Козерод О. В. Діяльність єврейських культурно-освітніх закладів в Україні: 1921–1929 рр./ О. В. Козерод // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія «Історія і географія». – 2001. – Вип. 8. – С. 86–92.
416. Козерод О. В. Боротьба Радянської влади проти вживання мови іврит в Україні: 1921–1929 рр./ О. В. Козерод // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2002. – Вип.17. – С. 140–146.
417. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. / О. Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: 2004, Т.4. – С. 143–145.
418. Комарніцький О. Б. Стан освіти в містечках Подільської губернії в період Української революції (1917–1920 рр.) / О. Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, Т. 2. – С. 32–37.
419. Кондрацький А. А. Українська «Полонія». Сторінки минулого / А. А. Кондрацький // Українська діаспора. – 1994. – №5. – С. 31–37.
420. Кривоший Г. Національні меншини і Українська революція / Г. Кривоший// Українська революція 1917 – початку 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С. 159–188.

421. Криськов А. А. Уряд УНР на захисті євреїв / А. А. Криськов // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І. С. Винокур, Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 271–275.
422. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–24.
423. Лазарович М. Етнодемографічна специфікація та соціально-професійна стратифікація національних меншин на Україні напередодні національної революції 1917–1921 рр. / М. Лазарович // Українська думка: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Вип. 17. – Тернопіль, 2012. – С. 72–89.
424. Лозовий В. С. Єврейсько-українські стосунки в Кам'янецьку добу Директорії УНР / В. С. Лозовий // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь» / Відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 1998. – Т.18. – С. 85–89.
425. Лозовий В. С., Нестеренко В. А. «Просвіти» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / В. С. Лозовий, В. А. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) / Упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Історико-культурологічне Подільське Братство, 1996. – С. 28–40.
426. Лутай М. Є. Німці на Волині / М. Є. Лутай // Кожному мила своя сторона: (краєзнавчі нариси про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю) / упоряд.: Л. І. Бондарчук та ін. – Житомир, 1997. – С. 83–85.
427. Луцький Ю. В. Вплив на структури та інтереси чеського етносу в Україні революційних подій 1917–1921 років / Ю. В. Луцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного педуніверситету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999., Т.3 (5). – С. 275–277.
428. Луцький Ю. В. Чехи на Україні (1917–1933) / Ю. В. Луцький // Вітчизна. – 1994. – № 3–4 – С. 123–125.

429. Мазорчук В., Павлюк В. Українські поляки: історико-хронологічний нарис / В. Мазорчук, В. Павлюк // Вісн. Ін-ту досліджень діаспори. – 2007. – Т. 13, Ч. 1. – С. 36–42.
430. Майборода О. М. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні / О. М. Майборода // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 75–77.
431. Макаренко Н. Ю. Політико-правове поле розвитку культурного життя етнічних груп в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. / Н. Ю. Макаренко // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Т.3 (5). – К., 1999. – С. 209–211.
432. Малаков Д. Поляки в Києві у ХХ столітті / Д. Малаков // Пам'ять століть. – 2005. – №6. – С. 98–103.
433. Малий В. В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці ХХ ст. / В. В. Малий // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1995. – С. 118–128.
434. Манусевич А. Я. Польские социал-демократы и другие революционные группы в России в борьбе за победу и укрепление Советской власти (октябрь 1917 – январь 1918 гг.) / А. Я. Манусевич // Из истории польского рабочего движения. – М., 1962. – С. 141–145.
435. Марчук М. Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональний аспект (1917 – кін. 1920-х рр.) / М. Марчук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.12. – С. 96–100.
436. Масненко В. В., Шаров І. Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В. В. Масненко, І. Ф. Шаров // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С. 100–104.
437. Мокрицький Г. Крошнянська чеська школа в Житомирі. Сторінки історії: від відкриття до занепаду / Г. Мокрицький // Національні меншини

Правобережної України. Історія і сучасність: Науковий збірник. – Т18. – Житомир-Волинь, 1998. – С. 118–126.

438. Найман О. Я. Громадсько-політична діяльність єврейських організацій в Україні доби Центральної Ради / О. Я. Найман // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя. – 1997.

439. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій доби Центральної Ради / О. Я. Найман // Пам'ять століть. – 1998. – №6.

440. Найман О. Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року / О. Я. Найман // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції. Київ 21–22 серпня 1995. – К., 1996. – С. 44–45.

441. Найман О. Я. Єврейські партії України після лютневої революції 1917 року / О. Я. Найман // Євреї України та Держава Ізраїль. – К.: ВІПОЛ, 1998.

442. Найман О. Я. Міністерство єврейських справ УНР / О. Я. Найман // Хроніка 2000. – 1988. – №23–24.

443. Найман О. Я. Халуціанський рух в Україні / О. Я. Найман // Запорожские еврейские чтения. Вып. 2. – Запорожье, 1998.

444. Нам И. В. Культурно-автономистское движение российских немцев в условиях революций 1917 года / И. В. Нам // Российские немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. – М.: Готика, 1999. – С. 249–270.

445. Нам І. В. Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності / І. В. Нам // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994. – С. 139–151.

446. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. – М.: Готика, 1996. – С. 262–283.

447. Очеретянко С. І. Забезпечення підручниками німецької школи в 20-х рр. ХХ ст.: економічні проблеми та політичні дискусії / С. І. Очеретянко // Історія

України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 20-21. – К., 2002. – С. 316–335.

448. Очеретянко С. І. Перші кроки в формуванні і становленні системи перепідготовки німецького вчительства (перша половина 20-х рр.) / С. І. Очеретянко // Гуманітарний журнал. – 2001. – № 3–4. – С. 198–202.

449. Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / В. І. Палієнко // Відродження. – 1994. – №12. – С. 67–70

450. Погребинская И. Документы по истории еврейских политических партий и молодёжных организаций в архивах г. Киева: (краткий темат. обзор) / И. Погребинская // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К.: Нац. академія наук України; Ін-т нац. відносин і політології, 1997. – С. 30–37.

451. Потапчук Л., Комар В., Савчук О. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період / Л. Потапчук, В. Комар, О. Савчук // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність: Науковий збірник: Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – Т. 18. – Житомир: Волинь, 1998. – 226 с.

452. Решетов Д. Г. Немецкие колонисты западных губерний России, депортированные в Поволжье в годы Первой мировой войны / Д. Г. Решетов // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. – М.: Готика, 1998. – С. 184–195.

453. Рудницька Н. В. Більшовицька ідеологія та єврейські політичні партії на Волині у 1918–1921 роках / Н. В. Рудницька // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв, 2016. – Випуск V. – Том II. – С. 356–371.

454. Рудницька Н. В. Громадське життя євреїв Волинської губернії в роки Першої світової війни / Н. В. Рудницька // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2015. – С. 188–191.

455. Рудницька Н. В. Політичні партії та громадські рухи національних меншин на Волині у 1917–1921 рр. / Н. В. Рудницька // Шляхами творення української

державності. За матеріалами регіональної науково-практичної конференції «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр.» (До 85 річчя Другого Зимового походу). – 2006. – С. 72–76.

456. Рудницька Н. В. Сіоністські організації Житомирщини в 20-ті рр. ХХ ст. / Н. В. Рудницька // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Миколаїв, 2016. – Випуск VI. – С. 274–281.

457. Рудницька Н. В. Фінансування освіти євреїв Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. В. Рудницька // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.). – Житомир, 2009. – С. 263–273.

458. Рыбаков М. Была ли когда-то «Культур-Лига»? / М. Рыбаков // Еврейские вести. – 1994. – №7/8. – С. 5–7.

459. Савчук Н. О. Процеси відродження національних меншин Шепетівської округи / Н. О. Савчук // Велика Волинь: минуле й сучасне : матеріали міжнар. науково-практ. конф., жовтень 1994 р. – Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, 1994. – С. 338–342.

460. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 19–29.

461. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. – № 3/12. – С. 60–63.

462. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду / В. Сотниченко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 200–209.

463. Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради / О. Старух // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». – Чернівці. 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.237–242.

464. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки / Г. Й. Стронський. – Тернопіль, 1992 – 63 с.

465. Устименко В. М. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) / В. М. Устименко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 432 с.
466. Хандрос Б. Подольское местечко / Б. Хандрос // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали [Другої міжнарод.] конференції, 8–9 грудня 1994 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К.: Асоц. юдаїки України, 1995. – С. 204–205.
467. Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994, № 1. – С. 3–13.
468. Хоренков А. Волинські чехи. Картина з життя переселенців у 1862–1947 роках / А. Хоренков // Житичі. – 2002. – №5. – С. 7–15.
469. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 5–6.
470. Шишкин В. А. «Еврейский вопрос» в послереволюционной России / В. А. Шишкин // Проблема социально-экономической и политической истории России XIX–XX века. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 521–562.
471. Шпиталенко Г. До історії чеської трудової еміграції на Волинь у другій половині XIX – на початку XX століття / Г. Шпиталенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XV. – Запоріжжя, 2002. – С. 160–166.
472. Щербак М. Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / М. Щербак. – Київ: ІЗЮН, 1997. – 92 с.
473. Эйхельберг Е. А. Немецкий вопрос в Государственной думе / Е. А. Эйхельберг // Немецкий российский этнос: вехи истории. – М., 1994. – С. 43–47.
474. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 17–31.

475. Jabłonowski H. Ministerjum Spraw Polskich Ukrainskiej Republiki Ludowej 1917–1918 / H. Jabłonowski // *Niepodległość*, 1939. – № 20. – S. 260–268.
476. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabłonowski // *Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej*. – Wrocław, 1987. – S. 255–256.
477. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki // Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – S. 174–175.
478. Rędziński K. Tajna i jawna oświata polska na Ukrainie w końcu XIX i na początku XX wieku / K. Rędziński // *Kształcenie zawodowe Pedagogika i Psychologia*, 2006. – №8. – S. 297–310.